

652
Б-681

1985

БАЙЛЫК КҮС

Хромов В. Монгол күйү

БАЙЛЫК КҮС

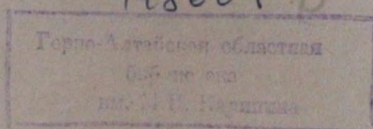
Литературно-кееркемел жуунты

издательствозынын
и · 1985

С62 (Алт.)

Б — 681

448607

- Б 681 **Благодатная осень.** Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985. — 132 с.

Бу жуунтыга кирген материалдарда эмдиги бйдинг некелтелери ле жадын-журумдеги учурап турган солундар керегинде айдылат. А. Тыдыковтын чбрчбгин, К. Тепуковтын балдарга бичиген улгерлерин, анчада ла И. Шодоевтин, Б. Самыковтын, Т. Шинжининг ле В. Эдоковтын статьяларын ла бскб дб авторлордын чумдемелдерин кычыраачы соныркап кычырар.

Б 4701000000 — 020 78 — 85
М 138 (03) 85

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985

Аракыдашты ла алкоголизмди јоголторына учурлап, партиянын ла башкарунын бу јуукта чыгарган јөртөрин Туулу Алтайдын эл-јоны бастыра совет албатыла кожо сүрекей јарадып, оны јүрүмде бүдүрер керекте эрчимдү туружар күүн-табын көргүзип турулар.

Кижинин јүрүмине јеткерлү ле түбектү, совет обшествонын јан-жыгуларына бир де ајарузы јок, ого сүреен јаан ачаанын јетирип турган аракыдашты ла алкоголизмди јоголторына учурлалган өрөги ай-дылган јөптөр јүрүмде ийде-күч алынган өйдөн, јартап айтса, быыл баштапкы июньнен ала бистин областътын ончо хозяйстволорында, учреждениелеринде, обшественный ла творческий организацияларында бу социально каршулу түбекке — аракыдашка ла алкоголизмге удурлаштырган эрчимдү иштер башталган.

Быыл 19 июньда өткөн областной партийно-хозяйственный активтин јууны јербойларында өткүрилип турган иштердин бир кезек једимдерин темдектейле, аракыдашка ла алкоголизмге удурлаштыра башталган иштерди ончо јерлерде кезем эрчимделтерин јербойларындагы партийный, советский, хозяйственный, комсомольский ле профсоюзный организацияларда тынгытсын деп некеген. Аракыдашты ла алкоголизмди јоголторына учурлай идеологический учреждениелер, газеттер, радио, кино, «Билгирлердин» обшествозы, творческий союзтар элбек пропагандистский иштер өткүрип, аракыдаштын ла алкоголизмнин эл-јонго, обшественный јүрүмге, орооннын экономиказына, улустын күүн-санаазына ла јүрүмине эмдиги ле келер јаш үйеге јетирип турган ачаанду ла түбектү каршуларын чоком ла јарт темдектерле улуска лаптап јартаары кыйалта јоктон бүдүретен керектер болуп јат.

Аракыдашты ла алкоголизмди јоголторына учурлалган иштерде анчада ла бистин алтай јурттарда эдетен керектер ас эмес. Эң ле озо аракыдаштын ла алкоголизмдин тазылдарынын бир төзөлгөзи болуп турган алтай кудалашты токтодоры. Эмдиги јангы өй, јангы үйе јүрүмнин јангы ээжилерин некеп јат. Калганчы јылдарда алтай јурттарда јангы өйгө, јангы үйеге јарамыкту јангы ээжилерди јүрүмде төзөп көндүктирер сурактарга јербойларындагы партийный, советский, комсомольский, профсоюзный ле хозяйственный башкараачылар ајаруны ас-татканынан улам алтай јурттарда 30—40 айылга куда кудалайтан, эки-үч той эдетен «јанжыгу» табылган. Бу керек алтай ада-өбөкөнин ээжи-зи ле јанжыгузы эмес, аракызактардын тапкан баштапкайы деп ай-дар керек. Бу сурак јанынан Кан-Оозы райондо Экинур, Ондой райондо Кулады јурттардын улузынын текши јуундарында јарадып алган јөптөринде кудалашты токтодоры, тойды ада-энелер эп-јөплө кожо өткүрер, тойды башкараар керекте јурт Советтен, профсоюзтан, хозяйст-

вонун башкартузынан чыгартулу улус туружары, тойдо аракыдаш болбозы, той улустын ыргалду ла ырысту байрамы аясту өткүрилери ле өскө дө көп тузалу шүүлтелер айдылган.

Той — ол эл-жонго жаңы биле кожулып жатканынын байрамы — культурный амыралталу ыргалы. Бу жебрен өйдөн ала тзөйлгөн жаңжыгу. Же кажы ла үйе, общество бойынын ойинин жүрүмине, моральный ээжизине жарамыкту ла тузалу жаңжыгулар кожуп жат. Бистин ой — ол тын өзүмдү социализминин обществозынын ойи. Анайдарда, ада-өбөкөнин баштаган жаңжыгуларынын бистин жүрүмге тузалузын, жарамыктузын тузаланар, эскирип-артаганын таштаар, онын ордына бүгүнгү ойгө лө жүрүмге жарамыкту ээжилерди ле жаңжыгуларды элбеде тузаланар некелте көдүрилип жат. Бу керек культурно-просветительный учреждениелердин ишчилеринин эн төс учурлу ижи боло бергенин бу учреждениелердин башкараачылары чокым билер учурлу.

Тойды аракыдашла өткүрөтенин чек токтодоло, оны улустын ыргалду байрамы, сүүнчилү амыралтазы эдип өткүрер ой башталар учурлу. Тойдо жаңы биле тзөп жаткан иит улусты, оморды ада-эзелерин мактаган, оморго ырыс, сүүнчи, — жедимдер күүнзеген уткалу кожондор ынгыраар, эт-балтырлардан тудужар, бел-көгүстерин казыжар бөкөлөрдүн күрежи, канатталып жүгүрөтөн жүгүрүктөрдүн, секирип калыытан чекчилдердин маргаандары болор ло көндүгөр аргалу. Айылду болуп жаткан ииттерге жаан жаштулардын алкыжы, жамылулардын уткуулду ла күндүлү сөстөри база угулар. Тойдын учы жүгүрүк, жешишкир жорго ло базыткыр аттардын жарыжыла божозо жакшы.

Жаңы айылга эмезе жаңы квартирага жаңы келинди эзелетен ада-өбөкөнүн ээжизи бисте теп-тегин туура ташталган. Азыйда келинге эн жакшы кийим кийдирип, оны эн жакшы чүмделген ээр-үйгендү атка атандырып, бир канча седег келиндер атту көдөчилеп, той башталар алдында озо баштап «жаан айылга», омон «кичинеке айылга» эзелетендер. Эмди де бу сүрлү ээжини жагырта тузаланар арга бар. Эмди кажы ла журтта жеңил жорыкту автомобильдер, мотоциклдер көп, оны тузаланар керек. Мен мында жүк ле тоолу башталгалар жанынан айттым. Бу той деп немени жагырта тзөйтөнинде жербойларындагы культурный учреждениелердин, комсомолдын ла профсоюзтын ишчилери, үредүчилер, партийный ла хозяйственный башкараачылар эрчимдү туружар учурлу. Оны омор тзөп башкарбаза кем эдер? Бу жаан учурлу общественный керекти эмди жаңыс ла ада-эзелерге молжобой, өрөги адалган общественность бойларынын колына алып, аайлу-башту тзөп өткүрер керек.

Бистин эл-жондо аракыдаштын база бир уйазы болуп турган неме — ол жада калган кижинин сөбгин жуурыла колбулу. Озогы өйдө ада-өбөкөбистин жаңжыккан ээжизинде кижинин сөбгин жууры аракыла бир де колбу жок болгон. Жада калган кижинин сөбгин төрөөндөри, көрүш-таныштары жууп койоло, эске алынышты төп эрмек-куучынла өткүрөтөн эди. Калганчы жылдарда өлгөн кижинин сөбгин жууры ла

онын күндерин темдектеери аракы жогынан болбос боло бергени эш-
немеге жарабас, бир де тузазы жок, ачаанду керек болуп жат. Мен бодо-
зом, кизи өлгөнүн аракыдашту «жыргал» эдетенин бистин жүрүмнөн
чек жоголтып койор керек.

Бистиги бу өйдиги кижизи — ол иштинг кижизи. Ол бойынын ийде-
күчин ле билерин советский обществону өскүрүп тыгыдарына берген
кижи. Андый киж ијада калган болзо, оны калганчы жолына ўдежери —
ол бүткүл коллективтин, андагы партияный, профсоюзный ла комсо-
мольский организациялардын аайлу-башту өткүретен кереги.

Аракыдаштын ла алкоголизмдин кыйлагон ёскё шылтактары јанынан айтпай јадым. Олорды тоолобозо до, олор токтодылып јоголтыларында аланзу јок. Ненин учун дезе, бугунги ада-енелер, ак-чек санаалу ла јакшы куун-тапту кажы ла кижиге бистин бугунги ле келер ойдого јиит уйелерис эруул ле су-кадык јурумду болзын деп акту ју-ректеринен куунзеп јат. Олор јангыс ла куунзеп турган эмес, олор эруул ле су-кадык јурум учун јаан тартыжуга кодурилди. Бу тартыжунун тос амадузы аракыдашты ла алкоголизмди јиит уйеге энчи эдип артырбазы, бу тубекту ле каршулу аракыдашты ла алкоголизмди бистин общественонин јурумине чек јоголторы болуп јат.

И. В. ШОДОВЕВ

КАСПАНЫҢ ЈЕДИКПЕС-ТУТАКТАРЫ

Эмдиги эрадан канча чак озо болгон јебрен Грециядан келген мындый кеп-куучын бар. Бир Сизиф деп кижі бастыра јүрүмине јаан болчок ташты бийик кырга чыгара тоголодып ла ойто түжүре тоголодып иштеген болтыр. Ол түште амыры јок, түнде уйкузы јок, өлөрдинг өлгөнчө лө иштеген. Бир де кичинек тузазы јок јүүлгексү иштинг темдеги андый.

Ол баштапкы Сизифтен бери бүгүнгі күнге јетире ума јок көп ой өткөн. Соңында јүрген сизифтердин сагыжы эмештен кожулып та турган болзо, је бойынын керектерин ле ижин де керектебей ундып турган туш болгон. Бойыгар да бодозор: ондый эш-кереги јок күч чыгарыш кемге тузалу? Је эмдиги өйдө каа-јаада сизифтердин ижи ајаруга алына берет ошкош. Наука ла техниканын, иш башкаратан жаңы эп-сүмелердин шылтузында, ижи чек санг башка: кижі качан да сананбаган жаңы тебү алынат. Је ондый да болзо, онын төс учуры бир де кичинек кубулбай јат. Ол кайда да, кемге де, неге де тузазы јок болор учурлу.

Темдектеп алза, бир сизиф ташты кырдын тал-ортозына јетире чыгарар, экинчизи — бажына, үчинчизи десе ойто түжүреле, баштапкызына табыштырар. Онойып эстафета чылап өрө-төмөн тоолоткылаар. Кажызы ла кажы ла катап жаңы таш тоолодып јадым деп бодор. Тузалу керек бүдүрип турум деп чырмайар.

Бу јүк ле чөрчөк айасту кире сөс.

А јүрүмде десе мындый учуралдар болуп јат.

Јурт јерде өзүп чыдаган кижини бир де тузазы јок иш эттиртетеин коркышту күч неме. Је эттирткилеп јат, јамылунын јакарузыла, көк албанла.

Бир канча јыл мынанг озо «Семинский» совхозтын јаандары Каспадагы уйлардын бир двoryн јемиреле, өскө јерге көчүрер деп шүүлте этиклеген. Бу шүүлтени уккан јурттын улузы адарунын уйазындый күүлежиپ чыккан. Теп ле тегин бир де тузазы јок, јербойынын улузынын јөби јогынанг мындый серемјилү керек баштаарын улустын кайкаары да јолду. Ого үзеери ол дворды јурт төөн көчүрер дешкен эмитир. Улустын комыдалы инстанциялар сайын јорыктап, областка једип турганча, јаандар тууразынанг бригаданы јалдап, двор көчүрер ишти көндүктирип ийген. Јербойынын строитељдери мындый иш бүдүреринен јыга мойногон.

Двор эки жылга көчүрилген, тудулган, жанына бир мунг эки жүс тонна жуукту азырал баткадый оро-траншея казылган, ичи бетондолгон. Онойуп турганча мендей-шиндей жалдап туттурган двор жемирилген. Оны ойто тургузар иш база эки жылга улалган. Чыгымнын үстине база бир чыгым. Тен бир де кичинекей тузазы жогынап.

Ненинг учун дезде, чындык Сизифтин ижи шак ла мындый болотон учурлу.

Арай-кереиден двор бүткен, жүк ле төртинчи жылында, чынынча болзо төртинчи жылы түгенип жадарда. Бу ла тушта жаңы солынган дирекция жазап отурала шүүнүп көрөр болзо, бу бастыра ал-камык иш, көчүриш, оро-траншея тудуш — үзеги эш-кереги жок темей керек болгон болуптыр.

Бу оро до болзо, же жакшы шүүлтени ээчиде мындый неме айдар күүним бар. Жастырганы — ол жүк ле жарым түбек, чын түбек — ол ло жастыранын жолыла ишти иштеп, жүрүмди жүрүп көндүгө бергени. Бу сөскө шылтай бир мунг эки жүс тонна жуукту азырал баткадый оро-траншея керегинде.

Бу ороны толтыра салатан өлгөннүн жаланы элбек те, жаан да. Оны эбиреде алты-жети кире уйлар ла койлордын кыштулары. Бу жаан жаланды бөлий-бөлий суучактар агып жат, олардын жараттарын кыйкай чибилү аралдар ла кайыгду төргиндер өзүп калган, онын учун бу жаан жаланды беш-алты жаан эмес жаландар да деп айтса, жастыра болбос. Бир 10—15 жыл мынанг озо, өлгөн белетеш көп сабазы колдын күчиле иштелип турар тушта, силосты ба айса сенажты ба кажы ла кыштуга канча ла кире жуук оролоорго амадагылайтан. Онын да учун, байла, кажы ла кышту кыраларга да, одорлорго до келиштире тудулган ошкош. Онын учун малчы кижиге кыжыла өлгөн-чөпкө канча кире жеңилте болотон.

Же эмди техника ла механизациянын өйи. Жүк ле Каспанын фермазынын машина-тракторлоры калганчы он жылдын туркунына үч катапка көптөгөн. Олор күйлө журттын жаланында орого ончо жаландардан жажыл өлгөн чаап тартып жат, а кыжыла дезде ойто ло ол жаландардын эдегинде турган кыштуларга. Кандый бир трактор сынып калза, мал канча күнге куру. Кезик учуралда кажы бир жылда ородогы азырал үзе тартылбай да калар.

Атту-чуулу Сизифтин ижине түнгөй ле мындый иштин адаанын совхозтын баш специалисттери алган: «Оро канча ла кире жаан болзо, ого салынган жуукту азыралдын королтозы анча ла кире ас, чындыкы да бийик болор» дежет. Баштап тарыйын мындый шылтактарга удурани де айдып болбозын, үзеги чын ла ошкош. Же экинчи келтейинин жуукту азыралдын чындыкы оны канча ла кире түргөн оролоп, туй бектегенинен камаанду. Ол керегинде журт хозяйствонун специалисттерине керектү жаңы чыккан справочниктеринде база бар. Темдектезе, силос ло сенажты белетееринин өйи, көп лө салза, эки-үч күн, кеми 150 тоннадан ала 250 тоннага жетире. А аштын сенажын (монокормды)

жүк ле бир күннинг туркунына салып бектеп койор керек, онын учун онын кемин 100 тоннадан өткүрбей жадылар. А бис десе бойыбыстын «атту-чуулу оробысты» жарым айга чыгара арайдан толтырып бүдүредис. Онын кийинде кыжыла турлулар сайын тартып, канча кирези тогырып жадыс. Кажы ла ары-бери тартыш, өрө-төмөн коштош — ол тегин эмес, ол түнгөй ле чыгым.

Же жүрүм коркышту өчөш лө кедер неме. Ол кандый да болзо, же чындык керекти бойынын жолына кийдирип алар. Былтырдан бери сенажтар эски оролорына эки кыштунын жанына салынган. Быжыл десе өскө дө кыштулардын жанындагы оролорды орныктырып жазаар дежиپ пландагылап жадылар.

Калганчы өткөн жылдыг туркунына совхозтын да, ферманын да жаандары база катап солынгылады. Же көрүп турар болзо, Каспанын сизифтеринин жол чичкерип турганы эм тургуза билдирбейт.

Былтыргы жылда Каспанын албаты театры, областыгын сок жагыс самодетельный алтай театры, Улаган дөөн гастрольго барып келерге кыжыла белетенген. Буудак болгодый ончо шылтактар ажындыра канча ай озо шүүжилген. Агашпромхозтын да, геологтордын да, совхозтын да жаандары театрда туружып турган ишмекчилерине ажындыра иштеп койзо, беш күннен отгул берерине жөпсингилеген. Же калганчы ла өйлөрдө «Семинский» совхозтын директоры бойынын сөзинен мойноп, ол гастрольды үзүп салды. Өлгөн ижине белетенишке буудак болор дейле, жети кижиге ажындыра иштеп койгон отгулын бербей мойноп ийген. Ол ло шылтагыла жылдын сайын өдүп, жанжыгып калган малчынын байрамын да токтодып салган. Керек десе, улустын да ары-бери жорыктажын токтодорго умзанган. Мындый «белетеништердин» шылтузында каспалар чөлдөн салам пресстегилеген. Мынан озо бистин сизифтерде мындый солун «ченемел» жок болгон.

Быжылгы жылда Каспанын фермазында төрөйтөн койлорго бир типовой двор тудулар. Тууразы 40, сыны 100 метр. Оны тудатан строительдердин сөзиле болзо, мындый двор бисте качан да тудулбаган. Бу да солун керектен бистин сизифтерис туура калбаган. Кошараны тудатан жер — төрт-беш жыл мынан озо канча мунг акча чыгарып, агашташтан арчыган кыра. Эмди де бу тудулатан кошарага кыштайтан койлор жае-күс кыралардын тепседижин бергилеп жат. Ол жанынан канча кире табыш, акттар тургузыш, же койчыны канайып та албазыг, онын артык кабырар жери жок, эбире кыра. Өткөн жылда Таш-Учы деп кыштуны эбиреле агаш-тажын арчыдып, кыралап салганыс. Эмди десе ол тепседиштин ады «культурный одор» деп адалып жат. Каспанын фермазы 20 мунга жуук гектар жер тузаланып жат, а кыралары десе жүк ле 800 гектар, айдарда «культурный одорлорго» арай эрте эмес пе? Айса тен жерлик те одорлор жетпей барган ба? Сизифтер озочыл эп-сүмеге база коркышту сескир улус ине.

Эмди ойто ло ол жагы тудулатан кошара керегинде. Куучындар көп болгон, табыштар база. Учы-учында совхозтын директоры: «Кошарды

тударын түней ле тударыс, сонында жастыра тудулганы јартала берзе, бузала, өскө јерге көчүрип саларыс» — деген. Чын, көчүрип те албай а. Каспанын сизифтери ондый иштер бүдүрерге темигип калган эмей. Айла көчүргедий јерлер де көп. Быыл ла аймактын мелиораторлоры Каспада 106 гектар јердин ағаш-тажын арчыгылаар.

15—20 јыл мынан озо Каспада жүзүн-базын эксперименттер эдиллип башталган. Эксперименттер — ол кандый ла солун јангыртулардын башталгазы. Ондый эмес деп кем де сөс блаашпас. Ичкери элбеп, теренжиپ өзөтөн мөңкүлик жүрүмнин төс ээжизи андый. Каспанын жүрүминде башталган эксперименттердин аттары башка-башка болгон: «укрупнение», «специализация» ла ошон до өскөлөри. Баштапкы ла эксперименттин шылтузында хозяйствонун чодынан адарулар јылыйган. 100 кире колодо адару бир түн кышкыда изи де јок болуп јылыйып калды. Ол ненин өзүмине чаптыгын јетирген — эмдиге кем де билбес, онын кийнинде сарлыктар барган. Је олорды кышкыда обоолор үрөп туру дешкен. Эмдиге ле кезик улус обоолор үрегени учун этке сарлыктарды эмес, сарлыкчыларды аткараар керек болгон дежет, кезиги, карын, барганы јакшы, карын, база бир санааркаштан айрылдыс, ижис те јенилди дежет. Ошон озо ошон күч иштен айрылганда, сарлык неме бедди. Ал-камыктын ижи, ар-түмөн өлгөн-чөптин јимеги — 200 кире саар уйларды подсоско көчүрип саларыста, сарлык ого көрө баланын ойыны болуп билдирбей база. Уй саары токтоордо, јаандар канча кирелү сүүнгиледи не? Олордын ижи, байла, тал-ортого јениле берген болор. Је, чындап та, андый болгон. Јаантайын једишпейтен улустын колы эмди артыгынча, јаантайын једишпейтен азырал эмди, байла, једжер болбой. Эмди јаныс ла төс ууламјы — эчки ле кой. Чыгым ас, кирелтези көп. Баштап тарыйын чындап та андый болгон. Иштеер улус та көптөй берген, је азырал канайып једишпеген, андый айалгазында артып калды. Саап турган уйларды јоголтып салган эмес, олорды жүк ле саарын токтоткылаган. Айдарда, текши малдын тоозы кандый болгон, андый ла артып калган. Јаңыс ла иштеп алып турган продукциянын бир бүдүми јылыйган.

Тоолу ла јылдар өткөн, је сагыган кирелтелердин ордына сакубаган чыгымдар келген. Иштейтен улустын тоозы тын једишпей барган. Саайтан уйларды токтотконыла кожо үй улустын ижи база кезем астаган. Школды божоткон јииттерге, анчада ла кыстарга, городтон ол эмезе өскө јерлерден бойлорына јарагадый иштер бедреерге келижет. Мындый шылтактардын база бир јаны — ол јииттердин јаны билелер төзөйтөни астаганы, оныла кожо јаш балдардын тоозы база. Мынан улам детсад јабылган. Школдын үренчиктеринин тоозы база астап баштаган.

Эмдиги өйдө јурт јердин хозяйствозын наука, техника ла механизация чек јангыртып салган. Онын учун темирле колбулу ончо иштер эр улустын колында — ол онойып чактан чакка јанжыгып келген, оны јаңыс күнге түзедип болбозын. А кандый ла јуртка ак-чек, су-кадык, ырыс-

ту жүрүмгө, кайда да болзо, качан да болзо, эр ле үй улустын түнгей тоозы керек. Ол ээжиден канайып та кыйып болбозын. Жүрүм жүрөргө амадаган обществонун тѳѳѳѳѳи андый. Хозяйствонун ѳзѳмин шѳѳѳѳѳе, байла, озо ло баштап онон алатан жеңил баалу кирелтени кичееп пландап жадыс. Же ол кирелте кемге керек? Жонго. Ол кирелтеден улам жоннын ѳзѳми чучурайтан учуры бар ба, жок по? Социализминин ѳткѳн жолы да, онын ѳредѳзи де ол суракка «эйе» деп каруу бербей жат.

Же жүрүм жаңыс жерде кандый да айалгада турбай жат. Онын ичкерлежи сизифтерден камаанду эмес. Каспа түнгей ле араайынан элбеп, ѳнѳжип жат. Каспада жаңыс ла совхоз эмес — мында агашпромхозтын участогы, геологтор. Тѳрѳлиске беретен продукциябыс эместен де болзо, кѳптѳп лѳ жат. Сизифтер эмес болзо, онон до кѳпти берер эдибис. Тургуза ѳйдѳ чучурап, чаксырай бергенис — ол жүк ле удурум тыныш алыныш деп айдар керек.

Же андый да болзо, сизифтердин жетирген каршузы жаан, мен жүк ле кѳскѳ илинип турар, акчанын баазыла кемѳип ийгедий чыгымдарды темдектегем.

Канча жылга айткан сѳзин ајаруга албаста, чѳкѳнгѳн кѳѳн-санаалардын, калас иштерден улам јалјыраган дисциплинанын, онон улам кѳѳѳништердин, коптоштордын, адаркаштардын чыгымын кандый баала кемѳиир. Ол чыгымдардын салтары кажы ла кижинин канына, кѳрмѳс чилеп, кирип калган. Оны кандый аргала жоголтор, чыгарар?

Жүрүм оморды чыгарып салар, качан бир түнгей ле.

Же качан?

Эртен-сонзын ба?

Айса, јирме-одус жылдан ба?

«Семинский» совхозтын жаңы солынган јаандары саайтан уйлардын фермазын да, сарлыктарды да, сонгында адаруны да ойто орныктыраыс деп айдышкылайт. Ондый баштаңкайга жаңыс ла колчабып жадыс. Же эм тургуза керек куучындардан ѳрѳ јер алгалак. Баштап тарыйын онызы да јакшы.

Жаңыс ла ойто ончозын орныктырарга арга-кѳч јеткей не? Айса база ла сизифтердин жеми болуп калар ба?

ЎЛГЕРЛЕР

Край Бидинов

* * *

Жүк тангы тартымга
 токынабаган,
 Жүк жарым тынышка
 амырабаган,
 Жаантайын шуулап,
 күркүрөп жадар,
 Жаантайын неге де
 түймөп жадар,
 Тоозыны кайнаган
 Чуйдын чёли,
 Толкузын айдаган
 тоолу көли.
 Ол менинг кару Алтайым,
 Ол мени жайкаган
 кабайым.

САЛКЫН

Сыылада соккон сыр салкын
Ат жолында сыгырат.
Сырынтылу бөрүктин
Сыртыла ыйлап айланат.
Кирер јерин чек таппай
Кийим тыштай ол сыймайт.
— Ачындым, кижі — дегендий,
Ачу, ачу ол сыктайт.
Атты айлана соголо,
Ары болот ээн чөллө,
Җуу тоозынды бурладып
Куйулып учат чөкөйлө...
Шыралап өскөн јаш өлөн
Шуулап-сыылап арт калат.
— Өзөргө чаптык этпе — деп,
Үндөнгөндий бол калат...

Ат тибирти торгылып
Ак кумакта ис артат.
Чыгып јаткан кўн чогы
Чел булутты кызартат.

ЈАЛТАНБАС ЈОРЫҚЧЫЛАР

Чөлдө кыш, корон соок
Салкын ачынып огырат.
Јорык жүрген улустын
Јолын јалмап сыгырат.
Јааган кардан тош ўстин
Јалмайт салкын кижидий,
Јабыста кўннинг чогына
Јалтырайт Чуйым кўскүдий.
Төөлөр өлөг жүктенген
Кечип болбой тургулайт.
Таказы јок аттулар
Тайкылып јолдог тескерлейт.
Эртедег жүрүп таскаган
Эрлер мында тур калбайт.
Эдекле тажып кумактан
Эптү, тайкылбас јол јазайт.
Тиркей баскан төөлөрдиг
Буттары тең алталат,
Чөл баатырлары кийининг
Јаңыс ла истер арт калат.
Салкын ачу калактап
Јаңыскач чөлдө айланат,
Төөлөр талайда керептий,
Ыраакта-ыраакта карарат.

УНДЫБА

«Ундыбас» деп чечек бар,
Узеле, төжинге тагайын.
Узун јолго үйдежиң,
Удура көрүп айдайын:
— Улу Алтайдың кеен чўмин
Уужабай, жаап алып жүр.
Уул сўўжининг темдегин
Ус колыңла сыймап жүр.
Уур сыстатпай жүректи

Улалудан бичип ий.
Улай ла сакып жүрбеске
Удабай бурыл сен, көөркий.
«Ундыбас» деп чечекти
Ундыбай жүр качанга.
Ундыбазан сен мени,
Ундыбазым мен база.

Э Н И Р Д Е

Сүүнчилү суркураган энир чолмон
Та неге де сени эске алындырат.
Каткырып кару көргөн ол көзингдий
Кайран келер кеен ойимди санандырат.
Күнбадышты будып арткан
кызыл тандак —
Болотоң жакшы күннин билдирүзи.
Жүректинг сеге мендеп сыстаганы —
Жаан сүүштинг, жаан ырыстың
Женил күүзи.

К Ö С Т Ö Р

Жаңыс жерге токтобой жылыжып,
Жаантайын ойногон кара көстөр,
Жаңыс ла сүүнчиге, ырыска бүткендий
Жаркынду суркураган көөркий көстөр.
Кайда ла жүрзем, капшай жедерге,
Кару көстөр, слерге мендейдим.
Уур санаага жүрегим сыстаза,
Сүүген көстөр, слерле эмдейдим.
Кайран жүрүмннн кайкалду жылдарын
Лилбилү көстөр, слерге түндейдим.
Кажы ла танды ижемжиле уткып,
Кайран көстөр, слерге мендейдим.

У У Л А Г Ы М

Суйман белин суй салып,
Суртулдаган уулагым.
Кичинек куйругу чычандап,
Секирип ойногон уулагым.

Маныңды жолдо токтодып,
Маарап кайттың, күүрүм.
Таш кырына тебинип
Талбайып калган не туруң?
Баштапкы уурга учурап,
Аланзып мында калдың ба?
Айса кандый солундар
Ачыла берди алдыңа?
«Ол турган күн ине,
Оңдобойдың ба, уулагым.
Көк ынаарда кеен туулар
Алтай ине, уулагым».

Гүзел Елемова

ПОЛОНЕЗ

К. Төлөсовко

Таңдарды адырып,
Түнейим кайкагам,
Талтардың кожонун
Эмдиге укпагам.

Чайлардың бијезин
Көргөн кижі бар,
Чайкалган жүрүмдү
Кемјиген эрлер бар.

Керексип кичеер
Менде эје жок,
Карузып сакыыр
Менде сыйым жок.

Оскүстүн бууры
Өнгүрө качан да,
Түгенген журттын
Түндүгү карангуй.

Јаан да суулар
Тайызап соолор,
Кичинек те суучак
Талайга кирер.

Билгир јорыкчы
Јол алар,
Сокор көөркий
Кайда барар?

Таңкынын ыжынын
Ачузын билетем,
Тапту жоруктын
Быжузын сезетем.

Тан дарды адырып
Түңейин кайкагам,
Талтардын кожонгын
Эмдиге укпагам.

Ээн оромло
Жаңыскан баскам,
Жаңыскан түндерде
Ыйлагам, каткыргам.

Жааштын суузын
Очөжиң чачылткам,
Балкашту жодомды
Жунбай уйуктагам.

Кемге керек ол —
Кем ижем жизин жылытканы.
Кемге керек ол —
Кем амадузынан асканы.

Бай чололу көжөгөлөрлү
Көз нөктөр ары жанында
Ырыс, байла, белең-белең,
Балдар десе чыккан бойыла

Бастыра ээжилерди
Билетен болор,
Кожондор, үлгерлер
Айдатан болор...

Кызыл көстү күртүк бар,
Кызыл көзүн көрбөдүм,
Кызылып жүрөр ойлор бар,
Кыстадып ачузын айтпазым.

Кыскалтым туунун бажынан
Кызарып араай күн турар,
Кызыл көстү күртүктөр
Күрттүн алдынан чыккылаар.

Күүгөй таайдын кожонгын
Күч тужында айдарым,

Сүрнүккен чайдын биезин,
Билбес те болзом, мактаарым.

Качан буру алынзам,
Јуук улусты сат салзам,
Сан ла башка сайыркаарым,
Салган ашты талдаарым.

Эмди тура көрүжим чике,
Эмди тура јолым чичке,
Эмди тура үлгерим ныкта,
Эмди тура мандайым јука.

Танкынын ыжынын
Ачузын билерим,
Такып јорыктар
Темейин ченеерим.

АЛТАЙ

П. Самыкка, А. Адаровко

Рерих өдөлө, кайкап јурап,
Јажыдын бедреп таппаган Алтай.
Хемингуэй јорыктап келерге суранып,
Једин болбогон амаду — Алтай.
«Күмүш өзөктөр сүрекеј јакшынак...» — деп,
Күйүнип бичиген Радлов кайда?
Тыны ла каны Алтайла тудуш,
Је бурулу сүүштү Гуркин кайда?
Шакпыртту јүрүмнөң јажына ырап,
Алтайдын үстиле учкулап јүргүлейт не?
Адаларынын сүнезиле эмди биригип,
Кандый кожондор чүмдейт не Лазарь?
Јууда јыгылган алтай эрлердин
Сүнелери ончозы Алтайга јетти не?
Јажып билбес бу кату калыктын,
Алтайыс... дешсе, ыйы не келет не?
Очөш, тескерн кылыкту јиттери
«Алтайыс!...» дежип, неге сүүнгилейт не?
Карый берген энелер, адалар
Сөкк салар јерин озодонг не шүүйт не?
Оскө јерде өлгөн кижиге
Јажына кунугып незин килежет не?
Ненин учун Алтайдан ыраарынан

448607

Јаш балдардый ончозы коркот не?
Энезинин эдегинен тудунгандый,
«Алтайым!» — дежи, салбай тургулайт не?
Јеткилеп болбос сўўжине
Јендиртип салган калык па?
Кул болгылап сўўжиске,
Кенеп калдыс эмеш пе?
Сергек сўўштў ойгорлор
Ойгонголок эмес пе?

Јыман Белеков

КҮРЕЕЛЕЙ КОЖОННЫҢ КҮҮЛЕРИ

Одым

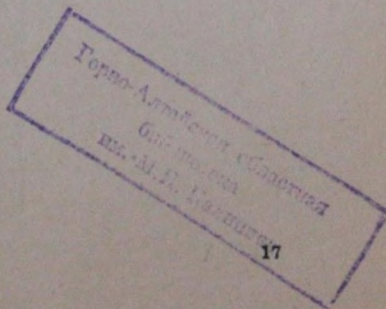
Агару одым, кўйзенг, кўйзенг,
Ак сўт сеге амзадайын.
Јаркынын берип кўйзенг, кўйзенг,
Јаңарлап сени мактайын.

Кўн билдирлў кўмўш чоғын
Кўр-көксимди јылытсын.
Арчын јытту кеен јалбыш
Амаду јолым јарытсын.

Эртен тура

Ак сўмерлер алдында
Артылыптыр куу туман.
Арка-туулар тандакта
Араайынанг тым турган.

Ал-санаада бу бйдō
Ап-ару, кандый кен!
Јўрегинде јаш ийде,
Јўрўм учы јок кеен!

Кандык айдын он бежинчи
кўнинде бичилген ўлгер. Ял-
дын сайын бу кирезинде Ал-
тайда кўктаман чечектеп кала-
тан.

Жас кайда барган деп,
Жаландардан сурагам.
Комыргайдый коо сынду
Кайындар да тым турган.

Жайну угуп, карлагаш
Жаныма келип унчукты:
— Жаш баладый, эрке ол,
Чочытпагар кеен жасты.

Ўзўш

Жайлууш бажы куу туман,
Жааш болорын белгелейт.
Арка сындар тым турган,
Араай эзин элбегдейт.

Уксагар да: мўш ағаш
Улу-улу тынып жат.
Жажыл бўрде кузугаш
Жарс этире жаандап жат.

Танга чыгара уйку жок
отура калдым

Кўзнўгимнинг алдында
Коо кайындар шымырайт.
Ай карануй тымыкта
Араай жанмыр тыбырайт.

Жайгы тўн ортозында
Жаңыскан, карын, артпагам.
Кўзнўк шилине жарыкта
Кўбўлўк кўўркий согулган.

Текши

Тенериде кўн чалыйт,
Текшилей ле аясты.
Токым кептў сындарда
Торко ёлўн јажарды.

Ак-айас — ол тенери
Амыр-энчў тургай не?
Телекейдин эл-јоны
Текши кўўндў јаткай не?

Тамара Садалова

*Кўски јалбрак кўзнёккё
согулат...*

(Л. Кокышев)

* * *

Кўзнёгиме јалбрак согулып,
Нени айдарга сананды?
Јелбис салкынга коштонып,
Кайдаар шылырап јылыйды?
Уйкуда бойымды чочыдып,
Кемнинг эзенин јетирди?
Тўн ортодо тўймеди,
Кем болушка кычырды?
«Кандый јўрет не?» — деп,
Ал-санаага энем тўшти бе?
Јўрекке кару нёкўрим
Тўбекке јендетти эмеш пе?
...Айса јайдын калганчы тўни
Кўстин јажын ычкынды ба?
Салдырым кўске айдадып,
Шынғырап, кайылып калды ба?

* * *

Көк өлөңгө жыгылып,
көмүлип калайын.
Көдүрө кинчекти ундып,
амырап алайын.
Көпөгөш-көк ынаарды суузыныма
ичейин.
Комыргай, сөңгүскөн бололо,
жайканып турайын.
Күүктинг эдиски үни
көксимде томылзын.
Серкире эзин жажыдып,
сынымды сергитсин.

* * *

Күчинг једер бе, кыш?
Бүркеп ийеринг тууларды,
Тонгыарын јолдорды,
Очүрип саларын сүүжимди.

Ак кардын үстинде
Тирү чечек јайылза,
Канайдарын, кыш?
Јоткондолгон јүректи
Канайдарын, кыш?

Эрте келдинг деп
Төгүнденер аргам јок.
Оройтып калдын деп
Бурулаар күүним јок.

Узүлгөн јылдыстыј јаркынду
Көксимде менин сүүш.
Канайдайын, кыш?
Күчинг једер бе, кыш?
Аргадап алзанг бойымды.
Күчинг јетпезин, кыш.
Килезен, тийбезен сүүжиме.

КУУЧЫНДАР

Жыбаш Каинчин

САКЫП ЖҮРЕРИМ, JEЕНИМ, МЕН СЕНИ...

Je, jeеним, черүге жакшы жүрүп, эзен-амыр, бу ла бойың су-кадык жанып кел. Эне болгон Алтайың, эл-жоның сени сакып ла жадар. Телекей ле амыр турза, жанып келбей. Жанып келгенинен артык кижиге кандый ырыс керек.

Сен үредүлү, сен бичикчи. Тилди де жакшы билерин. Je ондый да болзо карган таайыңнын айтканын ук. Таайың — карган бөрү. Черүге алты жыл турала келген. Jarman жуузынан баштайла, jопон жуузына jedижип бар келген.

Черүге төртөн жылда күскиде баргам. Сенин бу адан чыккан күн атангам...

Эки жылым түгенип, жанарга жазанып тургам. Кажы ла күнди өткүрүп болбой, оның узагына кыйналып жүргөм. Санаамда өскөн-чыккан бу Корболу да, кожо жүргөн улус та, керек десе энем-адам болгылабаган, туку качан түш жеримде көрүнгөн ошкош. Олор чөрчөк жеринде болгон немедий. Je бу санаа төгүн, бу телекейде жер-алтайым, улузым, эне-адам, эл-төрөөним бар деп кижибилип жүрбей. Мынын учун кижичыдажып турбай. Кижини «жанарым» деген санаа алып жүргөн ине.

Je бот, мынайып иженип жүргөчө, жуу баштала берген. Жаныш үч санаада жок. Кижинин тирү артары кандый болбогой. Ал-санаада караңуй, жүрүм деп неме там уурлаган. Үредү ле үредү. Тревога ла тревога. Казарма толтыра улус, тегин де jedишпес курсак чек астаган. Жаң-дисциплина там катуланган.

Бир күн каруулда тургам. (Бис самолеттор каруулдаганасы). Турганчам, агаштардын ортозыла эки кара неме элбес эткилеген чиледи. Жүрегим борт эдип, адайын деп жүрөле, токтоп калдым. Караңуйда түңей ле жазып ийерин. Je мылтыктын табыжын угала, нөкөрлөрүм jedип келер эди. Бир сананзам, олордын амыры-уйкузы база карам. Бойсын дедим: көс көргөн болорым ба. Салкынду түн, агаштын будагы да сарбас эдер ине. Ондый да болзо, бойыма коркымчылу. Кийнимнен табарбас этире кирпич будкага jөлөнүп алдым. Удура келзе — адарым. «Сизых ла Чернышев качкан — деп, эртенгизинде ле жарлала берди. — Каптеркага киргилеген, кийим, сопактор уурдагылаган».

Сизых ла Чернышев? Сизых Еремей — менин жерлежим. Jүк ле бир боочы ажыра. Не болгон, не качкан? Кем ле жок уул болгон. Черүге атанар тушта жаан эзирик болгон. Стройго туруп болбой, тентирилип турган. Бийик сынду таларкак уул. Курсагы тойу, кийими бүдүн жүргени, айт-

паза да, јарт. Кайдан јаргак тонду биске түңейлейтен... Ойрот-Турага јетире бир абрада болуп калганыс. Кожондогону јангыс ла: «Без тебя большевики обойдутся». Азыгы да арбынду: эт, какайдың жуузы, жымырткалар, калаш. Је ол кемибисле де үлешпеген. Журташ уулдар ада-энезин арай кулактабаган дешкилеген. Бого јетире јангыс вагондо келгенис, јангыс горнизондо коштой казармада турганыс. Мениле куучындашпайтан. Је баштап канай куучындажарыс — тил база билишпес. Јангыс јердин деп ундып койгон болбой деп јүретем. Је кайдан ундыптан: мени оноң болгой туку чолдин уулдарынан бери таныгылайтан: «Земляк, в одном эшелоне ехали» — дежетен. Јангыс ла бир катап мен кухняда нарядта болорымда, мен јаар амбразура ажыра теленгир айагын јылдырган: «Земеля, найди там чо-нибудь пошамать!» Мен јүгүрип турала, «кирза» дейтен арба каша таап бергем. Оскө уулдар чылап, Алтайдан не угулат, ондо кандый деп сурабайтан.

Экинчизи — Чернышев. Шыйпык, јеп-јенгил, јелечи чилеп, јүгүрип јүретен уул. Куучынчызы, тилиниң эптүзи. Уч көрбөгөн кижиле таңкы ла тартымга нөкөрлөжип, јөптөжип ийген јүрер. Онойып ла түлкүзип јүрер неме. Та кажы јердин — билбезим.

Бисти, каруулчык ротаны көдүрип, качкындарды ылтам тапсын деген. Экиден бөлигилеп ийгилеген. Городтон бедрегер, арка-туудан көригер. Је тудыгар деп јакару болгон. Качса, адып салыгар дешкен.

Меге Рогов деп уул келишкен. Бу ла Чарыш төмөн Краснощековонун кижизи. Бастыс ла бастыс, а кайдан табарын. Оноң байагы Рогов: «Ол эки качкын увольнениюге барарда, бир турачакка айылдап тургулайтан эди» — деди. — «Байадан не айтпаган! — деп, мен ачына бердим. — А ну, башта! Баралы!»

Агаштардын ортозында јангыс кып турачак эмтир. Кирип барзабыс, Чернышев ондо јангыскан уйуктап јатты:

— Тур! Колын көдүр!

— Бу ойноп турган болдыгар? — деп, Чернышев арга јокто күлүмзиренет. Өткүре аракыдайла, јыгылып калган кижиле болгодый. — Бис нөкөрлөр инебис. Эки јыл кожо јүрдис. Јангыс котелоктон каша јидис.

— Бис сего нөкөр эмезис! Сен качкын! Дезертир! Штаб јаар бас!

— Сизых кайда? Айт! — деп, мен күзүрт эттим.

— Баралы. Айдып берейин — деп, Чернышев та ненин де учун белен јөпсинди.

Бис оны айдап алдыбыс. «Мен качпазым. Мылтыгар алыгар?» — деп сурады. «Јок, јарабас!» — дештис. Чернышев кокырлап, каткырымзынып, барып ла јатты. Ларекко токтой түжеле, бир пачка таңкы алды. «Јарабас!» — деп, мен кизирт эттим. Је Чернышев мени керекке албады. Нөкөрим Рогов то меге болушпада. Чернышев таңкы берерде, алып алды. Меге бербеди, мен таңкылабайтан болгом.

Узун агаш баракка јеттибис. Јараттын чек ле кырында тура. Кырындагы эжикти Чернышев ачып ийди. Сизых ондо отуру. Кара пиджак кийип алтыр. Јанында келин. Столдо аракы.

— Колын көдүр!

Келин чыгырып ийди. Сизых колын жүк ле жанду көдүрди.

— Ой, Машенька, нөкөрлөрүм келген. Олор кокырлап жат.

— Бис сеге нөкөр эмезис. Штаб жаар бас!

— Э, земляк, тың кату болбо. Көр, аракы туру! Спирт! Машенька, курсагың чыгар! Отурыгар, уулдар, ичип ийеликтер. Штаб кайда да барбас. Онон до баргайыс. Түңей ле дисбатка барарыс. Фронтко барарыс. Түңей ле өлүп каларыс.

— Ичерге жарабас! — деп, мен үкүн эттим.

— Жараар, земляк, жараар — дейле, Еремей аракыны уруп алды.

— Жараар — дейле, Чернышев база уруп алды. Рогов нөкөриме уруп берди. Меге база. — Мыны ичип те ийеле, баргайыс, уулдар. Эмди бис ичер эмезис. Калганчы катап ичип ийели. Бисти туткан учун слерге медаль бергилеер. Керек дезе отпуску да келижип аябас. Слер экү ичеригер. А бис...

Мен потолок жаар адып ийерге жүргенчем, Рогов токтодып алды:

— Айса түргөн! — дейле, бойы аракыны ичип ийди.

Мен ичпедим. Аракы меге керек те жок. Черүге келгени бир де аракы ичпегем.

Учү ичкилей берди.

— Сен айса ажан, көөркийек, — дейле, келин меге саржулап койгон калаш берди. Мен, жаантайын торо киж, алганымды билбей калтырым. «Чындап та, ичкилеп ийгилегей — деп санандым. — Эки жылга кожо жүргөн уулдар. Бирүзи дезе жерлежим. Күн жаан — онон до баргай. Олор бисти төгүндөбес, бистен качпас, биске жаман этпес».

Сананзам, бу шилден олор эзиргилей бергилеер. Олорго ас келишсин дейле, бойымнын стақанымды — эки ле өлү аракы — туткан жерде, ичип ийдим. Бот, тыныжым буулып, арай тумчаланбай бардым. Спиртти качан да ичпегем. Мынды деп билбегем!

Бот бу ла тушта Сизых тура жүгүреле, кийин жанында көзнөкти эки жара ача соголо, чыгара калып ийди.

Мен, тыныжым једип-јетпей, эжик жаар болдым. Эжиктин жанында јунунып турган келин јолымды туй алды. Мен оны туура ийделе, чыга кондым. Сизых јаратты төмөн узас-узас калып, качып баратты. Тыныжым токынал, затворды кайра тартала, тизелене отура түштим. Каруулга белен кире берди. Сыр маңда барып јаткан эликти јыга адып туратам. А мында дезе жүк ле бежен метрде айбандап бараткан киж. Мажыны базардын кажы жанында байагы келин үстим орто келди.

— Токто-о, токто! Кудај учун атпа!

Мен келинди база ла ийде салала, тура жаар кийдире жүгүрдим. Роговко Чернышеви каруулда деп јакыйла, ойто чыга кондым. Сизых јүс метр киреде, балкашка басып болбой, јыгыла-тура барып јатты. Карабиним менин сүрекеј чечен: бажына шыкаазам, бажына тийер, будына атсам, будына тийер. Јаба једер дедим. Киж бойына иженип турган ине. Онон болгой, су-кадык анды истеп, јаба једип туратам.

А Еремей Сизых тын жүгүрип болбойтон: кросс эмезе марштарда улустын учунда барадатан. Жаңыс ла бөкөзи коркыш — «Максим» деп пулеметты бүдүнгө жүктенип алар.

Жаратты түжүрө жүгүрө — бот сеге — балкашка бадалып калдым. Бистин жердин балкажы ошкош эмес, балар, той балкаш эптир. Онын уурун, наалгагын. Сопогым арай уштылбай туру. А Сизых десе, күрүм, сууны кечире жүгүрө, агаштарга жедип калган. Бир көрүнөт, бир көрүнбөйт. Адып ийейин дезем, тыныжым жаан. Көзимди тер бөктөйт. Тпүк, тенек! Байа ичпеген болзом.

Бот, сууга жеттим. Кире кондым. Тайыс суу. Сопогымнын балкажы јунулып, карын, жениле берди. Жараттан чыгара жүгүрип келзем, улус «Туку барат, туку!» — дежи, кол уулагылап турды. Бойлоры десе түргөн ле туура баргылайт.

Сизых десе пиджагы карандап, улус ажыра бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй, качып ла јат. Эмди оны адарга јарабас — кандый бир кижиге тийип айабас. Жаңыс ла «Јаба једер, адар!» — деп, быжу сананып алдым. Тагманын јиткези көрүнери көптөп келди. Кайдөөн лө бурылза, мен кийнинен. Учы-учында кандый да будканын јанында улус амырайтан отургышка отура түшти. Мен сүрекей ачынып, ијее-ринип калган кижі, жүгүрип келген бойынча, мылтыгымнын оозын онын эки јардынын ортозы јаар тудуп ийдим.

— Је ат мени, ат... — деп, кенете су-алтай сөстөр уктым. Кайкаганыма бир кезекке тоно бердим ошкош. — Ат мени, ат! — деп, Еремей тыныжы буулып, сөстөрді айдып болбой, колы чычандайт, көксі көрүктелет. — Сенең өлүм кандый... Јууда өлүм кандый... Мне все равно не жить...

Бу сөстөрдөн кенете Алтай јерим көрүнүп келди. Арканын шуулты угулып келди. Чечектерлү ак јалан... Эки јылга угулбаган төрөл сөстөр... «Штаб јаар бас!» — дедим.

Айдап алдым. Ол тузакка түшкен айу деп билип јадым. Эмеш ле бош салынып ийзен, үстин орто чурап келер. Чыдап болбозын. Та кандый ла болбойын. Мен де уян уул болбогом ло. Бисти эжиндирип үреткилеген. Мен бу мында не бар дейле, суу јаар калып ијеле, арай чөңө бербегем. Оноң бери суудан коркыгам. Канайып ла сананзам, је эжинип болбозым. Мени төрт је ле деген уулдар эки јанымнан туткулайла, талай јаар таштаар деп экелгилеп јаткылаар. Мен јөпсинип, кем јок келип јадарым. Је суунын јанына та канайда-канайда беретем, төрт ууды туура быргап ијеле, кача берерим. Бойым да билбей каларым.

— Мен сенин бистин јерде Тозулай таайынды билерим. Бисле јол кечире јадып турган — деди.

Мен унчукпадым.

— Мен сенин Манкыш деп эјенди билерим. Суулу-Ойдыкта кой кабырып турган. Јакшы кижі. Чайы јаантайын белең. Мен ого одын тартып берип туратам.

База тырс та учукпадым. А куучындажар күүнимниң келип турганын! Кижн бойы бойыла жаңыскандыра не аайлу куучындажатан эди.

— Акча керек пе? — деди. — Көп акча?

— Керек жок — деп, алтайлап оозым ачылды.

— Меге база керек жок. Мени түрмелегилеп койор. Сен алып ал.

— Керек жок! — деп, кезем айттым.

— Айса менин ада-энеме апарып берерин? Олор экилези карган.

— Жок!

— Айса жажырып койойын. Тирүү жүрзем, качан бир алып аларым.

Эх, тирүү жүрзесибс... Алтайда качан бир жолыгыжарыс...

— Же — деп, мен жымжап, жөпсинип ийдим. «Айса болзо оны узакка судтабас. Жуу түрген божой берер. Жанар тушта ол акказын алып алар». Бойым акча деп немени жүк ле көслө көрүп жүрген кижн инем. Байла, онон баалу неме жок деп бодогон болбойым. Меге ол барактурага түнгей ле барар керек. Роговка жеделе, бу эки качкынды штаб жаар айдай берерис.

Байагы чөймөдөлгөн барак-турага ойто једип келдибис. Учындагы сенекке кирип барзабыс, сомокту туру. Менин Роговым та кайда. Чернышевти айдайла, байла, мени сагыбай, жүре берген болор. Келин та кайда...

— Түлкүүр мында, земля — деп, Еремей бөккөйлө, журтыктан түлкүүрди чыгарып келди. — Сен менен коркыба... Мен эмди ле... мен чүрче ле... — деп, манзаарып туруп, сомокты ача берди.

Мен дезе ого жууктабай, онон көс албай, мылтыгымды ол жаар уулап алала, серенип тургам.

— Тпүк, бу канайып калт... — деп, сомокты ол узак ачкан. Эмди сананзам, ачып албачын болгон эмтир. Бот мынайда ла турала, менин чимгенимди бе эмезе кезекке бош салынып ийгенимди сагып алала, кенете калып келген. Мылтыгымнын оозын туура эделе, тамагыма кадала берген. Гимнастеркамнын жаказынан ла келип туткан. Мен колымды ичкери сунарымда, канайып та учурал болуп, эргегим онын оозына киреле, жамајайынан атпактап алдым. Бот экү бу мынайып ла туруп калдыбыс. Ол менин гимнастеркамнын жаказынан тудала, мени бууй толгоп јат. Тыныжым јетпейт. Кыймыктанар да эмезим. Јакамнын топчызы чечиле эмезе үзүле беретен болзо. Мыны билген эмес, бу ла күндерде бектей тагып алгам. Бажымды стенеге шык этире ныкычып алган. Карын стене бары јакшы, мен ого јөлөнип алгам, јыгылбазым. А бир колым мылтыктын буузына оролып калган. Учурал болуп, онын жамајайы меге учураганы. Ол до кыймыктап болбос. Мен оны, колыма кирген кийинде, бир де ычкынбазым, салбазым. Јамајайын балбара, ыра тудуп бараттым. Јаңыс ла кижн тыныжы јетпей, буттары бокырыла берерден башка...

Јаныбыста бир де кижн жок. Ыраагында уулчактар чур-чуманак мечик ойногылап тургулаган. Олордон кем-кемизи жүгүрип келерден айбас. Артык болужар кижн жок. Бу киреде ончозы иште.

Туруп ла јадыс, туруп ла јадыс... Мен нени де айдар эмезим, ол до оозын ачып болбос. Тебижер арга бисте база јок. Көзи јаар көр-
зөм, чек ле казыр аннын көзи. Кадагызы, кылагы... Јагыс ла ычкын-
бас, салбас. Онон өскө блум... Кем чыдажар...

Бу мынайда та канча кире турганыс... Учунда солузактап калган
Рогов жүгүрүп келген. Јарды орто кындактап ийген.

— «А Чернышев кайда?» — деп сураарга јеткелегимде, Роговым
чачамдынып туруп куучундай берди.

— Күрүм уборныйга суранган. Мен эжигине сакыгам ла сакыгам.
Ол дезе ары јанындагы јосторды кодороло, кача бертир! Мен оны...ух!..

— Оозың ачпас болорың!

— А сен?..

— Мен, сен чилеп, божотпогом!

— А бу эдүни эмди ле адып койок — деп, Рогов атыйланып чык-
ты. — Ол бисти коптоор. Чернышевити божоткылап ийгилеген деер. Ак-
ча алган, таңкы тарткан деер! Бистинг бажыска суу урар! — дейле,
затворын кайра тартты.

Еремей Сизых јаңы ондонып келди. Јарды дөөн өткүре тың кын-
дактап ийген ошкош. Онын эмди бистен качар аргасы јок. Мен ого
канча да ачынган болзом, та ненин де учун ойто килей бердим. Рогов-
ты жүк арайдан токтоттым.

— Көр тур, менин сөзим чын болор! — деп, Рогов токынабай узак
болгон. Айдап та келедеристе, канча ла онойдо айткан.

Штабка јетиргизип келгенис. Роговтын айтканы чын болуп кал-
ган. Эх, јерлежим Эремей!.. Је кижиле база... Таңкыбысты тарткыла-
ган, аракыбысты ичкилеген, акчабысты алгылаган, Чернышевко садын-
гылаган деген.

Санитар келеле, аракыны чын ичкилегей эмтир деген. Је бу чын
эмей, а. Мылтыгысты айрыйла, курыбысты чечеле, гауптвахтага сугуп
салгылаган. Суу ла калаш... Је онызы бойсын — шылу неме башталган.
«Качкындарла сөзигер јаңыс болгон болор бо? Чернышевити не божот-
коныгар? Санаагарда арылык-берилик бар ба?» А бир ле јастыра сөс
айтсан — ой кызалан — трибуналга берип ийгилеер... Неделе кире оту-
рып ийгенис. Кудай болуп, Чернышевити ол ло бойынча көрбөгөм, оныла
не болгонун билбесим. Рогов нөкөрим Ленинградтын јанында божогон.
Мен дезе канча шыркаладып, ойто јуулажып турала, ырыс болуп, ти-
рү артып, төртөн алты јылда күскиде Бийске једип келгем. Вокзал-
дын јанында тоолу улус та нени де саткылап тургулаган. Мен кандый
бир бор-ботко көрүне берер болор бо деп, олог јаар баскам. Ларектын
јанында бир кезек кенектер папиростор садып отургылады. Эмдиги
пачкаларла эмес, а бирден-экиден. Мен каа-јаада тартып турар болуп
калган кижиле, беш-алты кирезин садып алза кайдар деп, олог јаар
баскам.

— Эй, уул, Теркиш! — деп, кенете кийин јанымда үн угулды. Кайа
көрсөм, кандый да кижиле мен јаар тайагын чычандадып туру. Сизых

Еремей! Танып ийдим. Куйка бажым жымырт этти. Оны туку качан жок болор деп бодогом.. Эмди жолыгар ба канайдар?.. А база жаман санаалу болзо канайдар?.. Не болзо болзын дейле, жанына басып келдим. Бойым белен. Содос эдерде, көрзөм, бир буды жок эмтир. Төжинде медаль. «За отвагу» медаль.

Жакшылашты. Керек десе ыйламырап ийди. «Тыным алган — деди. — Штрафной батальондо болгом. Онон айрылып чыккам. Төрөлим учун кан төккөм. Медалим бойымдый — деди. — Будым Польшада артакан. Же жүрерге кем жок. Мен жинт, эмди де күчтү» — деди. Көстөри жаар көрзөм, меге чын ла сүүнип турган эмтир.

«Мында кижин алгам, мен бир балалу, бистин айылга баралы, амырап, токынап ал» — деди. Же мен болбодым. Түргөн жанар керек дедим. Бир ууш акча чыгарып келди. Мен албадым. Карманым алабадап туруп, жирме кире папирос сугуп берди. Канайдар, алдым. Адрезин бичип берди. «Билерим, келбезинг...» — деп, колын жаңыды...

Ол Еремей Сизых бичип берген адрези бу ла жууктарга жетире жүретен: Кирпичный ором, а бот та канчанчы тура — санаама кирбейт... Бот, ондо, жееним, жүрүмди оны: та чын эткем, та жастыргам...

Же черүге жакшы жүрүп кел, жееним. Карган таайын сени сагып ла жүрер. Сен келгенчен — чыдажар. Озодо жанла болзо, сеге ээрлү ат жазал койор керек. Эмди слерлер эрjene атты керексинир эмезигер. Сельсовет база туттурбас. Машина алатан болзон, жөмөшкн эдип, пенсиямнаг жууп отургайым. Торбок-чар азырап койгойым...

Аржан Адаров

СПАГЕТТИ — ИТАЛЬЯН ЛАПША

(Чын болгон учуралла колбулу кокыр)

Матвей Сатпеич онтогон-калактаган жанды. Чырайы куп ла куу. Уйге кирип ле келген бойынча, конычтары колтылдаган эрезин сопогын ушта тееп, рюкзагын туура салып, диванга тыйрыйып жада берди. Уйи чочып, сурады:

— А бу не болды?

— Ичиме-ей! Ичимей! Ичимде тыйрыгдап жат!

— Неме? Неме тыйрыгдап жат? Тирү балык жудийген бе?

— Чой... Чой... Чойлошко-он!

Вера Кергиловна бошпок алакадарын боч этире чабынып, кыйгырып ийди.

— Чойлошко-он? Балыкка тойбогон бо, күрүм? Эмди жылан жинрин артты! Мен айтпай, канча катап айтпай сеге...

— Докторды айтсан... Онон башка өлөрим...

— Ол, күрүм! — деп арбанып, же өбөгөнinin көстөри торт ло ангданыжа бергенин көрүп ийеле, Кергиловна үйден чыга конды.

Коштой јаткан эмчи уул Сатпенчтин чырыш ичин сыймап, јүрегин тындап көрди.

— Јүрек јакшы иштеп јат, Сатпенч. А бу чойлошконды чийге јигеңер бе?

— Ы-ых, ы-ых, кай... Кайнадала.

— Кайнадала? Андый болзо, коркор неме јок! Ичеелер кирленген болор, јунар керек. Аптекадан английский тус алала, сууга чейеле, үч катап ичип ийер. Чойлошкон-мойлошконы чыгара адылерер.

Эмчи уул тусты сууга чейеле, Сатпенчке ичирип, айтты.

— Эки частын бажында база ичигер. Ол бышкалган неме канайып кыймыктаар, өгбөн? Сананган санаагар ла аайынча тыйрындаш турбай.

Матвей Сатпенч балыктаарын сүрекей сүүр. Амырайтан ла күндөрдө — айас бол, јут бол, кыш бол — жүрүп ле калар. Уйи арбанар, үйде болушпас, андый-мындый деп айдар. Сатпенч јангыс ла каткырып салар.

— Балык јиген кижии санаалу болор. Ондо фосфор деп неме бар, мееге сүрекей керектү.

— Сен тонна да балык јизен, толк болбос.

— Јок, јок, анайда айтпа, эркем. Мен — бухгалтер. О, үч јылдын туркунына бир катап чоттон јастырдым ба? Бир катап куурмакка алдырдым ба? А камык бухгалтерлер, чоттын ишчилери, түрмеде отургылап јат. Кезиги аамайынан улам, кезиги ачабынан улам. А мен аамай да эmezим, ачап та эmezим. Мен тен кандый ла булгакту немени кезе-быча чотоп, агына-чегине чыгып ийерим. Чот јоктон государство до болбос. Ончозы чотто болор учурлу. Микробтон ала министрдин јалына јетире.

— Је, је, тайыл!

— Арбанар болзонг, барбазым! Айса ол «сыралаптын» јанында талай калган турайын, сыра ичип, сыгырып, аракыдап!

Бу ла тушта Вера Кергиловна сананар: «Барзын, барзын. Баш ла болзын. Аракыдап ла баспазын! Мында ла ол ичер-јиир немени рюкзакка салып берер. Матвей Сатпенч антыгарлу најызыла, Никанор Кучуковичле кожо, сурт ла эдип калар. Куру јанбас. Торбышказы толо јанар.

Матвей Сатпенч кезикте, торт ло јаратка чыгара чачып ийген балык чылап, диванда тырландап, оозы аңкагдап јадат. Онон тышкары жүгүрөт, онон ойто ло диванга келип меч јыгылат. Эңиргери санаазы јарып, уйуктай берди. Бу ла тушта Никанор Кучукович кирип келди.

Вера Кергиловна чурап ла барбай база.

— Бу күрүмдер жүүлген, чойлошкон јип баштаган, эмди удабас јылан јири арткан! Түүк!

Арбанып, карганып алала, токынап айтты:

— Бут бажында не турун, өрө өт. Чай ич. Айла, бу не болгон? Канай мыны јудыйген?

— Сен арбанба, Вера, балыкта жаман жок. Оны жиген кижн санаалу болор. Балыкта фосфор деп неме бар, мееге керектү.

— Уккам, уккам, и-та-тай, ученылар табылды — деп, Вера Кергиловна колын жаңгыды.

— Азыйда мен кем болгом? Алкаш! Чөбчөй ичпей жадып, бир эрешкин эребейтем. А кажы ла квартирадан — трешка эмезе банка! Түбектег мени Матвей айрыды, балыкташ аргадады. Эмди мениг эткен ижимненг жик таппазынг. Мен тургускан крандар, унитазтар, батареялар — жырс ла эт калган. Балык жиген кижининг бажы иштеп жат не? Жал жакшы, сүре ле премиальный. Удабас «Запорожец» аларым. Бат, ол тушта...

— Же уккам, уккам. Чөйбө, не болгон, айт.

— Матвей жескинченг кижн не... Чойлошконды кармакка сүре ле мен саптап жадым. А кече орой энирге жетире кармактаганыс. Оног одуландыс, от салдыс, казан астыс.

Матвей айтты:

— Ол ондо банкада лапша бар. Спагетти деп неме, итальяндардын лапшазы. Лизе де, өскө кааннынг ажын тамзыктап жиир керек. Кательок тоон көнгөрий.

Мен көнгөр ийдим. Карануй. Оног ажанып отурыс.

— Бу кандый жымжак, жылбыркай лапша? — дедим. — Айла мүнчүзин. Бу мынызы тен эт кожуп жазаган аш болбой?

— Көрмөс билер оморды, та нени кошкон. Бу лапшада кумак кайдаг келген? Сен кирлү суу сускан болбойынг, уул? — деп, Матвей айтты.

— Суу ару ла эди — дедим. — Айса ол кумак эмес, кандый-кандый витамин болбозынг? Капиталист нени ле эдер. Акчага болуп. Чочканынг бескезин жаанадарга оны жүзүн-жүүр дрожжаларла, химиянын немелериле азырап жат, онызы торт ло тестейе берер. А эдин жизен — амтан жок. Эрезин ошкош. Тү-үк! Олор бака да жип жат.

— Жескимчилү неме айтпа! ...Ых! — дейле, айагын туура чачып ийди.

— Же, уйуктайлы, тан жарып ла келзе, кармактаар керек.

Шык уйуктап калдыс. Эртең тура Матвей бедренип туру.

— Бу чойлошкондор кайда? Банка куру. А лапша ол ло бойы! Спагетти!

Сылт ла санандым. Ба, бот сего иностранный лапша! Чойлошкондорды божот салтырыс. Мыны ого айтпас керек болгон не. А мен, тилгерек күрүм, айдып ийгем.

— Э-э, чалта, жигенис өскө кааннынг ажы эмес, өскөн жеристинг чойлошкондоры.

— И-та-тай! Күрүмдер, мен слерге эмди ашты аңылу аяктарга сал берерим — деп, Вера Кергиловна жескинди. — Чык! Чык мынан! Ол шайтанды мен орынга салбазым. Ол ло диванда жатсын.

— Же, же, Вера, сен үредүлү кижн не! Францияда, Италияда баканы да жигилеп жат... А изү жерлерде...

Вера оозын жаба тудунып, жүгүрө берди.

Матвей Сатпеич айлында, балыктап барбас, айылдагы бор-ботко иштерди ончозын эдер.

Вера Кергилловна сүүнип жат. Же күндөр өткөн сайын өгөөннинг чырайы там ла карагуйлап браатты. Көстөринде кунукчал. Торт ло ээзи өлгөн ийт ошкош. Бир күн ижинен аар-калап жанды.

— Сальдо-бульдо келишпей жат. Баланс-маланс! Одус жылдын туркунына баштапкы ла катап! Баш, баш иштебей жат. Фосфор жок.

— Магазинде минтай деп балык бар.

— Минтай — ол балык па? Тү-үк. Фосфор, фосфор!

Эртезинде, Матвей Сатпеич ачык көзюктин жанында бичик кычырып отурарда, Никанор Кучукович басып келди.

— Матвей, балыктап бараак па?

— Жок, чойлошкон... Ых!

— Сен мошкала балыкта. Көрзөң, кандый жараш мошкалар!

Матвей Сатпеич түргөн-түкей тергенип ийди. Уйи арбанып чыкты.

— А-а, эмди база ла, база ла, эмди жылан жириң, күрүм!

Матвей Сатпеич соогын тартынып айтты:

— Сен мени жастырзын деп пе? Түрмеге отурзын деп пе? Чот од не, билеринг бе? Наука!

Вера Кергилловна сананды: «Чындап та, барзын. Аракы ла ичпезин, ижинен ле сүрдүртпезин. Баш болзын».

Эки нөкөр, эрезин сопокторынын кончытары колтылдажып, бере-зен плаштары талыражып, автобус токтойтон јер јаар жүгүрдилер.

АРЫКТААРЫНЫҢ ЭП-СҮМЕЗИ

(К о к ы р)

Эмди ученылар нени бичибей жат! Канай жүретенин, нени јийтенин-ичетенин, канай тынатанын, тыштанатанын, арыятанын, семиретенин, секиретенин, жүгүретенин. Өлбөйин дезен жүгүр, чек жүрейин дезен — чербек ичтү болбо, калорияны чотоп ји. Токус катап толгон, он катап онгокош аш. Казы-картаны, эт-сарјуны ундып сал. Койон чылап морков-ты кортылдада кемир отур, капустаны кайран ажым деп ји, сөбкилени сөбк ажым деп макта. Гейфурт јизенг кейинг тутпас, банан јизенг бажынг оорыбас.

А Кара Мараевич орто јаштан ажа берген, обору јооной берген кижн. Эткен ижи — отургыштан өрө турбай эдетен иш. Экономист, чотчы, пландаачы. Азийда картаны карыштап јийтен, пелменди бескезиле јийтен. Бир күн Кара Мараевич бек сананды: «Жок, болор. Бу не жүрүм? Бөкөйип өдүк те кийерге күч!» Улуска каткы, элек. Келиндер кылчас эдип көрбөс. Азийда... Арык, коп-коо тушта. Чотылдаган чончойлорго чорт то этпей једе конотон. Эх. Беске түжүрери јанынан бешке јуук бичик, ажанатаны јанынан алтыга јуук бичик кычырды.

Эртен тура сахары жок бир стакан чай, түште бир болчок сөөкиле, энирде бир стакан кефир. Оноң жүгүрер, секирер, айланар, калыыр, эжинер. План белен. А Кара Мараевич амадузынан жана болбос кижн. Алты часта турала жүгүрер. Озо баштап күч болгон. Эмеш ле жүгүрзе, одустөртөн алтамнын бажында тыныш жетпес. Тер деп неме торт ло табырап төгүл турар. Аштап, өзөк-бууры карарып турганын не деп айдар! Же кандый да болзо, жана баспас керек! Жарым айдын бажында керек чала жаранып баштаган. Тыныш та жеңилген, ич те жабызаган. Бир айдын бажында кожо иштеген келиндер Кара Мараевич жаар соныркап көрөр боло берген.

— Көрзөөр, көрзөөр, Кара Мараевичти, чек жиндиркей берген, ич те жабызаган, бойы да жаранган.

Жаңгыс ла бу сөстөр учун Кара Мараевич өлө дө берерге белен. Арыыр, чек коп-коо болгончо арыыр. Чындап та, санаазы жары-ык, сыны жеңил! А үйи кылгандап жат. Онөтийин ле эттең каарып, пелменнен кайнадып, ажанып отурар. Кара Мараевичтин чилекейи шуулаар, бойы ачынар, арбанар.

— Ойлөн, кирелен. Холестерин каныга толзо, өлөрин, ол журналдарды кычыр, жаан үредүлү улус нени айдып жат!

— Олзөм өлгөйим, сенин керегин жок. Олзөм дө — жиген-курсагымды тамзыктап жип өлөрим, сен чилеп, торолоп өлгөнчө.

— Бойынды көр, же бу не? Тоормош!

— Сен не чичкерип, торолоп турган, билерим, ол бир кей-кебизин куртулардын алдына кертендеерге. Тү-үк!

— Сөөкиле кайнаттын ба?

— Ол көөштө толтыра, бойын ал жи. Артканын чочкого берерим. Кара Мараевич арай ла ыйлабай ажанып жат. Эх, эт жиген, картаказы, пелмен жиген кижн! Же келиндердин: «Көрзөн, көрзөн, Кара Мараевич кандый коп-коо!» деген үндери кулагына угулып, күндий жарыдып ийер. Ол сөстөргө болуп, кижн нени жибес, чочканын да ажын жип албай!

Кара Мараевич, чындап ла, арыктап, коп-коо боло берген. Уйи арбанып жат:

— Бу сен жиит уул ба? Бойынды көр! Жүзинин чырыштарын көр, ак саамайларын көр. Костюмдарын үзе шелкик, жаан. Сеге жаңы кепти кайдан алатан? Акча жок.

— Акча! Түкүрейин! Удабас мынан коо болорым. Балеттин артизи чилеп, буттарымнын сабарларыла бийелеерим.

— Бийеле, бийеле. Артист болуп, уча бердин!

Бир күн Кара Мараевич жажыл стадиондо база ла жүгүрүп жүрди. Бу ла өйдө стадионго бир канча жиит спортчы кыстар кирип келдилер.

— Көрзөн, көрзөн, кандый жакшы жүгүрүп жат. Бистин жиит уулар да ого чыдашпас. Күлүк! Эр десе эр!

Мыны угуп ийеле, Кара Мараевич жүгүрүжин тыгыдып ийерге санды. Же бу ла өйдө көстөрнин алдында кызыл, жажыл тегеликтер айланып, стадион келтес эдип калды. Билинип келзе, кыстар эбире

курчап алган эмитир. Түрген болуштын машиназы база једип келген турды:

— Куда-ай! Өрөкөнди... Не албаданат не?

— Тамыры согулып јат па?

— Оло берген болбозын...

— Јок, тирү!

Јарым частын бажында оны больницада јиит врач көрөлө, айтты:

— Слерди шиндеп көрөрис. Байла, ичте оору бар эмезе өкпөдө айса болзо, кыймада... А жүрек кадык!

Кара Мараевичтин эрмек те айдар чыдалы јок. Бу ла өйдө ырыс болуп, јажы јаанай берген врач, Кара Мараевичтин таныжы, кирип келди.

— А-а, Кара Мараевич, не болгон?

— А бу жүгүр... Спорт...

Доктор онын чамчазын өрө тартып, тардак арык кабыргазына шак-шак этире чертип, чек ле шылбайып, арказына јапшынып калган ичин сыймап, айтты:

— Дистрофия. Торолош.

— Тороло-ош? — Јиит врач туруп чыкты.

— Арыйтам деген, курсак ичпеген... — деп, мында ок једе конуп келген үйи ыйлап турды.

— Обызын, мода! Кычырган ончо немеге бүдөргө јарабас, Кара Мараевич — деп, јаан јашту доктор айтты. — Нени јигенеер?

— Сөө-өкиле, капуста... Морко...

— Организмге белок керек. Ол јогынан кижиге өлөр. Стройматериал јогынан тура тудулар ба? Белок — ол кирпич, организмди туткан неме. Эт, сүт, творог, ак калаш, сарју, јымыртка, сүт, јиилектер — артык кандый да эм керек јок. Озо баштап эместен, көп јизе, карын курсакты быжырып болбос.

Энгирде Кара Мараевич үйиле кожо телевизор көрүп отурды. Үйи ого жүк ле алты калбак мүн ле такаанын будын берген. Телевизордо балет көргүзип јат. Балерина ийиктелип, айланып-айланып турала, бир бырчыт буттарлу артисттин ичкери сунган колына јыгыла берди. Көжөгө жабылды. Мария улу тынды!

— Көрдин бе? Бажы айланала, бар түшти. Онын арыгын. База сен чилеп, торологон болор... Морковь... Сөөклө јип. Је ол акча иштеп аларга болуп, кыйналып, айланып, толголып јат. А сен неге болуп?

Кара Мараевич өрө турайын дейле, туруп болбоды. Мария оны јеп-јенгил көдүрүп, айландырып-айландырып ийеле, уйуктайтан кыпка апарып, орынга салып, оп-я-а — деди.

— Эмди мен сеге такаанын төжин экелерим, амыра, көөркийим...

— Балетке једингенис бу ба, Маша? Јаңыс ла бистин балетис сан башка. Мен сени колго көдүрер керек, а сен дезе мени көдүрдин.

Кара Мараевич кебис илип салган стене јаар бурылып, мырзып ыйлай берди.

ТУШТАЖУ

1939 жылдын август айында партиянын обкомынын да ВЛКСМ-нин Төс Комитедининг жöбиле мен Н. К. Крупскаянын адыла адалган Ленинградтагы коммунистический политпросветинститутка үренип баргам. Ол бйдө ВЛКСМ-нин обкомынын баштапкы качызы болуп иштеп турган тужым.

Улу башчыбыстын адыла адалган Ленинград городко онын алдында жүрбегем. Темир жолдын «Москва» деп атту станциязына једип келе, вагонног чыгып барзам, станциянын да, городтын да јаражына көзим кылбыгып тургандый билдирет. Институтты таап алары күч те болбоды. Онын адреси, баратан јолы блокнодымда јарт болгон. Оны ВЛКСМ-нин Төс Комитедининг ишчилери меге үзе јартап берген.

Директордын кабинетине кирип барзам, бажы чала буурайа берген кижі отурган јеринег туруп, менин колымнан тудуп эзендешти. Институттын директоры ада-өбөкөзин јартады. Онон отургышка отураар деп мени сурады. Эмеш сананып отунала, комиссия слердин документтереерди көрүп таныжала, слерди үредүге алар этти деп, мени сүүндирди. Онон ары институт јанынан меге јартайла, Ленинград городтын историязын кыскарта јартады: «Онын эки јаан төрөл учурын билер керек: Улу Октябрь ла Ленин. Мында кажы ла таш — история, кажы ла тура — памятник».

Сентябрь айда үредү башталган, жүгүриш, базыш токтогон: бастыра сагыш үредүде. Бистин баштапкы үренип турган жылды, бистин планысты, амырысты бузуп, јаан јеткер башталды. Финляндиянын реакционный башкарузы фашистский Германиянын тектерүзиле ноябрь айда 1939 жылда СССР-га јуу јарлады. Ленинградтан жаан ыраак јок јерде канча айдын туркунына калапту јуу болгон. Ленинградтын албатызы тўни-тўжине бастыра күчин салып иштеп, акфинндерди јенерине бистин кызыл черүге болушкан. Јуунын баштапкы ла күнинен ала Ленинградтын комсомолдоры, студенттери өштүле јуулажарга явление чийгендер.

Реакционный Финляндиянын башчылары өскө империалистический государстволордын болужын тузаланып, бистин ороонысты јуулап болбогон. Јууны токтодорына бистен јөп сураган. Јөп март айдын 12 числозында 1940 жылда бүткен.

Кичинек изү айдын экинчи јарымында экинчи жылдын экзамени башталган. Бис ого белетенип, тўни-тўжи книгадан көс албай, тын ла

иштенип турганыс. Амырап, ары-бери базарга да бош жок болгон. Була бистинг амыр-энчү отурган ой кенете ле курч малтала кезе чапкандый.

22 июньде 1941 жылда советский башкарунын жетирузи кажы ла кижининг кулагына ийне сайгандый ачу угулды, изу канду жүрегин сыстатты. Кычырып отурган книгалар туура ташталды. Кажы ла студент сагыжын там ла катуркандырып, фашисттерге баш бербей, Төрөлисти корып, жуулажар деп жүткиди.

Бистинг институттын студенттерин жуу башталар ла куннен ала уулдарын черуге, кыстарын санитарный уредуге ле ишке алгандар. Коп кыстар заводто иштеп, фронтко барган ишмекчилерди солыган. Мен база фронтко барарга ары-бери жүгуриш болгон ло.

Мен озо ло баштап училищенин начальнигинен мени уредуге алызын деп сурагам. Ол мени военкоматтан направление экелзин деди. Дзержинский райвоенкомго келип, направление суразам, военком кайдаар да телефон соголо, сен эвакуировать эдетен улустын тоозында эмитринг деди.

Институтка келзем, сен кайда жүрүп турган деп, директор менен кату сурады. «Сени билелу кизи учун городтон эвакуировать эдетен списокко кошкон. Тургуза ла бала-барканды алып, жери-журтыга жан».

Ол тушта Ленинград городто жан жеткерлу ой болор деп, мен качан да сананбагам. Бу бистинг оргобис ошкош. Городтон кижинин барар да кууни жок болгон.

Бистинг клееткен поездтин барыжы ас, туружы коп болгон. Бир ле станцияда канча-канча частардын туркунына турар. Жолой станцияларда кунбадыш тоон брааткан воинский эшелондор тыгылып калган, озо ло баштап оморды атандырып турган.

Тан адып, вагоннын козноги жарып ла келгенде, мен кере ле тужине узуги жогынаг одуп жаткан черулерди, военный техниканы козим албай коруп туратам. Олорло кожо барып, фашисттерле жуулажар деп, коркышту жан сагыш болгон.

Ойрот-Турага једип келеле, квартира алып, балдарымды токынадып салала, городской ло областной военный комиссариатка заявление чийип, жууга барарга сурандым. Бис Верховный Советтин депутатын жууга алар јангыс жок деп шылтак табылган. Бу керек партиянын обкомынын баштапкы качызына јеткен. Онойып албаданып, кызыл черуге атангам. Једер јерге једип барзам, мени јангы тозолип јаткан 288 запасной полкко ијген. Полкто батальонный комиссар болорын деп приказ алдым. Бу јангы тозолип турган батальоннын командири Чернотинский болгон. Бу батальонды солдаттарла, командирлерле, политический ишчилерле јеткилдеери уур айалгада болгон. Бу бистинг полк жууда чаналу жуулажатарды белетейтен запасной полк эмтир. Онын учун бис чанала јакшы јурер улусты талдап алып турганыс.

Јангы тозолгон полкто чана жок болгон. Оны бистинг областтан алатан болгон. Мен полктын ишчилериле кожо Ойрот-Турага канча

катап командировкага жүргем. Биске чана жанынан жаан болужын партиянын обкомы ла облысполком жетирген. Чананы абра-чанап эдер завод эткен, а бистинг военный заказты бойынын ойинде бүдүргилеген.

Городтын военкомы менин комсомолдон бери нөкөрүм Казаков Герасим Еремеевич меге тайак сыйлаган. Оны берип, айткан: «Шабыхы Саранович, бу тайакла фашисттердин бажын жара сок, ол сего жаан жөнү аларына болушсын».

Чындап та, нөкөрүмнинг берген чананын тайагыла канча жууга киришпеген деер. Жууга белетенип, ол тайагымды колыма тутсам ла, Казаков нөкөрүм санаама кирер. Ойто көрүжип, жолгышкайыс не деп сананарым.

Баштапкы ла кар жаарда, батальон түни-түжиле чанала жүгүрөр үредүде. Анчада ла карануй түнде кара агаштын ортозыла, кыр жерлерле чанала жүгүрерине солдаттарды үртекенис. Онон өскө военный техниканы жакшы билерине ажару салганыс.

Октябрь айда 1941 жылда Шебалин, Эликманар аймактарда избирательдериме кычыру эткем. «Күндүлү менин избирательдерим! Бистинг төрөл орооныска жаан, уур жеткер түшти. Немецкий фашисттер бистинг совет ороонысты жоголтып, албатызын кырап кара сагышту жуучак баштады, ол сагыжына фашисттер жетпес. Мен Кызыл Черүде турум, слерлердин жақылталарды бүдүрүп, бистинг төрөл ороонысты корыгырына бар-жок күчимди, билеримди саларым, жүрүмимди де, тынымды да кысканбазым.

Кару избирательдер! Бистинг Кызыл Черүге жаан болужыгарды жетиригер! Слердин болужаар олордын күчин тыгыдар, санаазын оморкодор, фашисттерди бистинг орооныстан сүрүп саларыс».

Мынайда 1941 жылда 12 декабрьда «Кызыл Ойрот» газет ажыра кычыру эткем.

Бистинг батальоннын жууга атанатанына тоолу ла күндөр артып калган. Бистердин капшай ла жууга атанарга мендеп те турганыс тын болгон. Бу ла күндерде полктын штабынаг приказ-бичиктү старший политрук М. Потемкин деп кижи келди. Приказта мени батальонды старший политрук Потемкинге табыштырала, полктын штабына келзин деген эмтир.

Эки-үч айдын туркунына үренишкен, төрөл ороонын корулаарга белетеп алган батальоннон айрылып жатканыма мен ачынган-кородогон эртезинде полктын штабына келдим.

— Батальонды табыштырдын ба? — деп, полктын комиссары сурайла, — сен алдында комсомольский иште болгон учун сени полктын штабынын комсомольский ижине арттырып жадыс. Сен оны не деп турун? — деп, мен жаар кезе көрүп, сурады.

Мен узак та сананбай: — «Жок, мен фронтко баратам. Фронтко баратам. Фронтко барып, фашисттерле жуулажарга белен. Жамы керек жок, тегин де солдат болуп барарым».

Комиссар эмеш жобаш үниле — «Бис бодогоныс, сени мында ар-

тарга мойношпос болор деп, оңонг өскө ол ижинген айрыбас эдис. Эмди канайдар? Ол батальоннын минометный ротазынын политругы эмеш кирелү ишчи, сен билерин, онын ордына барадын ба?»

Мен сүүнүп, жөбим бергем.

Ноябрь айда 1941 жылда бистинг батальон фронтко атанган. Бистинг военный эшелоннын барыжы түни-түжиле түргөн жорыкта болгон. Менинг санаам жаңыс ла: «Камык албатыны кырып, канча алтайысты жуулап клееткен германский фашисттерле качан жолыгыжарыс, бисти не сакып жады не, өлүм бе айла жентү бе?» Бу бастыра командирлердинг ле солдаттардын сагыштары болгон.

Бистинг брааткан жолыбыс, токтой түжүп турган темир жолдын станциялары — ончозы ла меге таныш. Бу жолло канча катап Москва дөөн жорыктабаам деер. Верховный Советтинг сессиязына барып тура-рымда, 1939 жылда март айда XVIII партийный съездеке барып жүргеним база сагыжыма кирген. А бистинг орооныс, төрөл Москва городыс жаан жеткерде, оны корып барарым деп, база кату сагыштанып брааткам.

Канча күннинг бажында бистинг воинский эшелон Ярославльга токтой түшкен. Бу городто эки күнге белетениш болгон, өштүлерле жуулажатап мылтык-жепселди алганыс. Оңонг ары бистинг батальон 202 стрелковый дивизияга барып, кожуларга амадаган. Түни-түжиле чаналу барганыс, жолдо кандый ла жеткер, буудактар учураган. Кышкы соокто койу агаштын ортозына от салбай да конуп турган.

Бу жерлерге бистердинг кемис те жүрбеген, жолды жаңыс ла карта баштайт. Узак та, уур да жолды өдүп, дивизиянын жуулажып турган жерине батальон jedип келген. Жуу болгон жерлерде камык албатынын каны төгүлгени катап ла көрүлет. Төрөл учун тынын берген советский жуучылдардын сөктөрине барып, бөркс чүпчүп, честь бердис.

Баштапкы күн батальонног бир канча солдат стройдонг чыкты. Ол биске ачу-корон болды. Бу жууда Ойрот-Турадан барган менинг ротамда полкомвзвод блуп турган Берников ло база 3 солдат божоды. Олордын сөгин жууп салдыс.

Канча күнге жуулажып, канча-канча деремнелерди алып, өштүлерди өлтүрип, сүрүп, батальоннын командирлери ле солдаттары там ла таскап үренип турат.

Батальонго коркышту кату ла жаан көрүмжилү жуу Горчица деп атту деремнеде учурады. Бу деремнени тургуза ла жуулап аларга чанала жүрер бистинг 144 батальонго дивизиянын командирининг кату приказ келген. Бу журт гитлеровецтердинг жаан учурлу кору жери болгон. Онын жаныла шоссейный жол барган. Москванын жанында оодо чаптырала, арткан-калган немецкий черүлер бистинг кызыл черүге сүрдүрип, бу жолло түни-түжиле үзүгү жогынаг өдүп турган. Онын учун немецтер ол деремнени тыгыда жазап, көп черүлер туткан.

Горчицада бистенг озо үч батальон канча күнге жуулажып, камык черүзин кырдырып, немецтерди оңонг сүрүп болбогон. Горчица деп де-

ремнени аларына бистин батальонго коркышту уур келишкен. Баштапкы күн жууда көп коромжы болуп, батальоннын комиссары Потешкин уур шыркаладып, стройдон чыгып барган. Меге ойто катап батальонды алып, комиссар болуп иштеерге келишкен. Бу батальоннын командирлери ле солдаттары меге таныш, онын учун иштеерге де жеңил болгон.

Батальоннын командири лейтенант Чернотинский финский жууда турушкан. Ол жуулажары жанынан жаан ченемелдү офицер болгон. Бу Горчицаны жуулап аларына биске көп сүме-арга да керек болгон. Коромжы көп тө болгон болзо, бис эки күннинг туркунына жуулажып, немецтерди чыгара сүргенис. Деремненин жаны улустын собогинен капкара жаткан. Бир де бүдүн тура артпаган. Туралардын күйүп турганына тегери өрө чөйилип-чөйилип калган от-жалбыш болгон. Же оны ончозын чийип учына да жетпес.

1941—42 жылдардын кыжында бистин батальонго, өскө дө воинский частьтарга жуулажарга уур ой болгон. Калининский областта жаан кар түжүп, тын соок күндөр болгон. Артиллеристтердин аттары күрт-карга түжүп калган, орудиезин тартып болбой шыралап туратаң. Бистин чаначыл батальон кардын үстиле кайкалада жүгүрүп барып, артиллеристтерге болушуп, орудиезин кардан чыгарыжатан.

Бу өйлөрдө соок ло кургак курсакла ажанып жүретенис. Изү курсак эжелетен кухня канча күндөргө база келбес. Кезик өйлөрдө күрт карды ойып, күртүк-сымда чылап ого жаттыргызып, солдаттарды амырадатаныс. Батальоннын политический ишчилери түнде амыр уйку жок, кардын алдында жаткан солдаттарды ойгозып, бастырып, жүгүртип, эди-канын жылыдып туратан. Онон өскө чарчап та калардан айабас.

Бу уур-шыралу жуу өйинде бистин батальоннын командирлери, политишчилери, солдаттары физический күчин, политический таскамалын тын көргүскөн.

Бу жууда чанала жүрер воинский частьтар жеңүге жаан арга сүмезин жетирген. Чаначыларды жаан кар да, кара жыш агаштар да буудактап болбогон. Немецтер турган журт жерлерди кыштайын жуулап аларга кажы ла жанынан келерге бисте жаан арга. Жалбак чаналарла жаан карга түжер эмес, ак халатту кардын үстиле өштүлөргө көзинин алдына једип те келзе, көрбөй калар. Эки чананы коштой салып, үстине јадып јылзан, карга көмүлбезин, өштүлөр де сеспес.

Бир катап канча күнге жуулашкан кийнинде эки батальоннон арткан-калган улузын стройго тургузып, солдаттардын тоозын алып, колы буттарын ужутокандары бар ба, су-кадыктары кандый деп, ончозын көрди. Кемде кандый сурак бар деп сурадыс. Канча күнге жуулашкан солдаттардын жүстери карарып, чырайлары чыгып та калган болзо, ого үзеери ол күн от жок, соок кардын үстинде де конгон болзо, бир де солдат комыдап ла кунугып неме айтпаган, ончозы омок-седен тургулаган.

Солдаттарды амырадып салала, комбатла экү дивизиянын шта-

бында совещаниеге барарга белетендис. Комбат айтты: «Саалысты кырып алак?»

— Je! Комдив саалду кижн көрбөгөн бө? Биске саал да кырып жаранарга бош жок, билбес пе? — деп, кокыр эдип айттым. Чернотинский мен дөөн чапкыр көзин күлүмзиредип, карманынан күскү чыгарып, меге берди. Мен оны алып, жүзимди көрзөм, жүзим бастыра кара түк. Кайкап, каткырар да күүним чыкты. «Комдив көрзө, мени чыгара сүретен эмтир» деп, эске алыштым. Капшай ла соок сууга саалымды жибидип, капшай ла кырып чачтым. Комбат мен дөөн көрди: «Бот эмди комиссарга түней болдын» — деп, кокыр эдип унчукты.

— Баратан жорыкка буттарыбыска чана, бойыбыска ак халат кийек пе? — деп, комбаттан сурадым. «Je! Наступлениеге брааткан эмес, оны незин кийер» — деп, комбат айтты. Мен де ого жөпсиндим.

Койу агаштын ортозыла, жаан карды тактап салган чичке жолло жүрүп ле бердис. Кемисте де үн жок, бойыбыска нени де терең сананып, базып ла браадыс. Бот мынайда жаан жуу-согушка кирген эдим.

Виктор Данилов

СВЯЗЬТИҢ ЛЕЙТЕНАНТЫ

Сибирьде төзөлгөн 235-чи стрелковый дивизия Күнбадыш жаар мендей-шиндей аткарылган. Ол 1942 жылдын баштапкы күндери болгон. Фашисттер Москванын алдында бистин черүүлериске туй соктыртып та алган болзо, же фронттын жанында уйаланган жерлеринен жаска жетире тескерлебес күүндү болгондор.

Темир жолдын ишчилери бойларынын службазын ак-чек бүдүрүп, түргөн жорыкту эшелонды станцияларда узак тутпай тургандар. Күнбадышта бу жуучыл бөлүктү өштүгө удурлажа жуу-согуштарда арып-чылаган командирлер ле кызылчерүүлери энчикпей сакып тургандары ологорго жарт болгон.

Дивизия темдектелген өйдө Старая Русса городтын жанында Калининский фронтко жедип келген. Бу дивизияда бистин жерлежис Алексей Сергеевич Будув болгон.

Өштү жуук. Удабастан ла жуу-согуштар башталардан маат жок. Бу мынызы ончозы онын ийдезин там ары көптөткөн, олжочыларды төрөл жеринен чыгара сүрер деген күүн-табы оноң ары тыгыган.

Ол жаан ченемелдү командир чилеп, полктын штабынын связисттерине блиндажтарды кайда тудары, телефоннын эмиктерин кайдаар чөйбөри керегинде жакарулар берип турды.

Бистин жуучылдардын баштапкы линиязын үзе согорго ченечип турган өштүн табаруларын кайра согуп, полк ол ок өйдө коруланар жерлерде бектенип баштаган. Же немецтердин самолетторы кызылчерү-

чилердин жуу-согушка белетенип турган жерлерин үзүк жоктон бомбалап, полктын штабынын баштапкы подразделениелерле колбузын үзүп турган.

Кулокино деп журттын жанында связисттер телефоннын үзүлгөн эмиктерин жазап турала, оштунин минометторынын торт ло мөндүрдий урулып турган снарядтарынын алдына жерге жада түшкендер. Олордын ончозы корогон. Мынаг улам связын линиязы жетире жазалбай, ол ло бойынча артып калган. Бу тушта Будиев бир канча связисттерле кожо кезикте жылып, онон тура жүгүрүп, минометтордын снарядтары жарылып турган жер жаар ууланган. Качан ол једип келерде, анда жангыс ла блүп калган жуучылдар јаткан. Бу ла ойдо оштунин минометторы алдындагызынан тын адып баштагандар. Је связисттер колбуны түргөн орныктырып, корогон ло шыркататкан нөкөрлөрин түнде плащжабынчыларга салып алала, болорыннын штабы турган жерге чыгып баргандар.

Турачак аймактагы Кебезен журттан фронтко атанган уулдын баштапкы жуу-согушы бу мындый болгон.

1942 жылдын декабрь айында бистин черүлерис сакылталу ичкерлешти баштап ийгендер. Је јаан карлу чөлдө ичкерлеери андый ла јетил керек эмес болгон. Саперлордон ала хозвзводко јетире — ончозына, керек дезе кайучыларга ла связисттерге, колдорына күрек алып, калын карды күреерге келишкен. Олордын јолыла артиллерия, ок-тары тарткан автомашиналар өткөн, фронттын баштапкы чийүзинен шыркататкан жуучылдар чыгарылган.

А жуу-согуштар токтом јоктон онон ары улалган. Онун учун командованиеге связь-колбу кейдий керек болгон.

Јуу-согуштардын бирүзинде колбу ойто ло үзүлө берген. Јуугында өскө связист јок болордо, лейтенант Будиев терен карды ырып, анаар бойы барган. Өскө жуучыл бөлүктерди озолой берген батальонло колбуны, кандый да болзо, ойто орныктырар керек болгон. Бир канча ойдон эмиктин үзүлгөн јерин таап алган. Артиллерийский снаряд телефоннын кабелине чике тийип, јарылган эмтир. Снарядтын орозын айландыра үзүлгөн эмиктер туш-башка чачылып калган јатты. Связист терен карда јажынып, эмиктин эки учын таап алала, ородо олорды бириктирип ийген. Ол керек дезе полктын командирине телефон ажыра мындагы айалга керегинде јетирү де эдип ийген.

Је бу ойдо жуукта немецкий автоматчиктер көрүнип келген. Өскө арга јок болордо, Будиевке тең-тай эмес жуу-согуш өткүрерге келишкен.

Бир канча фриштер карга көнкөрө келип түшкен. Је лейтенант бойы да автоматтын окторыла төжине уур шыркаладып ийген. Јангыс ла карагуй кирген согында оны јеткер јок жерге апарып, керектү медицинский болуш јетиреле, ыраак тылдагы госпитальга аткаргандар.

Бутка турарга јетире ас эмес ой өткөн. Бу ойдин туркунына Алексей Сергеевич Горно-Алтайскта өткүргөн бала тужын көп катап эске

алынган. Кажы ла катап ол сок јангыс суракты бойына канча ла катап беретен. Онын үредүчи болор деген амадузы ненин учун бүтпеген?

Кичинекей тушунда ол Кебезендеги журт школды үренип божоткон. Адазы јада каларда, ол 1932 жылда Чолушман журтка көчүп, анда крестьян јашоёкүримнин школында үрене берген. Јай ойинде ол Јайлуда строительдердин болушчызы болуп, ого коштой айыл-журтта кире-чыга иштеп жүретен. 1935 жылда ол Горно-Алтайсктагы педтехникумга үрнере кирген. Уредүни божодып саларда, оны черүге алып, кичү командирлер үредер школго ийгендер.

Черүден јанып ла келерде, јуу башталган, ол ойто черүге атанган.

— Менин амадуум бүтпегени учун кичи өлтүрөөчи Гитлерге баштаткан фашизм бурулу, — деп, А. С. Будув госпитальда јадала сананатан. — Мендий улус миллиондор тоолу. Олор фашизмнин јаманын качан да ундыбас. Эмди школ керегинде незин сананар? Јангыс ла капшай јазылып, ойто фронтко атанар керек...

Госпитальда үч ай болуп, шырказы јазылган согында, оны Воронежский фронтко ийгендер. Мында ол 7-чи артиллерийский корпуста связистин взводнын командирине көстөлгөн.

1943 жылда Воронежский фронт, Белгород-јаар ууламјы — ол бастыра советско-германский фронтто эн курч ла каруулу бөлүктердин бирүзи болгон.

Јуу-согуштардын бирүзинде өштүнүн ума јок көп танктары артиллерийский корпуска коскологду согулта эдер амадулу ичкери ууланган. Онын учун бистин черүлердин командованиези јангыс ла танктар адар пушкаларды эмес, је анайда ок 122 ле 155-миллиметровый гаубицаларды көндүре адышка көчүрер јакару эткен.

Анайдарда, лейтенант Будувке артиллеристтердин бектенген јерлерине, фронттын баштапкы чийүзине связистин линиязын өткүрер керек болгон. Будув бойыннын связисттериле кожо бу ишти кыска ойдин туркунына бүдүрип салган. Је качан танктардын историяда мынан озо болбогон тартыжузы башталарда, телефоннын эмиктери улам ла үзүлип тура берген. А јер ле тегери бириккен бу јуу-согушта оны јазаары сырангај јенил эмес болгон.

Командирдин көзинче онын эн артык нөкөрлөри јен јастанып јыгылган, а оморды солыыр улус там ла там астап турган. Бу тушта лейтенант јалтанбазын ла эпчилиин көргүзип, артиллеристтердин командный пунктла үзүк јок колбулу болорын јеткилдеерге, јуу-согуш өдүп турган јерлер јаар бойы көп катап барып жүрген.

Јууда улус јаантайын једишпей јат. Взводто связисттер једишпей барганда, лейтенант Будув једикпес-тутакты түзедерге бойы баратан. Мынан улам ого көп катап жүрүмнин бегин ченеерге келишкен.

Корпус Харьковский областыта Ахтырка гөродтын јанында ууркүч јуу-согуштар өткүрип туратан. Оштү, темир јолдын станциязын колынан ычкынбаска, бистин ичкерлеп турган черүлерге улам сайын јандыра согулталар эдип турган. Кейде өштүнүн бомбардировщиктери

айланыжып, жерде танктары табарып тургандар. Же бистин черүлөр гордоты түней ле жайымдап алгандар. Бу женил эмес жууларда взводтын командири колбуны жаантайын жеткилдеп тура, көп тоолу связисттерин жылыткан. А ичкерлеш ошон ары Днепр сууга жетире уулаган. Мынан улам корогон жуучылдарды жагы солдаттарга солдырга келишкен.

Бистин черүлөрдүн алдына уур-күч ченелте тура берген. Олорго Днепр сууны форсировать эдер ле, а связисттерге бастыра аппараттардын үзүк жок ижин жеткилдеер керек болгон. Суунын сол ло он жараттарынын ортозында бек колбу болор учурлу.

Текшивойсковой подразделениелер ле частьтар келер жуу-согуштарга белетене бергендер, а связисттер телефоннын эмиктерин суунын түбиле өткүрерин баштагандар. Олор бойынча командирине баштадып, кабельди жүктенип алала, учураган ла немелерден: тоормоштордон, баржалардын ла кемелердин арткан-калган жосторынан, жыгылган агаштардын тазылдарынан тудунып, Днепрдин он жарады жаар жүскөндөр. Оштунин снарядтары ла миналары олордын үстине урула берген... Связисттер суунын он жарадына чыгып келерде, олорго плацдармды колго алган жалтанбастарла кожо фашисттердин табаруларын туй согорында туружарга келишкен.

Лютетский плацдармды элбедери башталган. Телефон ажыра колбу тударын база элбедер керек болгон. Ол элбедилип те турза, же орудиелердин снарядтарынын, самолеттордын бомбаларынын, миналардын осколоткоруна улам сайын үзүлүп турган. Связисттерге, чындап та, сүрекей күч келишкен. Же олор жана баспай, суунын сол ло он жараттары телефон ажыра колбулу болорын жеткилдеери аайынча жакылтаны бүдүрүп салгандар.

Плацдармдагы черүлөр ле жаантайын колбу тударын жеткилдегени учун лейтенант А. С. Будув «Кызыл Чолмон» орден ле кайралдаткан.

Украинанын төс городын — Киевти жайымдаар тушта связисттерге база да көп иштеерге келишкен. Оштунин тыгыда коруланган жерин үзе согор амадула корпусын бастыра артиллериязы көндүрө адышка көчүрилген. Онын учун связисттер командование ле жаантайын колбу тудуп, атакага барган подразделениелер ле кожо ичкери баргандар. Киев жайымдалган кийинде, корпус жуучыл техниказын алдындагы кемине жетире орныктырып, астай берген жуучылдарга үзеери жагы солдаттар кожуп, 10 күннин туркунына городто турган. Украинанын төс городы учун жуу-согуштарда корпуска көп жылытулар эдилгени бу мынан жарт билдирип жат.

— Онын кийинде связисттер пехотанын баштапкы отрядтары ла кожо Львов город жаар ичкери чурап баргандар — деп, А. С. Будув эске алынып куучындайт. — Менин взводымнын солдаттары жаан ла оок жуу-согуштарда арып-чылаарын билбей туружып, командование ле колбу тударын билгир жеткилдегендер...

Львов город бистин черүлөрдүн кийинде арткан. Анда ок Будувтин көп жуучыл нөкөрлөри карындаштык мөңкүлөрдө арткандар.

А тирүү арткан черүчилердин ичкери алдында — СССР-дин государственнй граны. Једимге оморкоткон пехотинецтер, артиллеристтер ле танкисттер фашисттердин туштаган ла коруланар јерлерин колго алып, ичкери јүткип тургандар. 1944 јылдын август айынын баштапкы күндеринде связисттер командованиеге сүүнчилү јетируү ийгендер. Анда бистинг баштангы черүлер Польшанын Пшемысль городынын јанында СССР-дин государственнй гранын кечкени керегинде айдылган.

— Кызылчерүчилердин оморкогонинын учы-кыйузы јок болор деп билдирген. Городтыг эл-жонынын, айса болзо, олјочылардын мендей-шингей јазаган ак флагтары городтын тураларынын көзнөктөринен ле јабынчылардын үстинен көрүне берерде, кижии канайып сүүнбес! — деп, Алексей Сергеевич ајдат. — Бу керек меге де, менин јуучылдарыма да кандый јаан сүүнчи јетирген деер. Јуу учына јууктап браатканын бис шак ол тушта јарт сескенис.

СССР-дин государственнй гранын кечер тушта связьтинг подразделенияларин билгир башкарганы ла јуучыл операция једимдү өткөни учун лейтенант Будуев Ада-Төрөл учун Улу јуунын II степеньдү орденле кайралдаткан. Онын подразделениязинин јуу-согуштарда аңыланган связисттери јуучыл кайралдарла база кайралдаткандар.

Једимдер ле јуу-согуштар өскө јерде өткүрилип башталганы јуучылдардын ийде-күчин оног ары көптөткөн. Связисттер пехотала кожо Краков город учун башталган каланту јуу-согуштарга токтоду јоктон ичкери баргандар. Је олордын јолына сакубаган јанынан бир «буудак» тура берген. Гран ары јанында башталган јуулар связисттерге јаны уур-күчтерлү болгон. Телефоннын эмиктери јангыс та бомбалардын ла снарядтардын јарылыжынан эмес, је анайда ок 1940 јылдан ала Польшанын јеринде уйаланган фашисттердин колынан јаантайын үзүлип турган. Фашисттер связьти өнөтийин үреп тургандарын связисттер јаны ла тартылган кабельдин јанында тозу төзөйлө, јарт билип алгандар. Мындый ајалгада сок јангыс эп-арга — радиоколбуга көчөри болгон.

— Је онызы келер өйдө болгон — деп, взводтын алдындагы командири куучындайт. — А ол тушта биске фашисттердин каршулу керектеринен улам болуп турган једикпес-тутактарды түрген-түкей јоголтып, телефон ажыра колбу тударын оног ары улаштарга келишкен.

Краковтын алдында өштүнин бомбардировщиктери связьтинг бастыра линияларын ајдары јок тыг үреп салгандар. Мынан улам взводтын ончо јуучылдары үзүк јоктон јарылып турган бомбалардын ла снарядтардын ортозында связьти ойто орныктыргандар. Је анда, Краковтын алдында, көп тоолу солдаттар јуучыл јакаруны бүдүрерге барала, кайра бурылбагандар. Олордын тоозында јакшынак связисттер татар Аvezов ло украин Сашенко болгондор. Олгон јуучылдардын ордына командир үзүлген эмиктерди бириктирерге бир катап бойы барган. Је сакубаган јанынан једе конуп келген немецтерле јангыскан адыжып турала, ол уур шыркаладып ийген. Је оног озо ол телефоннын эмиктерин бириктирип салган.

Лейтенант Будуев госпитальда жадарда, ого башкарунын бийик кайралын — Ада-Төрөл учун Улу жуунун II степеньдү экинчи орденин бергендер.

Госпитальда эмденип, шырказы жазылган соңында, оны 4-чи танковый Кантемировский дивизияга ийип жатканын билип алала, ол бойындын подразделенияине барарга көп катап суранган. Анда онын көп жуу-согуштарда кожо турушкан нөкөрлөри болгондор.

Же жакару — ол жакару ла! Будуев Одер сууны форсировать эдер алдында фронтко жедип келерде, оны дивизиянын радиостанциязынын начальнигине көстөйөндөр. Онын Одер сууны кечери башталган. Танктар понтонный күрле сууны кечип, сол жаратка жедип барарда, дивизиянын командиринин бастыра жакарулары ла жакыталары радио ажыра берилери башталган. Танктар немецтердин коруланган жерин үзе сого-ло, Одер ле Шпрее суулардын ортозында өштүнүн жаан группировка-зын курчап алган. Курчуга кирген немецтерди оморды ээчий барып жаткан мотострелковый частытар корулап турган. А танкисттер токто-ду жоктон Шпрее сууны форсировать эдип, вермахтын мактулу генералдарына баштаткан арткан-калган частытарды жоголтып баштагандар. Дивизия Дрезден жаар жүткиген. Же кенетийин лейтенант Будуев бийиктей турган штабтын комдивке ийген жакарузын «тудуп» алган. Бу жакару аайынча дивизияга, маршрутты түргөн солып, түштүк жаар, Праганын түймеем көдүрөөчилерине, болушка барар керек.

Танкисттер Чехословакиянын немецко-фашистский олжочыларга удурлажып турган албатызына болужарга ойинде жедип келгендер. Чехтер совет жуучылдарды колдорында чечектерлү утыгыгандар. Жуучылдардын ортозында бистинг жерлежис Алексей Сергеевич Будуев база болгон.

Одер ле Шпрее сууларды форсировать эдеринде турумкайын ла жалтанбазын көргүскен танкисттер башкарунын кайралдарыла кайралдаткандар. Дивизиянын командири генерал Полубояров Алексей Сергеевич Будуевке Ада-Төрөл учун Улу жуунун I степеньдү орденин табыштырган.

Ада-Төрөл учун Улу жуу А. С. Будуевке бу мынайда божогон. Ол төрөл жерине жанып келген. Же ол алдында талдап алган жолыла барарынан мойноп ийген.

— Фронтогы жолдор мени кайдаар ла апарганда, меге ончо жерлерде бистинг Төрөлистинг ле Европанын ороондорынын өртөлгөн лө жемирилген жүстер тоолу журттары ла городторын көрөргө келишкен — деп, А. С. Будуев куучындайт. — Менин алдымда жайрадылган промышленный предприятиялер жаткан. Албаты-хозяйствоны орныктыарга башка-башка специальностьту мундар тоолу строительдер керек болтонын мен жакшы билип алгам, керек десе черүде тужымда мен строитель болорго бек сананып алгам...

Новосибирсктеги строительный техникумды үренип божоткон кийинде, ол Горно-Алтайскка жанып келеле, «Горно-Алтайскжуртстрой»

тресттин строительный организацияларында иштеген. Мастер А. С. Будув М. И. Калининнинг адыла адалган областной библиотеканы тударында эрчимдү турушкан. Онын башкарганыла городто көп туралар тудулган.

Эмди ол туку качан амыралтада. Же Алексей Сергеевич ойди калас качан да өткүрбейт. Ол городтогы школдордын үренчиктеринин күүнзеген айылчызы. Үренчиктерле туштажулар болгондо, Алексей Сергеевич фашизмге удурлажа өткүрилген жуу-согуштарда совет жуучылдардын ат-нерелү керектери, айас тегеринин алдында амыр-энчү жадын-жүрүмге жединерге кандый жылытулар эдерге келишкени ле төртөн жылдын туркунына орооныс кандый жаан жедимдерге жедип алганы керегинде жилбилү эрмек-куучындар өткүрөт.

Ефим Медведев

ӨЛГӨНДӨРДИН ТООЗЫНДА ЖОК

Койу агаштар ортозыла састы шерделеп жазалган жолдо автомашинаны тыг силкиирде, старший лейтенант Григорий Курускановтын госпитальда жады эмеш жазылган шыркалары ойто ло оорып, сыстап баштаган. Литкези тыг сыстайт, кулактарында шуулаш өтпөйт, көстөрине жажыл оттор көрүнөт. Григорий буттары шыркалу да болзо, жойу басса торт болор эди деп сананып браадат. «Жол эмес, чек ле кийим жунар доско. Билген болзом...»

Бу автомашинанын шоферын Григорий штабка жетир деп, чек ле жайнап сураган эди! Бойымнын полкыма бачымдап барып жадым, ол кайда да Брянсктын ары жанында дешкен. А ол, Курусканов, бүдүн-жарым айды госпитальда өткүргөн.

— Сен жокко өштүгө чыдап болбос деп турун ба? — деп, машинанын «ээзи», жажы жаанай берген, жүлинбегели удаган, чылбар фуфайкалу ефрейтор-шофер куучындаган.

— Чыдаар, онызы жарт. Же кажы ла солдат бойы учун жуулажып жат. Мен анда болбозом, сен болбозон — фашисттерди кем жуулайтан? Жетирген учун мен сеге бир банка тушенка, жарым өтпөк калаш берейин...

— Бойсын, тушенканды ла калашты бойына арттыр, сеге ол керек. Вот махорка эмеш берзен — макалу болор... Кузовко чык.

Курусканов бир пачка папирос алып берди.

Атандылар. Шоферло коштой карый берген үй кижиге отурды. Ол төрөл Бежица город жаар жанып брааткан эмтир. Онын учун Курусканов: сөс жоктон кузовко чыгып алды. Кузовто үч эжер автопокрышка, кайырачактар, таарларда не де бар. Байла, машинанын запчастытары болор. Курусканов кайырачактардын бирүзинин үстине отуруп алала, керектер келиже бергенине карандыра сүйүнип, — «Же, жортолы! Жолыс түс болгой» — деди.

Фронттогы жол... Оны кем жазаган, түзөткөн деер? Баштап тарый жол тапту түс болды. Машинаны тыг силкибей турган. Курусканов пилотказын тереңжиде кийеле, жолдын эки жанында жалаңдарды, быжып клееткен арышты, анда-мында өскөн агашты, күйүп калган машиналардын ла автобустардын, журттардын арткан-калганын кунукчылду көрүп браатты.

Калганчы жуу сагыжына кирет. Онын учына жетире Курусканов туруппаган.

Дивизия Орел городтын түндүк жанында коруланып турган өштүни Ожигово деремненин жанында жуулайла, ичкери табару эдип барзын деп жакару алган. Деремне бойы жоголып калган. Жаңыс ла командирлердин жуу алдында жазаган карталарында мында андый деремне бары темдектелген. Курускановтын ротазынын ичкери алдында андамында печкелердин трубалары көрүнүп турган. Деремне жок. Печкелер та канайып арткан? Олорды артиллериядан аткылаган, штурмовиктер «жулдаган». Олор десе турганча! Курусканов немецтерди баштапкы окоптордон чыгара сүрөргө ротазын ол печкелер жаар орды жок деремнени жайымдаарга апарды.

Рота жүгүрүккө баштапкы траншеяга жеделе, немецтерди кырып, кезиктериле колдомдожо берген. Командири Григорий Курусканов траншеянын кырына жедеп кайы жанында көстөринин алдына от жалт эделе, бойы кейдин толкузы өрө көдүргөн.

Санитарлар оны абрага салып турарда, сагыжы кирип келген. Баш чойдый, кулак чек тунуп калган, не де угулбас, буттары тыг сыстайт. Контузия. Буттар шыркалу. Керектер коомой. Сыраңгай ла эби жок ойдо стройдон чыккан. Канчанчы катап андый болуп жат. Шыркалар көп. Кайрал бир де жок. Абрада жада, баштапкы жуу сагыжына кирди.

Сержант Курусканов турган рота Күнбадыш фронтко 1941 жылда декабрь айда келген. Эшелоннон Сухиничи станцияга жетпей, кандый да ады жок полустанокто түшкөн. Ротага патрондорды ла гранаталарды береле, Сибирьден келген дивизиянын полкторы сайын үлеген. Ол ок түнде кайын аралда өштүгө табару эдерге жазанып алдылар.

Алдында ыраак жок тӱндӱ деремне көрүнөт. Оны кенете табару эделе, алар керек. Кенейте табару эдерге күч. Курлаага жетире карлак жалаң. Кажы ла алтам жерди немецтер минометтордон, артиллериядан аткылаарга ажындыра белең.

Таң адып келерде, тенгери өрө адылган жажыл ракетала рота ичкери болды. Жалаңга једип-јетпей ле жүрерде, немецтер минометтордон аткылап баштаган. Анча-мынча болголокто — ротанын тал-ортозы жок. Ожинине шыркалу, тумчугу ужып калган Курускановты Калугадагы госпиталь жаар аткаргандар. Анда врачтар эмдеп жасканча үч ай өткөн.

Госпитальда жазылган соңында Курусканов фронтко барбай, младший лейтенанттардын курсында үрөндү.

Армиянын штабынан келген лейтенант Курускановло куучындажала, — «Биске взводтордын командирлери керек. Сен ротанын команди-

ри болорын, үч ай үренип турганча шыркаларын учына жетире жазылар, жуулажарга үренип те аларын. Жоп? Бичип жадым: Курусканов Григорий Яковлевич. 1922 жылда чыккан. Алтай. Комсомолец, черүге Турачактагы райвоенкомат алган...» — деди.

Анайда ол офицерге үрени берди. Шырка жетире жазылбаган, кезикте тын сыстап жат. Же Курусканов нөкөрлөрүнөн сондобоско, улустын учына түшпөскө сананат. Үредү уйан, не де эмес. Мында үч айдын туркунына уставтарды үренер, мылтык-жепселди, тактиканы үренип билип алар, политический үредү жанынан бийик кеминде мылтык ада-рында чечен болор керек. Чырмай ла, курсант Курусканов!

Бир катап колмылтыктан тагма адарда Курусканов ончо улусты — курсанттарды ла командирлерди кайкатты. Бежен метрден фанерада жураган фашисттин магдайына беш ок тийдирген.

— Сен мынайда чечен адарга кайда темиккен? — деп, ротанын командири сураган.

— Айлымда, нөкөр лейтенант, Алтайдын аба-жыш тайгазында. Менде кырлу мылтык болгон, чактырмалу. Билерее бе, андый мылтыкты. Оозынан октоп жат.

— Петр Первый тужында чылап па?

— Эй, байла, ол өйдөгү черү андый мылтыкту болгон болор. Ол кырлудан мен тийиннин терезин үребеске көзине адып туратам. Тийин деп кичинек анды билерее бе? Борбок куйрукту, кутус анычак.

— Чын эмеш пе?

— Андый мылтыкты береер, көргүзейин!

Жуугында турган курсанттар каткырышты.

Адары жанынан Курусканов, чындап та, чечен болгон: колмылтыктаң да, бешадардан да, «ППШ» автоматтан да, «Максим», «ДП» пулеметтордон до.

1943 жылда март айда Григорий фронтко атанган. 18-чи гвардия дивизияда взводтын командири болордо, бир катап Бухань разьездтин жанында келип жаткан өштүлөрлө пулеметтон адыжала, кайра сүргөн.

Жуулажа-жуулажа келерде, взводто жүк ле алты кижиге арткан: үчү-зи бешадарлу, экүзи автоматту, бир солдат колпулеметту.

— Сен, уул, экинчи номер бол. Диск-магазиндерди көр, ончозы окту ба, жок по — деп, рядовой Симаковко айтты. Оскөлөрине, — менин жакаруумла адараар — деди.

Немецтер бежен метр кире жууктап келерде, взводтын командири жакарды:

— Адаар!

Фашисттер андый болорын билбеген. Көп солдаттар ол ло жерине жап эткен: адыш, анчада ла пулеметтон, чечен. Арткандары жада бергендер.

— Же фашисттердин мында ла балы бадар — деп, взводтын командири болушчызы Симаковко айтты. — Экинчи дискти берет. Түргөн!

Дискти солып турганча, фашисттер тура жүгүреле, ичкери тап эдерде, ол ло тарый Курускановтын «ДП» пулемеды оморды, өлөндү чалгы чылап, кыркып ийди.

Ол тушта Григорий Курусканов бастыразы да эки күн жуулашкан. Катап ла — госпиталь. «Мен ырыс жок кижн. Же кем жок, баш бүдүнн жакшы» деп, ичннде сананып жүрди.

Же жайгыда Орел городтын түндүк жанында өткөн жаан жууда Курускановтын бажына база жедншкен. Контузиядан жаман неме жок. Эмди агааш аразында колосколу жерлерде шерделер салып жазаган жолло автомашинанын үстннде барып жада, контузиянын шыралужы база ла бнлдрнп туру. «Эмди кайткай не, фашисттер менннг тыныма жедер ок уруп алды эмеш пе?» деп сананып бар жатты.

* * *

Старший лейтенант Курусканов передовойго жеднп жүргенче, днвнзны армнннын экннчн эшелонына эмеш амырадарга, ол аяс корогон жуучылдардын ордына жаны улус кожорго апарып салыптыр. Днвнзня тылда узак болбогон. Удабай жаны жуучыл жакару келдн.

Курусканов днвнзнянын штабында кадрларла башкарар майор Маркнндн табала: — Службаны онон ары өдөргө келднм! — дедн.

— Келгенннг жакшы, старший лейтенант. База бнр-эки час оройтыган болзон, бнстн мында таппас эдннг. 53-чн стрелковый полкко ротанын команднрн болуп барарын. Полк вагондорго отуруп алган. Бачымда. Станцияда бойына керектү поездтн түрген таап алды.

— Ротаны жедер жерге жеднп алала аларын. Эмдн эшелоннын дежурный бол. Керектү жакаруны штабтын начальннгн берер — деп, батальоннын команднрн майор Невзоров Курускановко айтты.

Ноябрь айдын баштапкы күндерннде батальон Великие Луки городтын жанында түшкен. Днвнзня Калининский фронтто. 18-чн гвардн днвнзня көнү өскөн агаштардын ортозында турды.

Курусканов ротаны алала, жууга кнргелек солдаттарды үреднп, тазыктырып баштады. Мында жннт жуучылдарды үреткеднй кырландар, төгдөр, састар көп.

Кыш жеднп келдн. 10 ноябрьда днвнзня жуучыл жакару алган. Амыраныш, үреннп божогон. Днвнзня жүс километр жер өдөлө. Пустошка станциянын жанында жуулажып турган 3-чн ударный черүге барып кожулар учурлу.

«Ол немецтердннг тылы эмеш пе? — деп, Курусканов картаны ажарып, сананат. — Жоу жүс бернсте өдөтөнн онын эмеш, же бнстннг уулдар чыдажар».

* * *

Немецтердннг обороназын үзе соготон жерге — эки көлдннг ортозына түнде жеттнлер. 18-чн гвардн днвнзнянын команднрн генерал-май-

ор Завадовский корпусунг командиринен алган жакаруда айдылды: «15 ноябрьда эртен тура 8 часта Мишово — Денисово — Горкиде 115-чи стрелковый дивизияны солыла, өштүдөн Себеж-Пустошка жолды жуулап алар».

Курускановтын ротазына Горки деремнени өштүдөн жайымдаар задача тургузылды. Кайу өткүрер ой артпаган. Артиллерия өштүниги турган жерлерин аткылап баштады. Курускановтын командазыла рота тура жүгүреле, ичкери болды. Деремнеге жетире жарым жолды өткөлөктө, өштү ротаны артиллериядан, минометтордон, пулеметтордон аткылап баштады.

— Жат!

Ротада көп улус шыркаткан ла өлгөн, артканы командирдин жакарузыла жада түжеле, күректерле казына берди. Курускановко бу учуралда ок тийбеген. Снарядтар от-алыжып турганына көдүрилген кара туман жер ле тегерини бириктирип ийгендий. Жадып, неме болбос. Ол тоозынды тузаланып, ротанын артканын кайра эмес, ичкери апарар деп командир шүүнди.

...Анайда ротанын арткан-калганы ичкери бололо, деремнениги жаказында огородторго једип алды.

Тўнге жетире сакыйла, Курусканов өштүни эки јанынан жуулаар деп сананды. Эки взводты ийеле, бойы беш солдатту азыгы јерде артала, өштүге мында рота арткан деп көргүзерге пулеметтордон, автоматтардан тыг адып баштады. Ол өйдө взводтор коруланып алган фашисттерди жарымдай курчай алып, эки јанынан жуулаарда, өштү чыдашпай деремнедег качкан.

Батальоннын командирі ол ло тарый Горкиге келеле, Курускановты јаан јенүле мактады.

— Молодец! Сени башкарунын кайралына берерим. Јакшы жуулашкан улустын списогын бер, оморды база кайралдаар керек. Улусты азырадын ба? Патрондор бар ба? Батальон танг адарга жетире Васьково деремнени жуулап алар учурлу.

Гвардеецтер Васьковоны ол күн тўнде база жуулап алгандар. Је фашисттердин командованиези 18-чи гвардия черўге удурлаштыра јангы көп черў, жуулажар техника, ол тоодо «Фердинанд» орудиелер тургускан.

Ол күн Курускановтын ротазына, Невзоровтын батальонына сўрен күч болгон. Немецтер гвардеецтер турган јерди артиллериядан, минометтордон аткылап, авиацияла бомбалап божойло, көп катап атака эткен. Керек арай ла колдомдорго јетпей турган. Је өштүниги ончо атакалары туй соктырган. Көп улузын кородоло, фашисттер бойлоры корулана бергендер.

4 декабрьда ротанын командирі старший лейтенант Григорий Курусканов төртинчи катап шыркаткан. Шырка јаан эмес — ок сол колдын алаканын өткөн.

Ол өйдө 18-чи гвардия дивизия командующийи генерал Галицкий

болгон 2-чи гвардия черүге кожулган. Шырка бир эмеш жазылып келерде, Курусканов госпитальдан суранып чыгала, бойынын ротагына једип барды.

—Сенин азыгы ротаннан көп улус артпаган. Көп жаңы улус келген. Је оло орнчозы јуулашкан улус. Гвардеецтер... — деп, майор Невзоров айтты.

Эртезинде ле гвардеецтер ичкери јуулап баргандар. Курускановтын ротагына өштүнүн артиллериясына аттырып, тоңуп калган Ласвидо көлди кечеле, ол јарадында өштүни јуулаарга келишкен. Өштү отурган јаратка ротадан јүк ле јирме кире кижі јеткен: өскө улус өлгөн эмезе шыркалу арткан. Батальоннын арткан роталары јаратка једип болбой, тоштын үстинде јадып калган эмезе кайра болгон.

Јирме кижі — рота эмес. Өштү отурган јерди көнү јуулап аларга күч. Тап ла эдип тура јүгүрзе, ол ло тарый пулеметтор, автоматтар кырып салар.

Канайдар. Курусканов эн ле чыдалду жалтанбас беш уулды талдап алала, өштүнүн окопторынын алдыла тартылган атпаалду сабактарды кезеле, өскө јуучылдар једип келгенче өткүштер эдер деп сананды. Беш кижі ак жабынчы-халаттар кийип алып, ичкери јылып, сабактарга једеле, иштене бердилер. Он минут өткөн соңында өткүштер белен. Курусканов ротадан арткан солдаттарды јылышла јетирди.

Эмеш амыранала, рота өштүнүн окопторына чурап барала, фашисттерди колдомдоп, ол јерине адып, бир дзотты ла блиндажты јуулап алды. Он колына шыркалаткан Курусканов эки катап кызыл ракеталар божотты. Ол «Рота өштүнүн траншеяларын јуулап алды» деген јетирү. Удабай батальоннын арткан роталары једип келген.

База ла катап госпиталь, бежинчи шырканы эмдеп јат. 1944 жылда июль айда Курусканов госпитальдан чыгарда, онын төжине Кызыл Чолмон орден тагылды. Фронтко капитан болуп једип барды.

17 августта капитан Курусканов база катап алтынчы катап шыркаладала, госпитальга кирген. Анда эмденип јада, Турачак райондо Суронаш јурттагы карындажы Михаил Курускановко бичиген: «Эн ле күч ой өдө берген, шыркалар жазылып барып јат. Удабай чыгар болорым».

Чын. Капитан Курусканов госпитальдан чыккан. Ол ло тарый фронт јаар атанала, бойынын гвардия дивизиясы јаар барды. Ол тушта өштүнүн авиациясы темир јолдын станцияларын, јолло барып јаткан автомашиналарды тын бомбалап турган ой болгон. Капитан Курусканов дивизиясына једип барбаган.

* * *

«Өлгөндөрдін тоозында јок» деп, Курускановтын билезине Москвадан бичик келген. Онын сөөгі кайда јадып јат? Оны билер кижі јок.

Москвада Кремльдин јанында садта солдаттын сөөгін јууыла, үстинде салган плитада «Сенин ады-јолыңды кем де билбес. Сен ат-

нерелү жуулашканын ды албаты-калык качаннын качанга ундыбас» деп бичиген.

Григорий Яковлевич Курускановло кожо жуулашкан Кызыл Маанынын, Суворовтын орденинин 18-чи гвардейский стрелковый дивизиянын жуучылдары, баштарынын чачы буурайган ветерандар, ол сооктин жанына келип, шак мында гвардиянын капитаны Григорий Курусканов ло мундар тоолу андый ок геройлордын соогги жуулган дежер.

Кузьма Поклонов

КУРЧУДА БОЛГОН КЕРЕК

(Куучын)

Керек Украинада болгон. Мен командирдин ат алаачызы болгом, а Борис Тарасенко, украин уул, санинструктор. Бир катап бис бомбашка учураганым. Ротный «кей!» деп кыйгырарда, бис жалаң башка чачыла бердис. Немецтер ол ойдо улустын күүн-санаазын чайбалтар тал-табышту атакалар тузаланып туратан. Айландыра өрүмдеп койгон темир бочколорды бомбаларла кожо самолеттон таштап ийетендер. Куру бочколор кижиге тийбесе, тын ла коркышту эмезин бис билерис, је тўгей ле онын жүрекке өдөр тал-табыжынан, аргалу болзо, јердин алдына да киргедий качатаныс. Бийиктен келип јаткан куру бочколор сыгырып та эмес, торт ло јүс абызындалып алгырып, кыйгырып туратандар. Кижинин санаазында эмди ле та не де боло бергедий, чачы атрайып, эди-каны јымырай берер. Мындый айалгада, аргалу болзо, касканы буттын бажына јетире кептей тартар күүнин келер. Эрлик ле уксын ол коркышту тал-табышты. Биске удура та кандый да таппазы ла јок шилти отурганын бис ондоп ийгенис.

Је кем јок. Бомбалаза — бомбалагай ла, чыдажарыс. Бис кажыбыс ла јажынган јерибисте отурып ла јадыс, бой-бойлорыс керегинде нени де билбесиз. Орто-ортозында бистинг зениткалар оштўнин самолетторын, торсыктап турган ийт чилеп, тапылдада адып салат.

Оштў бомбалажын өскө јерге көчүргенин сезип, бажымды чыгарып көрзөм, самолеттор экинчи катап айланып јаттылар. Олордон та ненин де учун бирўзи сондоп калган кийнинен учат. Менен јүс бежен метр кирези ыраагында Борис жүгүрип клеет. Байагы сондоп калган кайракан бомбаны таштаарда, Борис ле менин ортобыста бомба јарылып, јер-тегери бириге берди. Бомба Бориске жуук ла јарылды ошкош.

Сананзам — керек уян, нөкөрди аргадаар керек. Оштў айланыжып, катап табарарга белетенип турганча, мен нөкөриме једип бардым. Оны тобракла көмүп койтыр. Мен оны отурган оромо экелип, силкип јадып ондоп алдым. Мында бис бомбалаш божогончо отурып, шыркалу ла сербее улусты госпиталь јаар аткардыбыс.

Мен Бористи база катап көрбөс, ого туштабас болорым деп санангам, же керек сананганымла болбогон.

Мынан беш ай өткөн кийинде, 1942 жылдын жазында, бистин батальон курчуга кирген. Көп уулдар өлтүрткен, кезиги олжого киргендер. Арткандары жажытылап, экиден-бирден курчудан чыккандар. Мен олжодон качкам, ошон неделе кирези өйгө азып-тозуп жүреле, бир журтка учурагам. Бу журт өкөөр көрүнгөн, туралары апааш, оромдору жажыл, ару болгон. А эмди оны өнөтийин ыштап койгондой. Журттын тураларынын кезиги жемирилип калган, кезигинде көзнөк, эжик жок. Бир час кирези өйгө агаштын ортозынан журтты айкадым. Журтта тымык. Бүрүнкүй кирип турган. Мен тидинип болбой база эмеш сакыйла, журт жаар бастым.

Ыраак басадым. Учуреган ла баштапкы туранын эжигин токылдаттым. «Шмайсеримди» адарга белен туттым. Кем де эжикти ачып жат. Эжикти чыгарган энем ачкан болзо мынайып кайкабас эдим! Алдымда Борис Тарасенко турарда, манзаарганымга сирейе када бердим ошкош.

Бис түниле ле куучындашканым. Алдында Бористин сэрбеетип талымзыраганы жеңил болгон эмтир. Онын кулагы шыгырап, бажы айланып турган, ошон ондоло берген. Ойто ло жуулашкан, же узак өйгө эмес. Курчуга кирген, олжолоткон.

— Баштап тарый немец калжу болгон, болор ло болбос немец учун кындакла туда беретен. Айдарга да болбос күч иштер эттирткен. Күнүң ле сайын улусты кыра адар, оморды биске көмдүрттер. Же нени көрбөдим деер... Ошон немецтин калжууратаны эмеш киреленген. Тоолу улуска, омордын тоозында меге, айылдарында билезиле жадар жөп берилген. Омор жаңы жадын-жүрүмнүн эжилери тың ла кату эмес деп көргүзере санангандар. Бистин журттан жаңыс мен. Бисти иштеерге сыр эдер заводко ийгендер. Же бис недеде эки катап комендатурага барып темдектедер учурлу болгоныс. Анайдарда, мен бистин улус келгенче айлыма бууладып койгом. Мен нени-нени кылынып ийзем, менин билемди — үч баламды ла эжимди жуукага апарып божодып койгылаар — деп, Борис туйуктанып айткан.

Бот кандый айалгада бис болгоныс. Борис олжодо, онызы жарт, а мен кайда? Олжодо до жок, бистин де улуска жеткелек. Чычканнын жаңыла туранын бүркүзинин алдында отуар болдым. Бир күн, бир недеде, база бир недеде отурдым. Же канчазын отуар.

Бир күн картошколу калаш экелген Бориске айттым:

— Меге чаазын ла жаман-жудык кийим экелип бер, бистин улус жаар албаданып көрөдим!

— Өдүп болбозың — фронт ырай берген. А мен сеге тегин де тузалу керек таап койгом.

— Партизандар дөбн бө!

Борис каткырат:

— Айылду болорың, Петро Мирончы! Бир келин бар.

— Кокырлажатаң ой эмес ине, канай турун!

— А мен кокырлабай жадым, эртен айылчы сагы.

Бу та нени таап алган, сананып, жартына чыгып болбодым.

Эртен тура айылдын жанында улус куучындашканы угулды. Жырыктаң көрбөм — ме, полицаи туру. Ол фуражкалу, женинде жамы келелеген таңгышкынду, бойы жетен жашка шыдарлай берген тестек кижин. Оныла коштой Борис туру. Же сагып алганым бу эмитир деп, бойымды шилтедим.

Минут та өтпөди — Борис меге чыгып келди.

— Түш, старостага текпишти өрө кармактанарга жарабас, онын жагы да жаан, тоомжылу да кижин.

Мен баштап нени де ондобой, автомадымды ала койдым.

— Акыр, токто, аамайтыба, жуулажар ой келер!

Мен текпишле онын кийнинин түштим. Бис төр кып жаар өттибис.

Полиций мени аяктап отурала, айтты:

— Жараар, өңжүк уул эмитир!

Меге керектин аайы эмдиге ле жарт эмес. Борис менин алаатып турганымды көрүп, айтты:

— Сен ого тартап берзең, адабыс.

— Же мында нени тартаар. Сен бойың айттын ине ол жуулажарга, тартыжарга күүнзейт деп — ол мен жаар көрдн.

— А сен не учун тартыжарга турган, уул?

— Улус учун — деп, каруу бердим.

— Бот сен улус учун, кичинек балдар учун тартыш, жуулаш. Мында төрт балалу бир тул келин бар. Балдары бирүзи бирүзинин кичинек — карган полицаи полдон өрө темдектеп көргүзөт.

— Жуулажышта тул келиннин кандый камааны бар! — деп, мен корододым.

— Акырзан! Куучындап турган жаан улусты токтодорго сени кем үрөткөн? А? Бот, унчукпай ла тур! Бот мындый келиннин өбөгөнүн еврей дежиб, адып койгондор. А келиннин адазы өлтүрткөн кижин онын кызынын өбөгөнү эмес деп угузу эткен, ондоп турун ба? Немцтер балдарды өлтүрбезин деп карганнын угусканы ол. Эмди сен ол келиннин өбөгөнү болорун, а балдар база сенин болор. Олорды быжу өлүмнөң сен айрып аларын, оңон мындый көп балдарды азыраарга база керек ине. Бот ондый керек.

Староста жүрө берген, мен туранын үстине чыккам. «Бот, тың ла жуулаштын ошкош» деп, мен бойымды шилтегем.

Түнде уйкум чыгып шыралагам. Жүрегим торт ло типилдеп турган. Тындазам, тышкартында тал-табыш жок, тымык, турада база араай. Мен сананып, узак жаттым. Тул келин бу ла жердин кижизи ине. Онын өбөгөнүн журттын оңчо улузы билер. Мен өскө кижин деп немцтерден канай жажыраар. Журттан түнөй ле ийт ошкош неме чыгар, керектин чынын немцтерге жетирер. Мында мен бойым учун эмес, жаш балдар учун коркып турганымды билдим. Мен, жуу бир жыл мынан кайра да

башталган болзо, онын кинчек-шыразына шайый бергем, олүмди де көргөм. Оштүлөр жаш балдарды, үй улусты канайда карам-кайрал жок кыргылап көмгөндөрин мен Бористен бого келген баштапкы түнде уккам. Оны угуп, мен сүрекей кородоп ачынгам! Не-не болзо, мени балдарла кожо адып койгой деп санандым.

Сен эмди Петро Мироныч эмезинг, сенин адын Михай Егорович Коноваленко, а сенин үйининг ады Гана болор. Слерлер эмди ле та-ныжарыгар.

Бис туранын үстинен түжүп, төр кып жаар өттибис, көрзөм — үй кижиге отуру. Јиит эмес, је жараш. Таныштыбыс. Коменданттын алдына кандый болотонина Борис бисти үреткен. Меге жаңы документ табыштырган. Ол документ аайынча мен большевиктерге јаман көрдүрген кижиге, түрмеден жаңы ла чыгып, төрөл јуртыма јанып келгем. Мен үйимле туштажатаныма тыг ла белетендим. Түнде староста мени јуртан чыгара тартып, артырып койгон. Мынан эртен тура мен «јанатан» учурлу болгом.

Јөптөшкөн аайынча мен эртен тура камык патрульдарды өдүп, комендатура жаар јүткидим. Мында староста сүрекей јакшы иштегени билдире берди. Мени торт ло сакаган немедий уткып турдылар. Бого Гананы балдарыла кожо алдырткылап келгендер. Менин жаңы кайын адам база ла мында. Ол мени көргөн бойынча ыйлай согуп ийген. Комендант, кайкамчылу арык майор, меге амырајтан үч күн берди. Онон сыр эдер завод жаар иштеп барарын деди. Мени мынайып јылу уткыгылап ла турганча, менин «үйим» Гана калактап сыктај берди.

— Ой, Михай! Сок мени, је өлтүрбе, балдарыга эне керек ине! Сен эзен-амыр јанып келер деп билген болзом, јуртыма кемди де кийдирбес эдим!..

— Уккам, кадыт, мен јокто кандый јескинчилү немени менин јуртыма кийдиргенинги — мен Ганага калып барала, чачынан јыга тартып, топпоктой бердим.

Је мында та не ле боло берди болбогой! Балдар кыйгырыжып ыйлашкан. «Кайын адам калјурый берген» мени кабыра кучактап, Ганадан туура тартат. Карган староста эдер немезин таппай, торт ло кыйгырып, ийиктелип турат. Көдүртке комендант столды јудруктап, «век, век» деп, кејири кырандап кыйгырат. Кыйгырып турала, ол торт ло көгөрө берген. Бисти јүк арайдан комендатурадан ийде салып чыгаргандар. Гана айлына јетире «јангыс ла өлтүрбе, јангыс ла өлтүрбе, көөркий» — деп јайнап, ыйлап кыйгырган. «Кайын адам» мени тудуп-каап, чындык эмес үйимди «өлтүрерге» бербей турган.

Сыр эдер заводко ишке киргем. Борисле кожо бистин улус өштүни сүрүп келгенче мында иштегенис. Онон мылтыгымды алып, немецтерди күнбадыжы жаар сүрүшкөм. Фашисттерден көп албатылар јайымдашкан...

Эмди сананып отурум: «Сүрекей јаан јуу болгон, улус миллион миллионыла кырылган. Јакшы улус килебеген болзо, Гананы төрт бала-

зыла кожо фашисттер өлтүрүп койор эди. Жакшы улус табылган, олорды быжу өлүмнөн айрып, аргадап алгандар. Мында менин үлүүм жаан эмес. Же мен балдарды аргадап аларга күчимди, эп-аргамды ончозын бергем».

Улужай Садыков

45 ЖЫЛДЫҢ ЭКИ КҮНИ

(Документальный куучын)

1945 жылдын май айы жаңы ла жанырган. Апрель айдын учы жаар жаскы жааштар айазып, айас, жылу күндөр тура берген. Ол жыл жас та эрте келген болгон. Колхозчылар кыра ижине апрель айдын баштапкы күндеринде чыккандар. Мен ол тушта Боделукова Тостомой деп келиннинг сегогы болуп, экү төрт атту кыра сүрүп турганыс. Иш жакшы жылып, бистинг колхоз кыра сүрерин учына једе берген. Журттын одо-жында Чаңкыр деп кырдын эдегинде 6—7 гектар кирези кыра лап турган жер арткан. Оны ла сүрүп ийзебис, бистинг ижис божоор. Кыра тырмап, аш үрендеп тургандар база биске једижип келгилеген болгон. Жаскы кыра ижи жаңыс ла бу жылда эмес, алдында да жылдарда жакшы өдүп, «Большевик» колхоз Шебалин аймакта ончо хозяйстволорды акалап, озочыл ады область ичинде јарлу болгон. Иш эрте тагнан ала бүрүнкүй түнге јетире өдүп, улус арым, аштадым деп комыдабай, калганчы күчи чыкканча иштейтендер.

Күн өксөп, удурат түш боло берген кийинде Тостомой аттарды токтодоло, айтты:

— Аттарыс јобой берди, эбеш откорып алак. Онон башка, ажанар ойгө јетпей, арыгылай берер болор.

Бис алдында да күндерде аттарыс терлеп, күчтери уйдај бергенде, албадабай, комуттарын уштыйла, эмеш откорып алатаныс.

Аттарысты откорып койоло отурзабыс, одоштой журттагы колхозтын конторазынын јанына улус јуулып, шапкыражып турды.

— Бу неге түймөп турган улус болотон? — деп, Тостомой ол жаар ајыктап көрүп отурала, айтты. — Бу тегин эмес, не де болгон болор.

Онон көрүп отурзабыс, бир кнжи кызыл мааны тудунып алган конторанын үсти өрө чыкты.

«Байрам күн көдүрбеген мааныны бүгүн неге учурлап көдүрүп јаткан болотон?» — деп, экү алаң кайкај бердис.

Бисле коштой јер сүрүп турган Мундукин Акча узун кайыш камчызын кургак өлөңгө шылырада сүүртеп алган базап келди.

— Экү нени ајыктап отурыгар?

— Контораның жанында улус жүгүришип, мааны көдүрилип жатканын көрүп отурыс. Та не болгон болотон? — деп, Тостомой айтты.

— Кече Иван Иванович бистин черү фашисттердин өргөөсүн жуу-тап туру деп, картада Берлинге кызыл маанычак жапшырып жаткан жок по, жуу божогон болды? — деп, Акча уккан, билген кижн болуп, омок айтты.

Иван Иванович (оның фамилиясын кем де адабайтан) бистин колхозтын счетоводы, эстон кижн болгон. Ол 1943 жылда келген. Коркышту бичикчи, билбези жок кижн болгон. Оны Эстонияда министр болуп иштеген кижн дешип туратандар. Эки балалу, жажы жаанап калган кижн. Ол бистин јерге та канайып келген, соныркап уккан кижн жок. Жуу божоордо, ойто јери јаар жүре берген.

Колхозтын конторазында јаан карта бар болгон. Иван Иванович ого бистин черүниң јайымдаган городторын темдектеп, кызыл чаазыннан маанычактар кезеле, жапшырып туратан. Картага жаңыс ла јайымдалган городторды эмес, фронттын чийүлерин база журайтан. Эртең тура конторага келген улус ол картаның јанына жуулып, жуу кайда бдүп турганы керегинде куучындажып туратандар. Иван Иванович колында карандашту фронт күнине канча кирези ичкерлегенин јартап туратан. Акча, байла, кече картаның јанындагы куучында турушкан болгодый.

Јаан удабай бир таң атту кижн бис јаар уулу чаап келетти. Жууктап келерде көрзөбис, колхозтын председателиниң заместители Корлокоев Чынар болуптыр. Акыр, бу кайракан бисти иштебей не отураар деп адыла бербезин деп, иштенерге јаткан улус болуп, отурган јеристен тура жүгүрдис. Чынар једе конуп келеле, ат үстинен кыйгырды: «Нөкөрлөр, бистин черү Берлинди жуулап алган деп јетирү келди. Рейхстагтын үстинде кызыл мааны кондырылган. Удабас јенү болор! Ижигерди токтодып, ончогор төмөн культстанга жуулыгар, удабас митинг болор. Аймактан кижн келген».

Акча бөрүгин ушта тартала, тенгери өрө таштап, јардак үниле кыйгырды: «Ура-а! Берлин бистин колдо, удабас жуу божоор, Кураан, Иштенер, Бортко акамдар јан келер! Ура-а, ура-а!..»

Мен база бөрүгимди өрө таштайын дезем, байа изүркенеле, кыранын ол учына таштап ийгем. Таштаар немемди таппай турала, бозу терези јаргак тонымды уштыйла, санг өрө мергедедим. Јаашка өдөлө, тарбайа кадып калган таңма бийик учпай, талырт эдип, келип түшти. Сүүмјимди бадырып болбой кыйгырдым: «Ох, кандый јакшы! Менин адам база удабастанг јанып келер! Ура-а, ура-а!»

«Эзен арткан улус јанып келеткен туру, жок улус кайданг келзин» — деп, Тостомой сүүнбей, карыкчылду айтты. Ол былтырдан бери өбөгөни Боделуков Табылгыдан письмо келбей туру деп санааркап туратан. Кезикте салданың сабынан тудала, өрө көрбөй, та кандый ла комыдалду кожондор кожондоп келедер. Мен оны кайа көрөлө, тыңдалап, угуп барадырым. Кезикте үнин көксине түжүреле кожондоор

болзо, меге ыраакта немедий угулар. Оны та канай кожондойт бол-
богой деп кайкап турарым.

Менин адамды келер болор деп сакып турганым тегин эмес бол-
гон. Калганчы письмозын 1943 жылдын кыжында алганыс. Онон бери
письмо до келбеген, бичик те албаганыс. Көп улустаң өлгөн деп бичик
келген, адам керегинде неме жок. Карган адам жарын одырып, белге сал-
ганда айдатан: «Куушкан түшти. Олбөгөн болор. Јаңыс айлына јанатан
јол көрүнбейт, байла, узакка барган кижі болгодый».

— Ленинградтын үстиги јанында јуулажып турум деп письмоло-
гон эмес беді, ол коркышту ыраак јер болбой, онын учун јарында
ойто јанатан јолы көрүнбей турган — деп, јаанам айдатан. Јаанамнын
айтканыла болзо, ол јаман түш көрбөгөн, јууга барган уулдары экиле-
зи јанып келер.

Јаанам јуу керегинде кино болотон деп укса, бисти јакарып турар:
— Ол киноны ары-бери буландабай, јазап көргүлсеер. Адаларыгар-
ды көргүзип турган кино болды. Көрүнзе ле, меге түрген келип айдаар.
Орус тил билбес те болзом, барып көрөтөм. Көзим кылбыкпайтан бол-
зо, бойым да барып көрөр эдим.

— Ол камык солдаттардын ортозынан балдар оморды кайдан та-
ныйтан. Бир ле түңей солдат кийимдү улусты кинодон болгой, колы-
нан тудала эзендешсен де, бачым таныбазын — деп, таадам куучын-
га кирижер.

— Кижі кайдан билер оны, айса болзо, аалга јерге јаныскандыра
турганы учураар, балдардын көзі курч, канай таныбас болор деп ту-
рун — деп, јаанам таадама сырагај јөпсинбес. Бис те јаанабыстың
сөзине бүдүп, кажы ла кинодон адаларысты бедреп турарыс. Кача-
жып, кемиске де учурабас. Јаңыс ла бис эмес, өскө дө балдар ондый
болгон. Кинодо чып-чын болгон немени көргүзип турган эмес, артист-
тер ойноп турганын ол тушта кем билген. Кийинде ондоп турбай.

Кульстанга јетире ыраак эмес болгон. Аттарыстың качагандарын
тужап, немеге барбайтандарын бош агыдып ийеле, ончо кырачылар
чубажала, культстанга келдис. Культстан дејип турган јерис — Ша-
ман эмегенниң кышкыда аттар азырап турган јери. Мында пол жок, јер
јабынчылу, сок јаңыс кичинек көзнөктү болчок тура, јаан аланчык
айыл, канча-канча бөлінтилерлү аттың чедени. Айландыра чыт эдип
калган кара ағаш. Онын учун кышкыда мында ыжык.

Бис келзебис, јурттын алтыгы јанындагы јаланда јер тырмап, аш
үрендеп тургандар јеткилеп келтир.

Колхозтын председатели Баит Матвеевич Могулчин, бригадири
Лапасова Ечиш, счетовод Иван Иванович, база бир солун орус кижі
тышкары тургускан столдын јанында сыр каткыда куучындашкылайт.

Сеялкала аш үрендеп турган Муклаев Малчы омордын јанына ба-
зып келеле, ончозыла эзендејип, омок айтты:

— Берлин учун ичип ийер керек.

— Жарманды жегеле, жаскы кыра ишти божодоло, жаньс аай байрамдаарыс — деп, Бант Матвеевич айтты. — Бүгүн байрам эмес, бистинг черү Берлинди алган деп жетиру эдерге келдис. Жаан эмес митинг болор, бу кижжи жартап айдып берер.

— Акыр, бу Берлин дежерде, ол Жарманиянын тос городы бедн, балдар? — деп, аттар кабырып турган Жашпай обогон сурады.

— Эйе — деп, Акча билеркеди.

— Андый болзо, жуу учына жууктажа берген турбай, жакшы, жакшы. Жер түбине барала, жен жастанып жыгылбагандар удабас жанатан эмитир. Аракы-чегенерди эмештен азып, белетенип жадаар, келиндер.

Жашпай обогоннинг жакарузын угуп турган кижжи жок, ончолоры солун кижжи нени адарын сакып турдылар.

Ончо улус жуулган кийнинде Иван Иванович конторадан экелген картазын болчок туранын стенезине илди. Ондо Берлин городты эбире кара карандашла чийулейле, кызыл маанычак жапшырып койтыр. Фронттын чийузи Берлиннинг ары жанында болуп калтыр.

Аймактан келген кижжи коксин жоткурип кениделе, орустап жартады: «Бистинг черү фашистердин тос городын алган деп радио ажыра жетиру болгон. Эмди ондо калганчы жуулар одуп жат. Германиянын жерин уч ороон курчап алган. Ары жанынан бери американдар, англичандар келип жат, бу жанынан бистинг черү. Фашистердин бистинг черүле удурлаш коркыш, калганчы патронго жетире жуулашкылап жат».

— Бастыра жерин жууладып алала, неге иженип турган танмалар бу? — деп, Салак обогон жастыра-мыстыра орустады. Ол обогон бу жууга барбаза да, 1916 жылда черуге алдырып, кайдобон до ишке барып жүрген. Онын учун орус тилди эмеш-умаш билер болуп калган.

— Неге де иженип жат — деп, докладчик жартады. — Бистинг черуле омор олгончо удурлашса, американдарга анаар ла олгого кирип турган. Оморло тын жуу-согуш та, коп олум де болбой жат.

— Женуге жедерге коп ой артпаган турбай — деп, анан-мынан ундер угулды.

Митинг божогон кийнинде такып ла ижиске бардыс. Тоолу кундерден жаскы кыра ижи божоп, тогузынчы майга жеттис. Ол кун колхозтын конторазында жаскы кыра ижи божогоньна учурлалган жаан жуун болотон болгон. Жакшы иштеген улуска баалу сыйлар беретен деп табыш угулган. Мен жуунга барарга шыйдынып турзам, кыштан бери тожоктон туруп албас болуп, жаан оорыган энем уни коксине тужуп калган шымыранды: «Сен жакшы иштеген, балам, нени-нени берер болор. Сенде жайыда кийтен одук жок, одук беретен болзо кайдат. Жуу божоп жат дешкен, удабас адагар жаньп келер болор. Мен ондолбос кижжи болбойым, адагар келгенче абагарды, таайыгарды айланатан турыгар. Омор слерди оксизиретпес. Операция эттирген болзом, ондолып аяабас эдим, дохтырлар да менен чокогон болгодый. Эмди иженетен неме жок. Улустын учына тужпей, кичеенип иштезеер, курсагаардан аштабазаар. Бой-бойыгарды коружип, килежип журигер».

Энемнин бу эмеги калганчы айткан сөзи деп ол тушта ондобом. Жаргак тоным шалырап, жакшы иштеген кижги болуп, кандый бир сый келижер болор бо деп, контора жаар жүгүрдим. Мак эмес, Тостомой ло менин ижис жакшы болгон. Күнине норма аайынча алтан сотык жер сүрер керек болгон, бис онон бир де сондобой, аттарыс жакшы барганда, жетен сотыкка жетирип ий туратаныс. Ол тушта күндүк норманы бүдүрбей, культстан дөөн жанатан да жан жок болгон. Кезик кырачылар салдазына жоон эмдик аттар жегип, олоры күчи чыккалак тушта күнине бир гектардан да сүрүп туратандар. Тостомой ло менде эмдиктерди тудатан чак бар эмес, joboш аттарысты ла жаан joboтпоско араайына иштенетенис. Аттарыс арыза ла турарыс, ойди бир де калас өткүрбейтенис. Салдабыс та жазыла сынбаган. Тостомой ижине чебер, кижиге жалакай кижги болгон. Мени бойынын балазындый кичеетен.

Конторага келзем, улус көп жуулып калтыр. Корлокоев Чынар фронтон кийип келген гимнастерказына «Кызыл мааны» орденин, гвардия значогын, мөнгүн медалдарын жылтырада тагынып алтыр. Ол фронтон 1943 жылдын күзинде, аш кезип турар ойдо, жанып келген. Ол тушта жуудан андый көп кайралду улус келип турган эмес, улус орден, медаль деп неме де аайлабас. Корлокоев Чынарды герой дежип туратандар. Герой кижини тегин ишке канай тудат, колхозтын председателинин заместителине жөптөгөндөр. Онын алдында бистин колхозтын председателинде заместитель жок болгон.

Колхозтын председатели Могулчин Баит Матвеевич жаантайын иште, ончо немени башкарып турар, онын заместители та нени эдетен, байла, Баит Матвеевич оорый-эштей берзе, ордына иштейтен болбой, бис оны аайлабайтаныс.

Бүдүрерге чокымдалган иш бар эмес, Корлокоев Чынар да көп керектерге киришпес, бойынын ла алдына салып жүретен. Улус оны та канай көрөтөн болбогой, меге ол сүрекей жакшы кижги болгон.

Черүге ол жуудан озо 1939 жылда барган. Онын алдында колхозтын укту булакарын азырап туратан. Айыл-журт жок өскүс кижиде онду кийим-тудум да кайдан келзин, кыштын корон соогында тазап калган элик тере жаргак тонду жүретен. Ол тушта менин адам саар уйлардын фермазынын заведующийин. Тон жок шыралап жүрген Чынарды көрүп чыдабай, бойынын кийип жүрген кой терези жагы тонын берген. Чынар оны ундыбаган болуптыр. Жуудан келеле, бисти көрүп, адагар меге килеген, соокко тонуп, шыралап жүреримде тонын берген эди деп айдып, биске болужар эп-аргазын таппай турар. Ол тушта колхоз трудкүнге күскиде эмеш аш үлөп, кыш, жас өйлөрдө сураган улуска арутаган үрен аштын куйругын, кылганду кара сулазын берип турар. Оны да көптөн бербес, Баит Матвеевич кемге де үч килограммнан көп бербейтен. Энем Корлокоев Чынардын киленкейин билип, мени конторага аш сурадып-ийзе, Баит Матвеевичтен эмес, Корлокоев Чынардан сура деп сүмелеп турар. Мен конторага келеле, ого тагынан жолыгарга кере ле тужиле айланыжарым. Конторадагы улус айрылар эмес, андый учу-

рал чат келишпес. Кезикте ажанып баратан жолына тозорым. Суразам жок деп айтпас, чаазынды карманынан кодороло, тизезинне салала, бичип берер. Оны не мынайып турган дезе, Корлокоев Чынар ашты кыскалбай 5—6 килограммнан бичип беретен.

Баит Матвеевич те өрөкөн кысканып турган эмес, алмарда аш көп жок, жыл чыгар, ончо улуска эмештен де болзо једиштирер деп сананатан ошкөш. Бар ла дейле, күн эртеде ончозын үлөп койзо, эртенги, сонгзынгы күн нени јиир, оны база сананар керек. Кату өйдө калбак та аш тоодо. Онойтпозо, јонды канай башкарат, бир күн өткүрө тойу, экинчи күн чек торо отурарга јарабас. Оны билер ле кижилер, санаалу ла кижилер сананар. Баит Матвеевичти кезик улус кату, карам кижилер дейтен, мен ого ол до тушта, эмди камык өй өдүп те калган кийинде, бүтпейтем.

Конторага јуулатам улус ончозы јуулып, јуун ачылар ла алдында Беш-Өзөктөн тил јетиретен кижилер келди. Ол тушта Шыргайтыда телефон до, радио до жок болгон. Келген кижиден угар болзо, аймактын төс јеринен бистин черү јенү алган, Германия олјолоткон, јуу божогон деп телефонло јетирү келген болуптыр. Оны уккан јерде ончо улус кыйгырыжып, бой-бойлорын кучактай алыжып турдылар. Јуунда иш керегинде јаан куучын да болбоды. Баит Матвеевич колхозчыларды јенүле, јаскы кыра ижилер өйинен озо божогоныла уткып, озочылдарга баалу сыйлар табыштырды. Меге келишкен неме кату өдүк көктөйтөн үлөкерлеп кезип койгон тере болгон. Ол до бүткүл өдүктинг эмес, јүк ле бажыннг, эдинзе кончын бойы табар керек. Бүткүл өдүктинг терезин берерге, байла, көп улуска једишпеген болбой. өдүктинг бажы ла ылтагы бар болзо, онын кончы неме бедилер. Јаргактан да эдилер албай деп, өдүк жок кижилер, алган сыйыма коркышту сүүнгем.

Акыр, алган сыйымды энеме апарып көргүзөрдө деп, сүүмјимди бадырып болбой, шык билинбес јанып келетсем, удур таадам оп-сөп түжүп калган базып келетти. Ол тегин де соок бүдүмдү, андый-мындыл немеге каткырбас-эштебес, кату кижилер болгон. Арбанбас та, тал-табыш та чыгарбас, айдатан немени эки-үч ле сөслө кезе айдып койор. Таадамнын сөзинен бис качан да чыкпайтаныс, ол јаныс ла айлында эмес, бүткүл јондо тоомјызы јаан кижилер болгон. Узы база коркыш. Колхозтын сынган камык чанактарын кыжыла јазар, јай болзо, айрууштырмууштар эдер. Улустын түби ойылган көнөктөрин, казан-чөйгөндөрин түптөөрдө, керек дезе, эки-үч башка оодылып калган шајын аяктарды јараштыра курчайла, бириктирип ийер. Ол тушта шајын аяк торт керес болгон. Агаштан калбак, аяк, чуучак эдер болзо, улус чек блаажып турар.

Таадам анчада ла мылтык јанынан ус кижилер болгон. Онын кындагын эдер, кырын тартар, көрүмји жок мылтыктарга куулы, мөңүн бооколдор эдилер, сан башка этире јарандырып ийер. Онын учун бистин айылдан айбыланып јүргөн улус јайга-кышка чек айрылбас. Кезикте өскө дө јерден келгилеп турар.

Таадама алган сыйымды жайа тудуп көргүссем, чырайын да эргиспей соок айтты: «Энен жаңы ла божой берди. Сөөк жуурга болушсын деп улус айдарга барадым. Сен барып, Ечиштен ат сурап ал. Ол кыра сүрген аттарыгардын бирүзин берзин. Чанак керек жок, айылда бар».

Таадамнын айтканы кулагыма бирде угулуп, бирде угулбай, кандай да болчок неме көксимненг өрө көдүрилеле, бакурылыма кептеле берди. Тыныжым да буула берди. Нени де айдып албай, таралып, жыгыларга турдым. Онон байа бакурылымды бөктөгөн неме божодордо ло, тын багырып ий калтырым. Таадам мененг корко берген болбой, чырайы кугара берди. Алган баалу сыйымды таадамнын жанына таштап ийеле, айлым жаар жүгүрдим. Болчок турабыстын эжигин ача таштайла, кире конуп келзем, агаш орында жаткан энемнин жүзүн пладыла жаап койтыр. Турада кижини де жок, жаңыс ла жаанам энемнин кийимдерин жуунадып туру. Унчукпас эжем жуунда, Эрте ийним та кайда барган.

Жаан удабай таадам, эжем, Токпок деп экинчи жаанам келдилер. Эжем ыйлаарда, менин көстөрүмнүн жажы анаар ла быдырап төгүлүп турды. Келер өйдөгү өскүс жүрүмүнүн шыразын билеле, ажындыра кородоп турган эмезим, ыйым ала-көңө лө келип турды. Бойум тегинде ыйлаак кижини болгом, кезикте болор-болбос немеге «быштагымды сыгып», энеме чыбыктадып та туратам. «Бу учкан-кулугур өскүс артарын белгелеп, ала-көңө сыктап турган болбой» — деп, энем арбанатан.

Таадамнын жакарузыла бригадир болуп турган Лапасова Ечиштен ат сураарга айлына келзем, менин чырайымды көрөлө, сурады: «Не болды, таай? Бу жаан байрам күнде не ыйлап тураар?».

Мен оогош то болзом, Ечиш мени таайым деп байлап, слер дейтен. Ол жаңыс ла адымды байлаган эмес, жүргөн жүрүмүмдө коркышту болушкан кижини. Өскүс, аштап жүргөн кижиге не керек, айылга кирип келерде, кижини деп тооп, тойо азыраганы да коркышту жаан сүйүмү. Оны кижини жажына ундыбай жат.

Жуунун жылдарында бистер—бир ле түнөй оогош уулдар, фронтко баргандардын айылдарына кышкыда кургак одын тартып турарыс. Одын экелзе, бор-карла азырап ийетен улуска кургак агаш бедреп, арка-туунун кырына чыгарыс. Байа соок, кижиге куру чайын да кыскана беретендерге ары кургак эмес, бери үлүш эмес, чыкту да агаш экелзе, кем жок. Андый улустын очереди жедип келгенде көп жобобойтоныс. Ечиш жалакай, оорыбайтан болзо, эдин де кезип бергедий киленкей кижини болгон. Ончо эр улус фронтко жүрө берерде бригадир болуп, камык иш башкарган. Шыргайтынын колхозы жуунун жылдарында жаантайын озочыл болуп, жаңыс ла пландарын эмес, үзүгү жок үзеери жа-кылталарын жөнүлү бүдүргенинде онын үлүзүн жаан.

Менин көзимнүн жажы төгүлүп туруп келген сурагымды угала, айтты: «Эмди аттар бош, бойыгардын кыра сүрген аттарыгардын талдамазын тудуп алыгар, таай. База кандый сурак болор, келип айдыгар, арга-чагым жеткенче болужарым».

Мындый жалакай сөстөрдү угала, сагыжым жарып, аттар сугуп турган чеден жаар бардым.

Кандый да уур кош тартса найланбайтан кара адымды тудала, айлыма келзем, таадам сөөк жуурга чанак жазап жат. Ол тушта кижиге болзо, улус жайгыда да болзо, чанакла апарып, сөөк жуулза, апарган чанактын сындырала, онын үстине салып койотон. Энемди де анай жууган, сөөгинин үстине салган чанактын сыныктары бу жуукка жетире жадатан.

1945 жылдын май айынын экинчи күни... Май меге коркышту сүйүнчүлү болгон. Бистинг черү Берлинди аларда, жуу удабас божоор, адам жанып келер болор деп ижендирген, же...

Жуунун түбегин, оны баштагандардын жеткерин ундыган арга жок. Оны кажы ла кижиге жыргалду жакшы да ойдо, жүрүминде уур-күч те тушта эске алынып жүрөт.

КИЧИНЕК НАЈЫЛАРЫСКА

АК-КӨБӨҢ БААТЫР*

Жерди бүркей көк өзөрдө,
Агашты бүркей бүр жайыларда,
Камчыбыла жер кезерде,
Кайыкпыла суу бөлөөрдө,
Ак талайдыг жанында,
Ак тайганыг эдегинде
Ас та болзо жон журтайт,
Анча-мынча мал турлулайт.
Калык-жонды баштаган
Ак-Көбөң деп баатыр болтыр.
Табынду малды баштаган
Таакызы түгенбес тулбар жабага.
Ак-Көбөң баатырдыг жерине
Жыда-кылыш тудунып,
Жуулап бийлер кирбеген.
Ак малын тоскыяр деп,
Казыр андар жууктабаган.
Амыр журтын чаксырадарга
Ачаптар өчтө баспаган.
Калык-жонун башкарып,
Камык малын кабырып,
Онойто амырап журтап турганча,
База бир күн көрүп турза;
Ак талай жарадынан ажа кайнап туру,
Ак тайга өрө көдүрилип силкинип туру.
Эр эжигин сакып турган
Эки көзи мызылдаган сары тайгыл
Урбес бойы үрер болды,
Улыбас бойы улыыр болды.
Аланчыкта отурган ала шонкор
Унин үспей калактай берди.
Мыны уккан Ак-Көбөң баатыр
Алтын-Оймок эжинең сурады.
Алтын-Оймок эжи

* Бу чөрчөкти А. А. Тыдыков 1922 жылда баят жеринде (эмдиги Кемеров областьта) журтаган теленет укту Тыдыков Орыска деп кижиден уккан.

Каруузын айдып турды:
— Сен сеспеген немени
Мен кайдаг сезейин?
Баатыр көрбөгөн керекти
Алтын-Оймок кайдаг көрзин.
Ак-Көбөң баатыр сурап айтты:
— Ак алкыны ача тартып,
Улу кат-бичикти алып бер,
Аайлап-баштап көрөтөм — деди.
Алтын-Оймок тура конды,
Алкы көжөгөзүн ача тартты,
Улу кат-бичикти колына берди.
Ак-Көбөң баатыр колго алды,
Жазап көрүп шүүнип турды.
Аайлап-баштап көрүп турза,
Уүрлү малды айдап алган,
Калык-жоннын канын ичет,
Камык малды өлтүрүп жигилейт.
Жер алдынан жеек шулбысла,
Жер үстинен кара албысла жөптү
Жети башту жеек Желбеген
Ала сарлыкка минип алган,
Ала көзинен от чагылат,
Ал тумчугунаг ыш жайылат.
«Таакызы түгенбес тулбар жабаганын»
Өкпө-буурын чийге жийтем,
Ак-Көбөң баатырдын
Кара бажын кезетем,
Канын чийге ичетем — деп,
Ай малтазын жагып турды,
Ала сарлыгын тапчылап,
Капшай түрген келип жатты.
Ак-Көбөң баатырдын журтына
Жети башту жеек Желбеген
Жедип келип кире конды.
Ак-Көбөң баатырдын
Кубулбас чырайы кубула берди,
Онбос бүдүжи онго берди.
Талай чылап ажып чыкты,
Жуу-чакка кийетен
Кат куйагын кийе сокты.
Ай мызлаган үлдүзүн
Жанбажына тагынып алды.
Өргөозинен чыга конды.
Баатыр сыгырузын сыгырып,

Баатыр кыйгызын кыйгырып ийерде,
 Ак тайганын эдегинен,
 Ак талайдын жаказынан
 Таакызы түгенбес тулбар жабага
 Ат чакызына тура түшти.
 Алтын ээрди арказына салды.
 Атанар деп жазанып алды.
 Алтын-Оймук эш-нөкөри
 Ак-Көбөн эжинен сурап турды:
 — Кайдаары барарга турун,
 Кандый жерге ууландын? — деп.
 Ак-Көбөн баатыр айдып турды:
 — Жети башту жеек Желбеген
 Кан-Алтайыма кирип келтир.
 Кара бажым кезетем деп,
 Калык-жонум, ак малым айдайтам деп,
 Онойдо мактанып келедири.
 Кара бажымды кестирбезим,
 Канымды Желбегенге ичирбезим.
 — Удура барып жуулажатам — деп,
 Ак-Көбөн баатыр жарлап турды.
 — Узак жүрзем, одус жылга,
 Түргөн жүрзем, он беш жылда
 Жанарым — деп, эмеенине айдып турды.
 — Эш-нөкөрим эзен болзын! — дейле,
 Эки колдон тудужып эзендешти.
 Эгинен сыймап өпүштилер,*
 Эзендежип алала айрылыштылар.
 Ак-Көбөн баатыр үзениге будын басты,
 Таакызы түгенбес тулбарга минди,
 Тискин тудуп жортуп ийди.
 Ак тайганы ажыра калыдып,
 Ак жаланды аяктап турза,
 Ала сарлыктын айры мүүзи
 Ак булутка түртүлүп калган,
 Эки айагыла тапчылай берген,
 Жети бажы калан түшкен
 Жеек Желбеген манга келет.
 Ак-Көбөн баатыр көрөлө, сурады:
 — Көс жедерден адыжалы ба,
 Кол жедерден согужалы ба? — деп.
 Жети бажы каландаган
 Желбеген каруу берди:
 — Адыжар менде мылтык жок,

* Өпүштилер — окшоштылар (байат сөс).

Кезижер менде ўлдў жок.
Энемнинг берген эки кол,
Канча кўлўктерди баскан кол.
Таакызы тўгенбес тулбарыннан тўш.
Ак-Кўбўн баатыр
Таакызы тўгенбес тулбар жабагадан
Тўжўре калыйла,
Јети башту јеек Јелбегенди
Ала сарлыктан
Антара тартты,
Јака баштан аймашты,
Јаак бастыра тажышты.
Јети башту јеек Јелбеген
Ак-Кўбўнгў јай бербей,
Эки колло ычкынды.
Онойдо тудужып, тартыжып јўреле,
Тайга бажында басканда,
Јемире базып јўредилер.
Талайдын ўстине тудужарда,
Соолто базып турадылар.
Тууга барып согулганда,
Таштар оодылып тўгўлет.
Агашка јўлўй табарганда,
Тазылынан кодорылып антарылат.
Онойдо тудужып, тартыжып јўргенче,
Канча айлар айланыжып ўдўт,
Канча јылдар јылыжып барат.
Ак-Кўбўн баатырдын тулбар ады
Јети башту јеек Јелбегеннинг
Карды јаан ала сарлыкла тудужат.
Таакызы тўгенбес тулбар жабага
Ала сарлыкла уружып тура,
Ала сарлыктын жаан кардын
Јара тебеле, ўлгўн сегин
Јерге бадыра тепсеп салды.
Ак-Кўбўн баатырла
Јети башту јеек Јелбеген
Канча јыл тудушты болбогой,
Айагыла ас базадылар,
Колдорыла кўп тайанадылар.
Олор экў ары агашка согулып,
Бери ташка согулып јўргенче,
Ак-Кўбўн баатырга
Јок јерден кўч кожудды.
Јети башту јеек Јелбегенди

Ак-айаска чыгара чачты.
Ойто јерге тўжўрбей тудала,
Јети сўўри кара ташка согордо,
Калбакка толор кан артпады,
Ийт чайнаар бир болчок эт артпады.
Јети башту јеек Јелбегенди
Јердин ўстинде јок эделе,
Ак-Кўбўн баатыр
Тулбар адына минеле,
Байадына јанып келзе,
Эл-албаты эзен эмтир,
Малы-кужы амыр туру.
Таакызы тўгенбес тулбар јабаганы
Јажыл торко јаланга барып,
Олўннинг татузын јип јўр,
Суудын сўсўгин ичип јўр деп,
Алкап туруп јерге ағытты.
Алтын-Оймок абакайы
Ак-Кўбўн баатырды
Јенў алган эжим дейле,
Кучактай тудуп ўпўшти.
Эк-јаак алыжып,
Эрмек-куучын тынды,
Эзен-кабарын сурашты.
Калык-јонын јуунадып алып,
Алты ай, јети јыл јыргадылар.
Ак-Кўбўн баатыр ла
Алтын-Оймок абакай
Албаты-јонды башкарып,
Амыр-энчў журтай бердилер.

Кўлер Тепуков

НОҚОҢЛОҢ

Ыйлап отурат Кўчўгеш —
Кўзининг жажын тўгўт.
Јууктап келген Кискени
Керекке албайт, ајарбайт.

— Не болгон, Кўчўгеш,
Не ачу ыйлайдын?
Ајса менин кўчим
Једерине бўтпейдин?

— Кўрбўйдин бе, мойныма
Мойчо кийдирип салганын.
Кере тўжине јаныскан
Отурым мен карыккан.

Анча-мынча болбоды —
Кўчўгеш чыкты јайымга.
Кискеле кожо сўрўжип,
Ойноп чыкты јаланга.

ЈЫЛДЫН ОЙЛОРИ

Јаскыда кандый макалу —
Кўннинг чогы јылу-јылу.
Уйкудан турат андар,
Уја гартат таандар.
Сўўнип агат суучактар,
Сўўнет ого уулчактар.

Јайгыда кандый макалу
Ынаарлар оронгон тайгада,
Ыраак бистин турлууста.
Эртен тура ойгонзон,
Эдил куштар кожондоор.

Жажыл торко јаландар
Ойноорго сени кычырар.

Кўскиде кандый макалу:
Кузук чертип соодоорың.
Огурчын, моркоп, алама —
Ончозынан амзаарың.
Кўзўни ўни шыңырап,
Школго бисти кычырар.
Кожо ўренген нёкёрлёр
Јолыгып, куучын башталар.

Қышқыда кандый макалу:
Қырланғы төмөн чанакла
Қыйғыбыла учуртсан!
Соокко до тонгонын
Ойын ажыра сеспезин.
База бисти сўўндирет,
Школго келзе Соок-Таадак.

Ончобыска сый ўлейт.
Ойын-каткы тўгенбейт.
Јылдың ончо ўйлёри,
Чынын айтса, макалу.
Олор биске качан да
Ончозы ла тузалу,
Ончозы ла макалу!

УИА ЧАЧКАН УУЛЧАКТЫ КУШТАР ШООТҚОНЫ

Чик-чирик, чик-чирик,
Тумчугында чим-мирик.
Оны да сен арчалбай,
Нёкёрлёринген уйалбай
Биске ле тыңзынадың,
Бистин уйаны чачадың.
Чик-чирик, чик-чирик
Тумчугында чим-мирик.

ТОГУНЧИ

Ол тушта јай болгон,
Айса орой кўс.
Јаныска кўўк конгон,
Кожондогон: «Кў-кўўк!»

Бис чанакла јығылап,
Кўктамандар јууганыс.
Кобыдан аккан суучакка
Кемечектер салганыс.

Јанып келген кеткиндер
Уйа тарткан теректе.
Кўбў карга тоолонуп,
Кожондоп сўўнет јелечи.

Кырланды өрө чанакты
Чыгарарга кандый кўч.
Изўге бис чыдашпай
Эжинерге барганыс.

Энгирге јетире ойнодыс,
Школго барар ой јетти.
Өлөн ижинен бурылып,
Энелерис јет келди.

Александр Ередеев

ТЕКИЙТ ОБӨГӨН

Бу калганчы кўндерде Текийт өбөгөн улай кийбейтен учук буулу озогы очказын кайырчактан кодорып, конжок тумчугына илип, «Ал-тайдын чолмоны» газеттен баш та көдүрбей барган. Ол јаан бичикчи эмес те болзо, бойынын кирезинче үйелеп туруп, кычырып билер кижн. Балазап турган мал чылап, кимириктенип отурган апшыйагына чап-тык этпей, карган үйн айылдын ижин эдип, ары-бери чөкпөндөп базат. Ненин учун дезе, Јыламаш јаанак једышказынын кылык-јанын јак-шы билер. Шак мынайып кимиректене бергенде, ол кандый бир јаан солун-собыр кычырып отурган. Билип-угуп алганын үйине кыйалта јок айдып беретен эди. Чырайынан көрзө, кижн чочыыр тал-табыш эмес ошкош. Қарын, Текийттин чырайы јарый түжет. Шил өткүре онын көс-төри сўўнчилү эмтир. Байла, кандый бир ойгор шўўлте ле сөстөр угуп отурган болбайсын. Мыны Јыламаш каранынан көрүп, өбөгөннин

айтканын угарга энчикпей барды. Бу, тен, кандый удаан кычырыш. Жыламаш алдында бойы да эместен кычырып билетен. Эмди сегизенге жеткен, көс ийне де саптап болбос болуп артаган. Ол очко дейтен немени кийгенде, бажы айланар. Онызы ары ла токтогой... Апшыйагынын көстөри эмди де курч, кырда койлорды көрүп ийген турар. А бирик кычырза: «Көстөрим тумантыыр» деер. Онын учун очко кийетени ол болбой... Акыр, ого чаптык этпес. Айла уккай. Жыламаш мынайда сананып, чай-чуйун аза берди.

Учы-учында Текийт азу сагалын сыймап, бир эмеш күлүмзиренип, сананып отурды. Онон тура жүгүрүп, очкозын ла газетти кайырачагына сугуп салды. Онын кыймыгы кандый да эрчимдү. Торт ло жиндиркей бергендий. Уйининг уруп салган айагын алып, эки-үч шөлүреде ууртап ийеле, айтты:

— Бат, жадын-жүрүмис мынанг ары там ла жаранып өзөтөн эмтир. Айагыста ажыс аңканын ажар, ак малыс арбыдап өзөр. Ол жанынан бу жуукта, күүк айда, Башкарунын темдектеген сөзи бар эмтир. Мыны угуп, кижичанайып тегин отурар. Албаты-жонго беретен эмди де күчим бар эмес пе? Акыр, чайлап, ажанатан эмтирим.

— Ойто ло айылга отуруп болбой бардың ба? Кайдаар барарга? — деп, Жыламаш чочып сурады.

— А бу өрө аркада кургадып салган агаштарым бар эди. Удабас совхоз өлөң ижине чыгар эмес пе? Айрууш-тырмууштар, чалгылардың сабын эдейин деп.

— Сен кече ле койчылар көчүрижип, жайлуга барып келдин не. Адыңды эмеш амырадып алзан кайдар. Пенсионер кижича, жажын жаан болор — арып-жоорунг, — үйи килеп айтты.

— Алдырбас, Жыламаш. Айылда эдер ишти эдип салгам. Артканын соондо... Ат кайтсын — коолду, семис, — деп, Текийт токыналу унчукты.

Онон ол сабы эптү, сүреен курч малтазын каптыргазына сугуп алды. Кынду жаан бычагын курына тагынып, тышкары бачымдап чыкты. Армакчыда адын экелип, ээртей сокты. Жаан удабады, армакчы, азык-түлүк, малта—канжаада. Жееренекке жерден бир темденип минеле, апшыйак өзөкти өрө жортуп ийбей кайтты. Жыламаш десе оны үйдежи, агаш айлынын эжигинде туруп калды. Жедышказы адынын мойнын кедейте тартып, жорголодып жадарда, ол ичинде ого оморкоп, сананды: «Текийт эжим карган да болзо, озогы ла бойы, омок-седен. Эмди де канчын эрлерденг артпас...»

Одош-тедеш жап-жажыл аркадан күүк жаңкылдада эдип ле жат. Онын үнин Текийт ээринге чала кыйыннанг отуруп, тындап барадыры. Онын эдижин Жыламаш эжигинде база тындап туру. Ол экүнинг кожо өткүрген жылдарын күүктинг үни бир тизүге тизип алгандый...

Текийт бу жажына жеткели мында жортпогон, иштебеген кобызы жок болор. Шыра да, сүүнчи де көргөн. Ол бу ла өзөктин ичине кичинек тушта байлардың койлорун кабырган. Шак мында Совет жаңын баштапкы быйанын алган. А ол кобынын оозында акка баштапкы

колхоз төзөшкөн эди... Жажына ла мал кабырган кижн. Бу ла өзөктин ичинен жуу-чакка атанган. Тартышкан, шыркаткан. Жанып келеле, үйиле ойто ло кой ижинде. Озочыл да болгон, орден де тагынган. А эм— амыраш. Жок, жок, амыраш токтогой... Апшыйак мынайда сананып, араайын жортуп отурды, жолды жакалай кырада кылгалар тапту ла узундап калтыр. Чабындарда өлгөнннн чыгыжында комыдал да жок. Быыл жут, мал-ашка азырал болор, је жагыс иштеер ле керек.

Байа газетте јерди билгир-чике тузаланып, онын берген түжүмин чеберлеер керек деп, кандый чын айткан. Текийт озодо аш салган, эмди дезе ташталып калган кыралар јаар көрүп, колы чычандап куучындап баратты. Ол андый јанду кижн, јанында кижн бар чылап, куучынданып жүрер өрөкөн.

Алдында бу ла Өртөн-Оозынан ангканынан ажаыра аш бүткен эди. Алты кырлу мажак торт ло кере карыш. А чарагы коп-козыр — мөндүр ошкош. Је бу түжүм сугарыштан эмей база. Кызыл колло сугаратан јогыс па? А эмди бир тилимче јерге техника айланып, иштеп болбос деп, ол кыраларга ајару эткилебейт. Суактар туку ла качан туй бүдүп калган јадыры. Иштеген, тартышкан јерин көрүп, кижинин ичи чым эдер неме эмтир.

Текийт чала келген озогы кыраны көрүп, нени де эске алынала, адынын оозын тартып, бир эмеш сананып турды. Онон күлүмзиренип, ойто ло эрмектене берди. А бу ла кырада болгон эмес пе? Ол тушта Текийт јиит, жагы ла председатель болуп турган јыл. Бүгүнгн чилеп, бу ла јолло жортуп отурган. Кенетийн кем де: «Болужаар, болужаар!» — деп, ачу-корон кыйгырат. Кыйгы чыккан јер јаар мантадып барала көрзө, бир јап-јараш, јиит кыс субакты буза тееп чыккан сууны бууп болбой турган эмтир. Кумак јер болор, бир ле бузулза, коркышту неме ине. Бу кыс аш сугарып турган болтыр. А суу јаанап, јерди јыра јизе, кырада аш та божоор. Ончозын јыра јип ийер. Текийт аттан түжүре секирип, кыска болужа берген. Јаан-јаан, экче-экче јөндөрдн чүрче ле тееп ийет. Кыс оны тажып, сууны бууп жүгүрет. Текийт чакту, капшуун — күрек жагыс ла элестелип турат. Бузулып чыккан суу буулган. Јиит кыстын ээлгир төштөрине ле коо эди-канына сууланып калган кийими кандый јараш јапшынып калган. Ол кемзинип, эки јаагы оттый күйүп, өрө дө көрбөй турды.

— Адын кем эди? — деп, Текийт куучынды баштады.

— Јыламаш. Бу јерге жуукта ла көчүп келгенис. Бригадир аш сугар деерде, иштеп турум.

— Јакшы, јакшы, Јыламаш. Көрзөн дө, сугарган јеринде аштын чыгыжы талдама болтыр.

Бу ла күннен ала Текийт аштын чыгыжын көрөөчи кижн болуп, Јыламашка келип, күнүн ле болужар болды. Онон күскиде, ашты кезип соккон кийинде, экү той эткен. Анан бери айрылышпай, бала-барка да, мал-аш та азыраган.

...Текийттин јеерен ады кенетийн недег де үрkip, тууралап, шо-

кыра берди. Апшыйак санаазынан ойгоно чарчап, лаптап көрзө, жолдун жаказында чаазын эки таарда удобрение жадыры. Бого кандый да трактористтин прицепи анданган эмтир. Кулугур чаазын таарлу удобриени ойто коштоорынан кыйылып, кезигин таштап ийген эмтир.

Оббөгөн чугулданып, адынан түшти.

— Бу кайткан тагма, аш-өлөңнүн курсагын жерге таштап!—деп, ол арбанат. Таарларды жаашка өтпөзүн деп, көңдөй жерге тажып салды.

Жол-жорык жедер жерге жетти. Текийт оббөгөн адын армакчылап койоло, айрууш-тырмууш эдерге белетеп алган агаштарын жондой берди.

Анча-мынча болбой, түп-түс саптар жергелей жөлөнө берди. А апшыйак дезе узанып ла жат, узанып ла жат.

КӨЧҮРИШТЕР

НИВХ АЛБАТЫНЫҢ УУЛЫ

Совет ороондо литературанын чын једимдерине јеткен јакшы бичиичилер көп. Олордын бирүзи Владимир Санги.

Онын бичиктерине учуразаар, алыгар, кычырыгар деп, мен кажы ла кижиге айдар эдим. «Изгин» ле «Тынграй» повестьер, «Төгүн јол» ло «Кевонгтордын кижиге алганы» деп романдар, көп романдар ла чөр-чөктөр — оло ончозы сүрекей солун, оло кычыраачыга јангы јүрүм көргүзер, јетпеген јерлерге јетирер, телкемдерди элбедер, теҥис-талай-ла таныштырар. В. Сангинин бичигени бүдүмчилү, кижини тургуза ла јилбиркеде берер: онон ары не, онон ары не?.. Ненин учун дезе оло ончозы чын јүрүмнөң, јүректи јангыс ла чын бактырып јат. Кижинин ичине келишпес, јарабас, сананып тапкан улус та, тартыжулар да мында јок. Кижиге аайлап, ачып, ондоп бараткандый кычырат. В. Санги кандый да ару, јарт, чоком ла чокту тилле бичип јат, ончозы ла эптү, ончозы ла бойынын јеринде, артык сөстөр јок. Өскө укту кижиге орус тилди кандый элбек ле терен билер деп сананып каларын. Бичиичи бойы нивх албатынын балазы. Нивхтердин тоозы төрт јарым мунган ла эмеш көп, олодын јери Сахалинде... Сахалин турган јериле де, јүрүмиле де бистен ыраак. Је нивхтердин эткен ижиге, айткан сөстөри, сүгүнгени, кунукканы, бала-барказын өскүргени, айыл-јуртын тәзөгөни, бой-бойына болушканы, ар-бүткенге көргөни — бастыразы бисти соныркадат. Нивхтердин көргөниле јүрүмге көрөдис. Сананадыс.

Албатынын тоозы ас болгоны албатынын бойына айдарга да уур једикпес ле буудак. Бичиичиге онын чактар өткүрө келген јолын, чарчап өлбөй, јүрүм учун тартышканын, кыйналып-шыралаганын, кырлар-ла, чечектерле басканын көргүзери — јүрүм берген бир јаан јакылта. Албатызы учун турушканы — кижини кижиге эдип өскүрип јат. Мында төс јакылта ла ырыс. Канча ла кире бийик турушсан, ончо ло кире сен бойың бийик. Тазылын јылыйткан кижиге тайкылып јыгыларга белен. Бойын билбей, таппай калар. Терен тазылду кижиге телекей иле көрүнөр. Владимир Санги бойынын тазыл-тамыры, өткөн озогы өйлөрдө кыйын-шыра керегинде айдып тура, бүгүнгиге јүрүм учун туружып јат. Бис албатылардын салымын, јадын-јүрүмин сананадыс, улустын ак-чегин, арузын эмезе эки јүстүзин, уялар-кемзинерин билбизин кай-кайдыс. Кара санаалу улустаң калык-јонго кандый јаан коромјы деп ачынадыс. Чын јакшы произведениелерде сөс көп эмес, јүрүм көп: улустын чырайлары көрүнөр, сөстөри угулар, талай јайканар, салкын күү-

В. Санги бойы јиит те болзо, нивх школдордын балдарына үрентен учебниктер бичип јазаган баштапкы ученый. Ол албатызынын чөр-чөктөрүн, кожондорын, куучындарын јууп, бичиктер эдип чыгарган. Бу ижиле улай ол эмди РСФСР-дин үредү аайынча министерствозында канча јылга улай иштеп келди. Анчада ла Јака Түндүкте јаткан ас тоолу албатылардын јадын-јүрүмине онын ајарузы ла болужы иле билдирлү.

Владимир Михайлович Санги — РСФСР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин качызы. Ол совет литературанын ижи ле јүрүми аайынча јаантайын республикаларла, областьтарла јорыктайт, көп иштерде туружат. Мен оныла баштап ла Алма-Атада Азиянын ла Африканын бичиичилеринин конференциясында тушташкам, Узунzymaк сынду, кеберкек, ачык-јарык, кокырчы, санаалу кижн эмди бистин нөкөрис ле јүрүмисте кожо баскан тоомјылу бичиичи. Ол бир канча алтай бичиичилерле јуук таныш. Јаан тузалу ла јаркынду куучындар бистин ортобыста литература аайынча тушташтарда, јуундарда, конференцияларда, пленумдарда ачык-јарык өткөн. Владимир Санги өткөн март айда бежен јашту болды.

— Туулу Алтайды көрөр күүним бар. Келзем, андап ийер бир кичине арга табылгай не? — деп, бир катап сураган эди.

Чечен аңчынын ла мерген бичиичинин јолы куру болбос: андар да учураар, алтын сөстөр дө табылар. Ого акту күүнистен күн чалыган јылдар ла күүниске једер јангы бичиктер күүнзеп турубыс.

Э. Палкин

Владимир Санги

«БАШТАПКЫ КАТАП АТКАНЫМ»

Оноң бери удаган. Је ол күн санаамда артып калган. Сегис јажым кирген күн болгон. Оны канайып та аңылу темдектеген учун ундылбай турган эмес. Мен јаш тужымда нивхтер ондый байрам билбейтен. Бистин улус, орустарга көрө, онойдо темдектеерине бир канча кийинде темиккен. Оскө дө байрамдар јаан сүүнчи, јаркынду јыргал јогынан билдирбезинен өдөтөн. Бистин деремнеде эр улус јоголо берген ой болгон. Јаңыс ла ийде-күчи астап калган каргандар ла үй улус арткылап калган. Кайыкла сууны тын эжип, каргандардын јүректерин сүүндирери де астаган, бүдүн ағашты ойып эткен канча кайыкту кемеле талайдын эниргери тымый берген эдегин јара чийип баратан балыкташ-андаш та токтогон. Тымый берген булунда ненин де учун чайка куштар да астей берген.

Куру, торо ой турган. Кезик күндерде акимле кожо юкала дейтен кадырып салган кичинекей бир балыкты ла үлежип јийтенис. (Јаан ка-

рындажысты бис аки деп адап јадыс.) Меге эмди де менин аким јаан-тайын јаан кижн болгон деп билдирет, ол менен алты ла јаш јаан.

Адам санаама јакшы кирбейт. Сарсуу оорудан улам корчойо кенеп калган энем агаш тайакка тайанып, булуннын тонуп калган јарадына сүүнчилү келеле, лахтак деп јаан тындуны сойорго отуратан эди. Узун, чичке, коркок бычактар онын күч јок колдорына эптү тудулатан. Энем-нин мени болушсын деп кожо алганына мен база сүүнетем. Энем талайдын агыннын ичин кезерде, мен алакандый калын јуулу теренин кырынан тартып, тудуп туратам.

Чий терени тудатаны — күч неме. Колдорым түрген чылай беретен, канайып та тудайын дезен, калын јуулу тере колдорыннан јылбырап, кумака шалт ла барып түжетен. Энем мени арбап туратан. Је мен ачынбайтам, ненин учун десе, тойу күндер болгон.

Энем лахтактын мойнын, төжин, ичин эре сойып, тереден јууны чебер айрып барадар тушта аки једип келетен. Ол талайдын јаан агыннын ондый ок аайы-бажы јок јоон мойнын айра-базып туруп алала, Ламзин өбөгөннин јопон јалбак өгүден эткен узун курч бычагын мойнын төс јерине кадай сайып, бычактын сабына бастыра күчиле јаба базып, ныкыйтан. Онон ары агнын төжи кырсылдада сөгүлип, эки јара тура берген ак кабыргалар көрүнетен. Мындый јаан кабыргалардын калын кемирчектерин јангыс ийде-күчтү эр кижн сөгө кезер аргалу. Аки оны эдип билетен.

Аки лахтактын эдин ооктоп, кажы ла болчок этти үттей кезетен, мен сабарымды ол үттерге суга салып, эттерди неге — амбарга тажыйтам, не орус чөрчөктөрдө айдылатан такаа бутту турачактарга сүрен түней. Јаан-јаан эдип тиле кескен јууларды аки бойы тажыйтан.

Онын кийнинде бис үч эр кижн — адам, аки ле мен — пырш дейтен јабыс столды эбаре байдастанып отуруп ийетенис. Энем биске канду јылу буур беретен, кажыбыс ла бойыстын бычагысла оны ооктой кезип, койу туска сүстүрип, токыналу јийтенис. Мен мыжылдап, тал-табышту јип отуратам, онойтконым: агнын эди амтанду, азырап турган агчыларга сүүнип турум деп көргүскеним болгон. Энем ле сыйным өскө пырштын јанында отургылайтан, лахтактын кайнадала, јарып койгон јаан бажына колдорын сугуп, онын меезин јигилейтен. Јаан башта мее көп, көнөктин тал-ортозына јеткедий, сыйным ого сүреен сүүнетен.

Аки адамла кожо агаштан ойып эткен кемеле јаскы андашка барып јүрген. Эр кемине јеткен бастыра нивхтер чилеп, аки тулку јадык ошкош кемени билгир ле чебер башкарып билетен. Санаама кирет: онын кемези бир де катап антарылбаган. Мынайып јангыс ла кемеле сүрекей јакшы јүзүп ле андап билер кижн эдер аргалу.

Адам ла агам нерптер экелгилейтен. Олордын көп сабазын кемизн өлтүргенин бис сурабайтаныс, бисте ондый јан јок. Аткан-тапкан аг-куш, аш-курсак учун јангыс та, көп тө улус бол — бастыразына ичисте алкыш-бийанду јүретенис. Эн ле јаан керек — улус ла тойу болзын.

Бир катап кар кайылып, тошторды талайдын агыны ла салкындар ыраак апарган кийинде, мен өдүк жок жүгүрүп, төгдөрдө, жырааларда көрүктөрлө сүрүжип турар тужымда, адам кенейте жылыйып калган. Меге кураа нажыларымнын адалары база жоголгылай берген. Кийинде аайлап, билип турар болзо, олор жууга барган эмтир.

Алдында бис «андар ла анчылар» деп ойын ойнойтоңыс. «Андар» жырааларда жажынгылап калатан, «анчылар» десе олорды табар учурлу, бир де будак сындырбай, бир де табыш жогынан билбес жанынан тудар эмесе «адар» керек. Эмди бис эки жара бөлинип алала, «жуу» ойноор болдыбыс.

Менин аким ле Слава деп орус уулчак командирлер болгон. Славанын көстөри өткүрө көрүнип тургандый, шилдий көк-чанкыр. Барып, олорды тудуп көрөр күүним келетен: чындап та, шил болор бо?

Бир команда кайда да жырааларда, экинчизи истеп, бедреп жат. Жажынып калала отуарымда, жанымла «өштү» барып жатса, Ламзин таадактын күйүп калган канзазы ошкош коркок будакты көдүрө тудуп, капашай ла адатам:

— Кх!

«Өштү» укпаза, канча катап тыг табышту адатам:

— Кх! Кх!

Кезикте бис бастыра черүбисле ичкери жүткийтенис. Ол тушта Славка, кинолордо көрүнгөн чын полководецтер чилеп, кедейте ле түс туруп ийеле, тыг кыйгыратан: «Менин кийнимнен! Ура-а-а!» Онын кийинде онын черүзи биске удурчаурайтан. Мен бойымнын «мылтыгымнан» тыг адатам. Тыйрык будагым кайкамчылу болгон: керек тушта ол — колмылтык, база бир тушта — автомат.

Мен Славаны адарга мендейтем, ненин учун десе, командирди «өлтүргени» тегин эмес. Же Славка жыгылбайтан. Ол тушта канайдар? Оскө арга жок — күрежип баштайтаныс, күрежерин жаантайын сүйүтенис. Же адып ийген болзо, анчада ла тарый-тарый адып турза, жыгылар керек. Жаңыс катап «аткан» болзо, шыркалап ийген деп айткай эди эмесе чек жастырган. А мен десе Славканы чике бойына ла канча катап тарый аткам. Же ол адып туруп качып бараткан мени түңей ле жаба жедип алала, кату тудуп, жерге оорыда жыга чачатан. Ол тушта мен ачынып, табыштана берер болзом, келиштире чечен айдып ийетен:

— Комыдаба! Слер десе — «немецтер», а бис десе — «бистийи». Бис жегер учурлу!

Онын кийнинен колын жагып ийетен:

— Же жагыдан баштайлы!

Онойып, ойын жагыдан башталатан. Же эмди бис — «бистинг черү», Славанын командазы — «немецтер». Же түңей ле алдындагызындый боло беретен: Славканын бир де катап жегдирер күүни жок. Бис оны жаратпай, ого удур айдар болзобус, ол туй чабатан:

— У-у-у, сүтсорочылар! Билбезеер бе, эмди бистинг черү жууда ичкери барбай, тескерлеп жат?

Онын кийнинде база ла колын жаңып, айдатан:

— Же слер кайдан, нени билерее? Кортымаштар.

Онын кийнинде бис бойыбыска кару «ангар» ла «анчылар» деп ойынды ойнойтоныс.

Табынча билдирбезинен бис ас туштажар боло бергенис. Балдар айлында күч жеткенче энелерине болужатан. Мен кажы ла күн чыр-багалдар, будактар терип аларга агаш жаар баратам. Жаантайын тыйрык будагымды — мылтыгымды кожо алып жүретем. Же бу тушта ол ан-куш адатан мылтык боло беретен. Айры-тейри будактарлу жыраалар ангар болотон. Кезикте «андашты» айлымнын жанында ойнойтом. Консерванын банкаларын суугуштарга бодоп, өңөлөп келеле, туранын толыгынан адатам. Адам айлында тужында табылган банкалар татап калган жаткылайтан.

Тойорын билбей, аштап жүретени бистин айылда түн ле түшке түгей темиге берген.

Ол жайда аки он төрт жашту болуп, балык тудатан бригадага барган. Же балыкты бис ас көрөтөнис. Ненин учун дезе тудулган ла балыкты табыштыргылап ийетен. Оок то балыкты, оозы ла ичи жаан, бойы арык бычокты, талайдын ершторын ла өскө дө эш-кереги жок балыктарды (олорды эмди улус балыкка да чотобой жат) — бастыразын табыштыргылайтан.

Аки балыкташтан бастыра бойы сууга тын өдүп, арып-чылап калган келетен. Акамнын уур ишке чек ле чучурап жүргенин көрөргө меге күч болгон.

Бистин угубыста эн жаан кижн, чек шүүле карып калган Ламзин таадак, удабастан мени балык тударына үреткен. Кезикте айлыма бир эмеш балыкту жанатм.

Таадак бойы дезе, кумакту төстөктин үстине чыгып алала, кере ле түжине турнабайла талай жаар нени де узак көрүп отуратан. Та анданып жаткан толкулардын ары жанынан кичинек кара неме — катер көрүнип, жуудан менин адамды экелер деп бодойтон, та кандый. Же адам чек ле келбейтен. Ондый да болзо, таадак талайдын жарадынан айрылбай, кунукчылду ла уур басып жүретен.

Акама уур болуп турганын мен көрүп ле билип жүргем. Же неле де болужып болбогом.

Торонын ла курунын күндери тура берерде, мен адамнын аннын он беш айры мүүстерине илип койгон мылтыгына ненин де учун көрөр болгом. Мылтык биске болужар эди. Же оны тузаланып ийер кижн жок. Бистин билени азырайтан, жеткилдейтен жаңыс эр кижн — аки кажы ла күн балыктайтан жерде.

Мен мылтыкка кандый да ижемжиле көрөтөм. Оныла кожо өдүп калган өйлөр-санаага киретен: амтанду буурлар, лахтактардын ла нерпалардын быжырып койгон жымжак тамаштары, суугуштардын ла кастардын эдинен кайнаткан мундер, ангардын эди, керек дезе адамнын кайда да тайгада аткан айузынын сүрекей амтанду жүреги...

Јүректи меге тегин бергилеген эмес: туулардын ла тайгалардын энг ийде-күчтү ээзинин сүр-сүнези мени коркыбас-ла жалтанбас этсин, мени ийде-күчтү эр болуп бссин, ырысту анчы болзын деп, ол тушта айунын жүрегин меге аңылу јидиргендер.

Бастыра нивх уулчактардын јаштан ала сананган јаан санаазы — чын мылтыкла адары болгон. Мен јаантайын акамнанг кандый бир танга адып көрөйин деп сурайтам, јаан улустын мылтыгынанг бир ле катап адар күүним келетен, ол тушта бир де кичинек болзо, бойымды эр кижн деп сезер эдим. Је аки меге мылтыкты туттурбайтан, ненин учун дезе, ок-тары сүрекей ас болгон. Ол сүрекей керектү. Мен бойым айдары јок јаш. Је ол күнде, меге сегис јаш кирер күнде, аки меге мылтыкла адар јоп берген.

Ол мынайда айткан эди:

— Хаскун, ме, сеге эки патрон. Састын узун бутту куштарын адып көр. Мылтыктын кындагын бойынга тынг јаба тут, ононг башка оорыда тебер.

Бу өйдө бистин айылда Славка отурган. Ол меге санг башка көргөн. Меге онойдо кем де көрбөгөн эди. Онын нени де санана берген көрүжн торт ло өзөк-буурымды өдө берген. Славканын соок көстөрннде неге де бүтпей ле кайкап турганы көрүнген, онойып кижн, байла, кандый да јаан ла качан да јетпес немеге көрүп јат.

Эледе базып койгон агаш бозогоны алтап јадарымда, меге кол-мылтык, автомат, андайтан мылтык эдип ойногон тыйрык будагым јатканы көрүнген. Мен оны туура тееп ийейин дейле, токтодым, араай адала, эки агаштын ортозына кыстай сугуп салдым: качан бирде керек болордонг аябас, мен јүк ле сегис јашту, ол менин јаантайын кожо јүрген нөкөрим не.

Јайыла берген јараттарда јуулып калган јүретен узун буттарлу оок куштарга патрондорды үреерге карам болгон, онын учун суугуш учураар болор бо деп сас јаар бастым. Јырааларды өдөлө, кумак төстөккө чыктым. Көрсөм: алды јанымда саста кичинек көлдө эки суугуш эжинип јүрү!

Меге кураа нивх балдар јерлик суугуштардын бастыра бүдүмин билер. Онын учун мен де бу суугуштарды танып ийдим: бойлоры јаан эмес, чоокыр бүдүмдү, баштары кичинек, тумчуктары чичке, токыналы јок, ары-бери јүзер чирки дейтен куштар эмтир. Олордын курсак таап, ажангылап турган тужы болды. Олор баштарын сууга сугуп адала, ары-бери јүскүлейт. Суудан өрө көдүрилгилеп калган куйруктарын көрөргө санг башка болды. Кезикте баштарын суудан чыгаргылап келеле, оосторын ачып, нени де ажыргылайт. Олордын мачылдагылап турганы меге јарт угулып турды: олор элгек ошкош тумчуктары ажыра сууны өткүрип ийер болзо, јалбак тилдерининг үстине суунын ла састын јүзүн башка курт-коныстары артып калар... Каа-јаада олор баштарын көдүрип, ары-бери ајыктангылайт — өштү келеткен болор деп серенгилеп јат.

Бу менин баштапкы чын андажым болгон. Ого мени кем де үрөтпеген: акамда чек бош жок, Ламзин таадактын андабаганынан бери чек удаган, ондо эмди эмеш те ийде-күч жок, бистин уктын өскө эр улузы бастыразы жууда. Анчынын кылык-жаңы меге та кайдан табыла берген, билбей турум. Онызы, байла, менин угымда, канымда.

Суугуштарга жетире ыраак болгон. Онгөлөп, жажынып барар керек. Ачык-жарык, тас төңди төмөн түжеле, жырааларлу төңөзөктөргө жетире жылып барар керек. Ол тушта адарга кем жок. Ол эмезе бастыра төндөрдү, састы эбирип барала, ол жаратты төмөн, көлди жакалай туй өзүп калган жыраалардын ортозынан адар керек. Же бу шүүлтени мен тургуза ла туура салдым. Оны бүдүрерге көп ой керек, суугуштар уча берерден маат жок. Же ол тушта учуп барар шылтак жогунан курсагы көп көлдөн, састан олоор белең учуп барбас деп мен билбегем.

Айдарда, жаңыс арга арткан — суугуштардын ла көзинче онгөлөп барар керек. Жажыл өңдү кийимим кумакка тын аңыланбай турган. Оны түргөн сезип ийдим. Куштар баштарын сууга база суккулап ла ийерде, кичинек жыраадан чыга басып, куштардан көс албай, бир канча түргөн алтадым. Жыланаш буттарла кумакка жымжак басып, табыш эпедим.

Бир куш бажын көдүрди. Тургуза ла тура түштим, кандый болгом, онойдо ло када бердим: мылтык тудунып алган колым тууразында артып калды. Көзимди де жумбай турдым.

Сескей не, кайткай не?

Суугуш бажын көдүреле, мени узак аяктай берди. Эмди ле талбынып ийер. Онын кийининен нени де ондобой, экинчизи аайы-бажы жок учуп чыгар. Канаттарынан жаңыс ла тамчылар быркырап чачылар.

Кенейте табылып келген немени суугуш танып ийген. Же онын бир де кыймыктабай турганы оны кайкаткан. Ол неме, байла, алдында да мында турган, жаңыс көскө илинбеген — куш мынайда билген болор.

Суугуш токынайла, база ла жемзенип баштады. Экинчизи суу шүүйтенин токтодып ийген болгон, же амыр отурган нөкөрүн көрүп, бажын база ла сууга сукты.

Мен жымжак кей базыдымла төгнөн түжүп келдим. Куштар баштарын база такып көдүрүп келерде, суйук жыраа ажыра отурдым. Он алтам кире алдымда бажында кыска жыраалу төгөзөк турды. Ого жедер керек. Төгөзөк бойы жабыс. Ого канайып та бөкөйип жууктап болбозым — куштар сезип ийер. Жаңыс арга — жылар керек.

Менин бастыра санаам, бастыра көргөним жаңыс ла суугуштарда. Жаңыс ла аткан кушту жанып барар күүним бар. Бу менин баштапкы андажым не!

Нени де шүүбей, саска жада түштим. Изүзи жетпес күнге жылыбаган соок суу бастыра эди-канымды каарып ийгендий болды, тыныжым да чыкпай барды. Кийимим эдиге жапшынып, жыларга күч боло берди.

Же жылып ла бараттым. Мылтыкка суу кире бербезин деп, көдүрө тудуп алгам.

Төңөзөк эмди бу туру. Суугуштар жирме метр кирези жуугымда. Олор токыналу ла бойлоры. Азырангылайт ла. Мылтыгымды төңөзөккө жазап салып алдым. Тыныжымды токынаттым. Суугуштар сууга терең киргилеп алган, жаңыс ла аркалары көрүнгилейт. Тийдире адарга күч. Олор экүнинг коштой тургулай берерин сакидым: жаңыс адышла эки-лезине тийдирерге тургам. Же олор бой-бойына чек ле жууктагылабайт. Жуугында турганына жазап шыкап баштадым. Мылтыктын мажызын табынча араай тартып, базып ийдим. Кындакты жаагыма ла ийниме тын ла туткан эдим, же оорыда тееп ийди. Же мени өштимде оору эмес, өскө керектер санандырган.

Суугуштар аайы-бажы жок талбынып, чике өрө учуп чыктылар. Бирүзи туура бурыды. Экинчизи менин үстимче өрө учуп баратты. Бажы канайып та тартылып калган. Шыркалаткан эмтир деп билип ийдим. Ол кенейте токтой түжеле, канаттарын жайып, көөлмөктин ары жанында саска барып түшти. Экинчи куш эжине учуп келеле, жанына отуруп, аайы-бажы жок калактай берди.

Мен капшай ла мылтыгымды ала койоло, саска тиземе жетире бадалып, ичкери жүгүрдим. Калактап турган суугуш мени көрүп ийеле, учуп чыгала, оноң ойто ло отура түшти. Ол бир де токтобой тын кыйгырат. Куйругу каткымчылу чычандайт.

Оны база адар деп санандым. Же шыркалу куш чочыйла, база уча берер болор деп коркыдым. Жастыра атсам, чек куру артып каларым. Шыркалу жатканын экинчи де катап адып, өлтүрүп алар арга бар.

Саска түшкен шыркалу суугушты узак бедредим. Экинчизи менен ырабай эбире учуп турат. Меге ол торт карам боло берди.

Учында табыжы жылыып, эжин таппай, кайдаар да уча берди. Мен де кушты чек таап болбойдым. Экинчизин не атпадым не деп корододым: ол жуук болды не, кижжи жастыра адар ба...

Уча берген кушты уулай бастым: кайда-кайда отурган болор бо? Кенейте көрзөм, жерге жайа өскөн жыраалардын ортозында аткан суугужым жадыры! Чалкойто жадыры. Онын агарып калган ичине күн тийет. Оны барып ала койгонумды билбей де калдым, аайы-бажы жок сүүнип, айлым жаар жүгүрдим.

Энем жарма садып алатан талонды бойынын жука акчакабынан чыгарды. Бистин биле, келишсе, бир уула көп курсак садып аларга талонды учына жетире жууйтан. Ол тушта бис бир айда бир катап тойуга жуук отуратаным.

Же ол күнде, айдын учына жетире узак та болзо, энем талонун ала-ла, жарма садып алган.

Бистин айылга карган эмегендер ле Ламзин таадак келгилеген. Айылчылар жарма ичип, суугуштын сөбгин соргылап, оны аткан аңчыны мактагылаган.

Ажанганыстын кийнинде эмегендер канзаны бой-бойына бергилеп, соруулды бир катаптан соргылап, үлежип танкылап отургылаарда, бистин уктын жааны Ламзин таадак меге жууктап келди. Бойынын жа-

ан колын сырsak ийниме јымжак салды, менин кѳзиме чике кѳрѳп, не-
нинг де учун тунгак боло берген ѳниле мынайда айтты:

— Сен чын эр болор деп мен билгем.

Онын кийнинде туура кѳрѳп, кызарып ла јаштала берген кѳстѳрн
кѳп чингилип, карыкчалду кожуп ийди:

— Је мындый эрте эр јолына киреринг деп билбедим.

Исикава Такубоку

* * *

Узун јолдон бурылдым.
Унчукпай тѳрѳл јуртымнын
Оромыла ѳдѳдим.
Јениле берди буттарым,
Је уурлай берди јѳрегим.

* * *

Јастыгымнын алдына
Карыкчалдын јинјизин
Сугуп алып јаткамдый...
Таг адыра тындайдым
Қарагайлар онтузын.

* * *

Кѳскѳ таныш сѳмер туу.
Кѳс келзе ле, суракту
Туйка белге санаада:
Қуулгазынду турууда
Қудайлар јурты анда ба?

* * *

Ундылганы удаган,
урап калган најыма
учурашкан тужымдый,
учар суунын табыжын
угарга меге јакшызын!

* * *

Кѳс катучыл,
Адазы ошкош;
Кѳс јалакай,
Энези ошкош —
Бараксан ѳскѳс уулына.

* * *

«Согорым!» — деп айтканда,
«Сок!» — деп, тура калбайтам.
О, эртеги туштадый
Ойто катап бу киж
Омок болзо ол кайдат!

* * *

Куучыны ла база каткызы
Кубулбайтыр жаңыс. Орооннын
Куйузы ла эдек талазы —
Кумакту жаратта мен онын
Чырайын арайдан таныдым!

* * *

Кайда да жаш кыс
Тымыкта өлүп жаткандый
Карыкчал кандый!
Тенериден тўжине
Кыдырмак кар төгүлет...

* * *

Жүдек, боро чаазында
Төрөл жерим газеди...
Жайа тартып ачкамда,
Жастыралар көзине
Жанжыгылу илинди.

* * *

Ыйлай согуп, кудаила
Сөс бажында сөгүштим.
Не учурлу тўш айла!
Таң алдында бу тўшти
Көргөним эмди төрт конды.

* * *

Бойымды наайлу
Бодоп тынзынып жүрөтем!
Опчозына мен-улу
Једерим деп бүдетем...
Је кандый өктөм, жаш болгом!

* * *

«Качан бир, качан
Чыгарарым жуунтымды!» —
Чындап санаам жаан,
Кадары кандый болорын
Эжиге жартап турадым.

* * *

Ада журтымнан
Атана бергенимнен
Алты жыл болды.
Тымурып, тўш јеримде
Тынгайдым кўўк эткенин.

* * *

Тўймеенчилў кўрееге
Тўргедеп кожо кирерге,
Туружып, кожо ълѡргѡ
Арасей јаар атанзам,
Айдып-тудуп кем турар?

Леонид Суртаев

ТѢС ЈОЛ

Эске алыныш, эске алыныш
Энчиге берилет ѡй тўбинен,
Эр-бойымды эске алыныш
Энчиктирбейт јўрек тѡзинен!
Ѣскѡн јеримле ол тудуш.
Ѣдѡ берген јуу-јалбышла,
Суртай деремнем, сен болуш,
Сур чолмондый меге јарыт ла.
Ѣзѡккѡ толгон чанкыр ыжын
Ѣкпѡзиреп тынып турум.
Јараныптыр ичи-тыштын!
Јаңыдан ондоп, сўўнип турум.
Колоско-балкаш јолын

кайда, —

Коо оромдор јўре берген,
Тѡнкѡк-јантык туралар

кайда, —

Тѡрт кыптулар тура берген.
Кийген-јѡѡгѡн кеби ѡнжик,
Кижилерин омок базат.
Ончо аргазы бичик-билик,
Орчыланга тен јазанат!
Је јылдарбыла куулган болзон,
Јылуун меге јаштан кару.

Толгон менин он јети јажым.
Јүс түмен чечектерди аралай
Јүгүрип, ойноп, нөкөрлөр јыргаган.
Јүргери јайылып, суу сыймай
Јүрексиреген кожонг јайылган:
«...Кайдаар агазын, кажыга,
Кандый сүрлү алтайга?
Капшайлайдым Кадынга,
Кадын-чанкыр талайга...»
Оок суулар ончозы бириксе,
Ондый ийде нени этпес.
Бирден-экиден миллиондор

јуулза,
Бистинг ороон кемди јенбес! —
Араай өлөнгди сыймап,
көгүсте —
Агарулык бу шүүлтем.
Албатым јудруктый түүлген
јерде
Айдыжы јок керектү мен.

Александр Демченко

БИР КАТАП ЭНИРДЕ

...Ол байагы уулды телеграфка јетире үйдешкен де соңында, уул онын көзинче Омскто јаткан энезине телеграмманы аткарган да кийинде, уулдын јуукта јаны айткан сөстөрине эм тургуза чек ле бүтпей турган. Кайда да мезинин туку ла түбинде уйаланган туйка ижемји уулдын айтканына удурлажа билдирер-билдирбес түймөп, ал-санаазына амыр бербей, өкпө-јүрегин шимиредип турган. Кыс көксинде түүлген өчөмик ижемји јылыярынан каран јалтанып, уулдын сөстөрине бүтпеске кичеенет: эмди ле каткырып ийзе кайдат, онон дезе онын сөстөринде бир де чын јок, ончозы төгүн деп айтса кайдат. Ол тушта ончозы ла бойынын јерине тура берер эди: канайдарын база — кокырлаган!.. Је олор телеграфтын туразынан чыгала, милиция јаар ууланyp, кайра бастылар.

Байа бу уул кысты милициянын туразын көргүзип берзин деп сураган. Эмди олор, уулдын сураганыла, милиция јаар базып бараттылар. Олордын базыды табылу, токыналу, бир де мендеш јок. Тууразынан көргөн улус олорды алдынан бери эптү-јөптү таныштар деп бодоор. Је коркыганынан ла өзөк-буурын ойкөп турган кандый да кызу ла ээн карыкчалду санаалардан кыстын јүреги торт ло јарыла бергедий болгон. Автобустар токтодузынын јанында уул сурады:

— Слерге энемнин адресин арттырып салайын ба? Айса болзо, бистинг туштажу керегинде бир-эки сөс чийе соголо, энеме аткарып ийеригер.

— Болор — деп, кыс каруузын кунукчылду жандырды.

— А бичириер бе?

— Бичиirim... кыйалта жоктонг чийерим.

— Онызы жакшы — деп, уул унчукты. Олор жолончик отургышка отурып алдылар. Ол — жарыткыш-фонарьга жууктай, кыс дезе отургыштыг сырагай кырында. Токтодуда кем де жок болгон. «Автобус жаңы ла жүре берген болбайсын» — деп, кыс сананды. Уул портфелин тизезине салып, ононг экче блокнотты кодороло, бир тилбек чаазынды жырытып алды. Качан уул чаазынга бичий берерде, Наташа онунг чырайына көрди. Коо тумчук, жалакай эриндер, ортозында онкок-чийү тартылган ару ээк. Барынкый онгдү свитер. Алу жакалу кыскачак кара пальто — реглан.

— Бот... алыгар — деп, ол тилбек чаазынды ичкери сунды. — Бичизеер энемди тынг чочытпагар, же бе?

— Же, коркытпаска кичеенгейим — деп, Наташа бажыла кекиди. Ол туруп чыкты.

— Жууктап келеткен болгодыйыс... Мен туку ол беш кат тураны ыраактанг темдектеп көрүп алгам. Мен жастырбадым ба?

— Жок. Ончозы чын. Ононг школ, ононг ары... же ол ло бир тура...

Ол күүн-күч жок каткырынды.

— Чыгара не айтпай турыгар. Жалтанчылу ба?

— Жок. Ононг ары... слер сураган ол ло бир тура... милиция болор...

Онынг жүзинде не де кубула берди. Жалакай эриндери тыртыш жуурылып, көстөринде кадангы ла өчөш одычак жалт эдип суркурайла, ол ло тарый өчө берди. Айса, ол жүк ле Наташага анайда билдирген болор бо? Уул бажын салактадып, туура көрди. Олор жарык отторлу телкем туранын алдына токтой түштилер. Ол бачымдай берди.

— Мен керегинде жаман неме сананбагар... Мен мыны бойым талдап алгам. Жакшы болзын! — деп, ол мендей-шиндей жаан тынып айдала, бийик кирнесте жаар жаан алтап база берди. Же текпиштинг сырагай жанында кенетийин кайа көрди. — Мен, керек дезе, слердинг ады-жолгарды да сурабаган эмтирим. Адыгар кем болор?

Наташа адын айдып, тынг унчукты.

— Быйан болзын, Наташа!.. Айса болзо, кажы бирде жолыгарыс! — деп, ол кыйгырала, кирнестеги чыгара жүгүрди. Оны ээчий ачу чыкырап, эжик калт эдип жабыла берди.

...Наташа будактарынын баштары тоорылган эки айры жоон терекке жолонжол, нени эдерин чат ла билбей, алан кайкап тура калды. Анайдарда, ончозы чын туру не. Бир де кокырлабаган, төгүндебеген турбай. Наташа эмеш токынай берди. Ол бүткүл час ой туркунына база тынг ла бодонгон ине. Санаазында ол бойы ненинг де учун бурулу немедий. Ол сурак жоктонг ээзи жок айылга киреле, оны ээленген, жүк

ле онын кийнинде бу айыл онын эмезин ле анда нени де эдер жагы жок болгонун жагы ла јарт ондогондый, онын да учун, бот, эмди, эмди ле коркышту ла та не де боло бергедий. Шок-каршулу керек эткен неменин бурузын алынып, ачык-жарыгында айткан баштапкы ла сѳстѳрин угатаны, байла, оныла кожо јаман керек эткенине тўней болбайсын... «Э-э, ол энезине нени бичиди не? — деген санаа Наташанын бажына эбеле берди — ол ич санааларын чыгара айдып, бичип турды не...» «Ончозы кем јок, эне... Мен удабас једип барарым. Сен сагы. Эмд ончозы кийнимде артты».

Наташа бийик кирнестени ајыктап, бир бўдўн-јарым час мынан озо болгон ончо керектерди сагыжында орныктырарга ченешти. Санаашўўлтези ўзўктелип турды. Сѳстѳр лѳ керектер булгалат. Ончозы ла ўсти-ўстине барчакталыжып, бир ле ѳйдѳ, жагыс ла уунда болгон немедий билдирет. «Слердин городко једип келеле, кем болгонымды милицияга барып айдар деп санандым. Слер улус ортодо сўре ле жагыскан јўерге кандый кўч болгонун, байла, билбес болорыгар».

Кокырлабаганы чын туру.

Наташа телкем эжикке туйка иженчилў кѳрди. Бу ла ѳйдѳ эжик кенетийин кайра ташталып, тутказы туранын стенизине јырс ла эдип калды. Кирнестеге милиция ишчилеринин кеп-кийимин кийген бир бѳлўк улус чыкты. Олордын ортозында байагы уул база турды. Милиционерлердин бирўзи коштой турган эки кат турага ус сабарыла уулап, кезем унчукты:

— Горбѳлўкке јетиригер!

Онын ўни Наташага баштап тарый таныш деп билдирди. Је ол ненин де учун ого јаан ајару этпеди. Наташа јарык отторлу асфальтка чыгара базала, токтой тўшти. Байагы уул портфелин ѳрѳ кѳдўрди.

— Быйан болзын слерге!.. Ончозы кем јок — деп, ол кыйгырды.

Оныла кожо базып брааткан милиционерлер алаатып, токтой тўштилер. Наташа тротуар јаар кайра басты. Оны токтозын деп кем де кийнинен кату кыйгырды. Наташа тўрген эбире сокты. Ого јиит лейтенант јууктай басты.

— А, Коля! Бўгўн сенин дежурствон бо? — деп, ол омок кѳрўнерге чырмайды.

— Бу сен бе? — лейтенант кайкады. — Слер экў таныш па?

Наташа лейтенанттын алаг кайкаганын кѳстѳринен сезип ийди.

— Милицияны кѳргўзип берзин деп сураган. А меге тўней ле... Мен редакция јаар бараткам. Милиция јолой ине. А не боло берди?

— Кудай ла де! А мен санангам — лейтенант јенил тынды. — Сен билерин бе? Ол кандый бандит. Оны бедреп јадылар. А слер кайда јолыкканыгар?

— Кинодо...

— Кинодо?.. А ол... ол анда болгон бо?

— Коштой отурган.

— Канайып коштой?

— Баш ла болзын, коштой канайып отуратан эди.
— А-а, эмди ондодым... Онон бери бazyп ийдеер бе?
— Бazyп ийдис.
— Бу ла мынай кожо бо?
— Эйе, мынайып ла кожо. Ол милициянын туразын көргүзип берзин деп сураган.

— А сен онын кылыгында нени де сеспедиг бе?
— Андый ла коркышту нени де сеспедим. Басканыс ла басканыс.
— Меге сен учун торт ло коркымчылу боло берди. Басканыс ла басканыс... А ол сени өлтүрүп салган болзо... Мен жааным телефон соктым. А ол меге быйан айтты. «Сен ырысту» — дийт. «Дежурство кун сего ончозы ла келижип жат» — деди.

Николай омок ло жайым каткырды. Наташага онын сүүнчилү каткызы, көдүрини күүн-санаазы ненин де учун чек жарабай барды. Ол ого нени де айтпас деп бек сананып алды.

— Сен беш минут кире сакуп ал — деп, Николай сурады. Мен чүрчө ле. Онон өскө база ла мындый немеге туштап каларын... Айса болзо онын нөкөрлөри городло баскындагылап жүргөн болор. Эмди онын бичик-билигин жазап ийерис, онон — камерага. Сен сакуп ал.

Лейтенант горбөлүк жаар жүгүрө басты.

Наташа мендебестен ичкери ууланды. Онон редакциянын жанында токтой түшти. Жабызак эски туранын карануй көзүнөктөрине көрөлө, иштенер күүни соой берди.

— Эртен таң эрте тура иштегейим — деп, ол сананды. — Түнгөй ле башка не де кирбес.

Ол кайа көрди. Горбөлүкте, эки этажтын экилезинде оттор жарык күйет. «Эмди оныла не болуп туру не?» — деп, ол сананды. Онон карманынан уужалып калган чаазынды кодорды. Алаканына жайа тудуп түзеделе, фонарьдын жанына жууктап кычырды: «Омск, Советский, 10 «а», 86-чы квартира. Катанова Мария Игнатьевна».

— Айдарда, Катанов эмтир, а ады жарты жок.

...«Земля до востребования» деп фильм көргүзүп турган. Этьен деп кайучы керегинде. Наташа киного оройтып калган. Залга журналдын кийнинде кирген. Бойынын жерине өдүп браадала, көстин кырыла он жанына көргөн. Анда тизелерине портфель салган, жаан кара очкалу жинт уул отурган. Жерине отуруп ла аларда, от өчө берген. Наташа уулга килеп сананган: «Көөркий студенткти сени... столовыйга да барбай, лекциядан бери жүрүп ийген болбайсын». Онон ол коштой отурган уулдын бары-жогун ундып, курч сюжетту фильмди жилбиркеп көрө берген. Кино божоордо оромго чыгып, жүрексиреп баскан. Көстөрине фашисттердин кыйын-шыразынан буурайган ла Жөүгө жетире төрт лөкүн артарда, Совет Черүге жайымдаткан Этьен көрүнип турган.

«Ол кире кыйын-шыраны өдөлө, Жөүнинг күүнине жада калган» — деп, Наташа ачуурканып бараткан. Бу ла өйдө ого он жанында отурган «студентик» жедишкен.

— Тарынбагар... Мен бу јердинг эмезим — деп, ол Наташага баштанган. — Бу мында милиция кайда? Слер меге айдып бербезеер бе? Наташа оны танып ийген.

— Баралы. Мен база ол јаар барарым.

— Быйан болзын.

Бир эмеш ойгө олол «тыс» эдип унчугышпаган. Је ононг ол уул гордты мактай берген.

— Озүп ле јат. Онызы јакшы. Келер јылдарда ол генплан аайынча кандый болор?

Наташа городтын архитекторыла өткүрилген пресс-конференцияны эске алынган.

— Бистинг город јараш болор — деп, ол өкпөөрип куучындаган. — Бот, бу театр тудулып јат. А анда, городтын јаказында сууны јараттай, улус амыраар јерлер болор.

— Слер журналист эмес пе?

Слер не анайда санандыгар? — деп, Наташа кайкаган.

— Байла, күүним андый туру — деп, ол каткырган.

— А слер чын айттыгар. Мен редакцияда иштеп турум. Је эм тургуза мен ченемели арай ла ас журналист. Мен анайда аданарынанг да уйалып јадым. Мен теп ле тегин корреспондент!

— Јакшы журналист болор күүнигер бар ба?

— А кем оны күүнзебей туру эмеш!

— Мен слерге бир курч сюжет айдып берейин... Акыр ла, таңкы камызып алайын — деп, ол портфелин онг колынан сол колына алып, карманынанг бир пачка сигарет чыгарган. — Је бот... Мен каршулу керек эткен јеткерлү кижии...

Наташа сүүнчилү каткырган.

— Андый болзо, слер менин кол-будымды кайрыбай, тоң-өдүгимди блаашпай не турыгар? Көрзөөр, айландыра улус јокко јуук. Карануј да кирип барат.

— Каткырбагар. Мен улусты оромдордо тозоло, тоноп тургандарданг эмезим. Је мени чын ла бедрегилеп јат. Мен бойымнынг фотосүрлеримди «Јеткерлү каршучыларды бедрейдис» — деген агылу јазалдарданг көп катап көргөм.

Бу ла тушта Наташанын куйка-бажы јымырап, эдине соок јайыла берген. Чырайы кугарып, бастыра бойы агаш немедий боло берген. Је та кандый да ийде оны тудуп турган. Ол «јеткерлү каршучылла» кожо араайынанг базып баратты. Керек дезе, тротуар кечире јанмырдын түрген суузы агып јаткан јерде ол «бандиттинг» јардына тайанып, сууны ажыра јенгил секирген.

— Анайып, слерди биске не экелди? — деп, ол нени де билбеечи болуп, јардак сураган.

— Бойымды милициянынг ишчилерининг колына агы-чегинче табыштырарга сананып алдым. Мынан ары чыдажар аргам јок. Бир јылданг ажыра сок јангыскаң, улус ортодо јангыскаң јүретени кандый күч.

Наташа ого удур көрүп, күлүмзиренген.

— Кокырлап турыгар ба?

— Эмеш те кокырлабай турум.

Наташа ого бүтпеске сананган. Же кайда да анда, туку ла меезинин түбинде, бу сөстөргө бүдө бергенин терен чочыдуду сезип калды. Ого бүтпеске онын үнинде та не де бар болгон. Наташа жалтанчылу кайа көргөн.

— Коркыбагар. Мен эмди ак-чек кижини — ол кунукчылду күлүмзиренген. — Мен бойымнын буруумду бойума алынарым. Качан бирде, сонунда, жагыдан ак-чек жүрүм баштаарым.

— А слердин алдындагы ак-чек жүрүмдигер качан үзүлгөн?

— Литфактын үчинчи курсунда.

Онон ол мендей-шиндей куучундай берген... «Ого кемге де акту сөзин айдар керек, туйусынган санааларынан айрылар керек — деп, Наташа сананган. — Жаңыс ла ол сүмелү кижини эмес болзо... Торт ло детектив романда бичилген немедий». А ол куучундап ла куучундап турган. Сөстөри токтоду жоктон урулып, тогулуп турган... Анайып, адазы кенетийин жада калган. Күч боло берген. Айдары жок күч.

— А кудайдын сүрлери сүрекей баалу деп меге айдышкандар. Мен бойымнын жаанымды анайда ла көрбөгөм. Же ол кудайдын сүрлери учун меге жакшы төлөп турган. Колдон бичилген эски бичиктер учун база...

— Кудайдын сүрлери? — Наташа алаң кайкаган. — Музейлерден өскө кемге керек олоор?

— Азыгы эдимдерди сүйүтөн улус бар — деп, ол бир эмеш унчукпай турала, айткан. Онын сурагы уулду жүрексиредип, керек десе, чочыдып ийди деп, Наташага билдирген. Уул портфелин бир колынан экинчизине алып, токтой түжеле, очказын уштып, арчый берген. Онон табылу унчуккан:

— Бар андый улус. Эм тургуза бар.

Наташа неме билбеечи кижини болгон.

— Слер оморды кайдан алып турганыгар? — деп, ол «кайдан уурдап турганыгар» деген сөстөрдү өнөтийин айтпай сураган.

— Шефте план болгон. Анда музейлер де... эски серкпелер де бар.

— Шак ол слердин шеф-жааныгар гран ары жаңыла колбулу болгонун сеспей турыгар ба?

— Кудайдын учун анайда айтпагар! — деп, уул капшай ла ары-бери аяктанган. — Бис ол керегинде нени де сананбагансы. Же сонунда бу мынын ончозы меге серемжилү билдирген. Мен омордон айрыларга санангам. Бу тушта омор мени кезедип салгандар. Мен десе жагына берем. Шефтин улузы кайда ла бар болгонун жарт ондогом. Оны иле-жартына чыгарар керек. Же мен торт ло тидинип болбогом. Жалтанчылу болгон. Бот, бу мынайып ла бир жылга чыгара сок жаңыскан жүрдим. Бастыра Союзы айланып, ого-бого согулып жүрдим. А эмди десе мен бек шүүнүп алдым. Бу милиция ба? — деп, ол жарык отторлу

эки кат турага бажын кекиген. Оноң портфелин јерге тўжўреле, очказын тўрген ле ушта тарткан.

— Эйе, бу милиция — Наташа јенил тынган.

Ол бир эмеш унчукпай турала, оны телеграфка јетире кожо барып келзин деп сураган.

— Мен энеме телеграмма аткарып ийейин. Оноң өскө... кижн јалтанып турала, јана баспазын. Мен милицияга барбай, ойто тескери дјўре берерим... Эмди дезе слер ончозын билеригер—онын учун мен слердин алдыгарда јана базып болбозым. Анайда јенил. Ондоп тураар ба?

Ол тушта Наташа онын сураганыла телеграф јаар база берген. А эмди дезе ого байа болгон учурал учун коркышту коркымчылу боло берди. Ол јана болгон болзо, не болор эди. Айса болзо, сок жаңыс кереечини, мени, јайладып саларга ченешпес деп кем айдар? Телеграфтан чыгала, милицияга јетире биске кем де туштабаган ине. Айландыра ай карануй тўн турган болзын.

Наташа оромды кечип, автобустын токтодузына басты. Мында автобуска оройтыган тоолу улус турды. А туку ол Николай. Ол Наташага јууктай базып, ару кей тынып, соодоп базып јўрели деп сурады.

— Менде сеге куучындайтан немелер көп — деп, ол шымыранды. Көстөри суркурап, бастыра бойы торт ло чалып, көбөрөп турды. «База ла мактанарга турган болор» — деп, Наташа ичинде сананды. Онын арыдым деп шылтактанып, Николайла кожо соодоп базып јўреринен јаза мойноды. Автобус эмдиге јетире јок. Оны тузаланып, Николай тўрген-тўрген шымырана берди:

— Билерин бе? Ол — Виктор Катонов. Сўрекеј јеткерлў кўлўк. Бистин плакатта онын сўри бар. Кирип келеле, бойынын сўрине көргўскен. «Бу кижн — ол мен» — деп айткан. Бот кандый эмеш! А меге оны јаткан јерине јетирер јакылта берилди. Кем јо-ок. Алдырба-ас — деп, ол бойыла оморкоп ўнденди. Оноң карчий-терчий кайыш курларын оноң-мынан тўзедип көрди. — Канайда алгам, анайда ла јетирип берерим! Менен качан да уштылып болбозын... Качып көрзин, канайдар ежежим!

Наташа јўзин чырчийтты. Ол Николайды мындыј тужында көрөп кўўни јок болгон.

«Ончозы јакшы, эне» — Наташа телеграмманын сөстөрин кенетийин эске алынды. «Ончозы кем јок» — деп, ол бойында шымыранды. Бу ла өйдө, Јаңы јылдын чибичеги чилеп, јўзўн отторыла јаркындалып, оромнын учында автобус көрўне берди. Наташа автобуска бир алтам ичкери базып, је оноң Николайга тўрген бурылды. «Баралы — ол Николайдын јенинен тартып, туура јединди. — Баралы, Коля!»

— Кайдаар? Сен кайдаар барарга турун? Бу сенин автобузын ине! — деп, Коля кайкај берди.

— Түкў анаар баралы... Слер дөөн... Меге онын фотосўрин көргўзип берерин. Је бе? Мен оны коркышту көрөп кўўним бар. Ондоп турун ба? Меге оны көрөп керек, Коля! Көрөп керек!

— Же баргайыс — деп, Николай күлүмзиренди. — Бу сенин калганчы автобузың ине. База автобус болбос. Онызы меге ле жакшы. Ондо-дын ба?

Наташа бажыла кекиди. Онон Николайдын колын божотпой тарткылап, ичкери басты.

Нина Матвеева

САН БАШКА УЛУС

Нина Матвеева — бистин жерлеш. Ол Москвадагы университеттин журналистика факультетин божодоло, эмди СССР-дин бичиичилер Бирлигинин аппарадында иштейт. Онын куучындары «Московский комсомолец», «Московский литератор», «Литературная Россия» газеттерде, Иркутсктагы «Сибирь» деп альманахта, Улан-Удэдеги «Байкал» журналда улайын кепке базылат. Лиит бичиичинин темазы — эмдиги өйдө биледе улустын жан-кылыктары, жадын-жүрүмдеги кубулталар, үй улустын ачык-жарык, омок-сеген жүрүми.

Шкипер Лева Кеков суу олжондо жаан эмес журтта жаткан. Суунын бу жанында дезе онын антыгарлу нөкөри боцман Артем Греков журтаган. Олор бир чугушпаган, бир арчашпаган, бир чуркурашпаган.

— Сени бойдон-бош, үй кижинг амыралтада деп уккам — бир катап Лева айтты. — Амыраар күн айылдап кел.

— А не керек? — Кеков айлына как тегин кычырбазын билип, Греков жилбиркеди.

Мындый керек, — Лева бултаартты. — Бойың билеринг не, бистин Санкт деремнеде коптоң өскө неме жогын. Жетпезине үй кижинг команди-ровкада болзың...

— Онон не?

— Бейи ук: сен бир кысты кычырып жадын, бијелеп, культурный амырап, жүзүн-жүкпүр үлгерлер кычырып жадыс...

— Онон не түжер деп? — Кеков нени сананып алганын чат ондобой Артем такып сурады. — Эки кыс керек болбой.

— Лева ус сабарыла кезедип, жарјандап күлүмзиренди:

— Ай-ай-ай! Экүди? Үй кижинг укса? Суун канар. Јок, токтогой. Бирүни кычырып жадын. Мере! Эң артык нөкөринге! Келер амыраар күн мен сеге экелип жадым. Сеге! Эң жакшы нөкөриме! Аайладың ба? — Ол уйады јок баграк көстөриле Грековко эрке көрди. — Эки кыс ээчиделе келзен, копсок айылдаштарым экүди экелген дежер. Экү-ди! А мен слерди эмеен-өбөөн улус деерим. Ондодын ба?

— Же, сенин, кей-кебизин неменин, кажы ла оптоңып турганыңды. Жакшы, бир кысла келейин. Онон не?

Кеков Грековко, ума жок јаш балага чылап, көрди:

— Мен эки кып туралу. Бир кыбында найра, шахматтың этюдтарың ылга...

— Сен ого јарабазанг не болор?

— Мен бе? Мен јарабазым ба? Ха!

Артем эреетип, эриндерин чайнанды — күрүмнинг Левазы оны ойто ло бир керекке сугарга јат.

— Сениң кызыңды мен тайайын ба — ол база темей мойноочың болды. — Амыраар кўнде балыктаар дезе...

Сени кем кармактабазын дийт. Бир банка чойлошкон до јууп берер эдим ле... — сананып алган кереги «быжарга» турганын сезип, Лева кокырлады.

Греков короны курып, колын јангыды:

— Чойлошкониңды кедери эт. Менде сеге јараар кыс та жок.

Лева өөркөгөнине торт тыркыража берди:

— Сенде бе? Плюшкин болбозонг. Эмеш санан көр. Мен баржа ийе берерим. Туй ла он тогуста.

— Ајса болзо, кулинарныйдыйын?

— Жок. Балдардын садынанг кайдатан. Бойың бил. — Ол кезе чапты.

Куучын мыныла божоды.

Ондор тоолу жүзүн-башка организацияларлу үч кат эски тураның коридорыла Греков ал-санаага түшкен базып жүрди. «Ар-бүткенди корыыр общество» деп бичиктү эжиктин ары јанында оның јакшы таныжы, үйининг үүре-јелези Серафима, иштеп турган.

Эзен-амырын угушкан соңында, Греков керектин јартын айтты. Серафима оны јарым ла сөстөң оңдоп ийди:

— Билеринг бе, Темка, сеге кемди айдып берерин керек дезе билбей де турум. Светка артист уулла бичижип јат — керек јууктажып калган. Танька јуукта јангы айрылган, өбөөндөрдү үзезин көрөр күүни жок. Люба больницаданг кече чыккан...

— А сен бойың? — Греков керексибечин болуп сурап, керек дезе өнөтийин эстеди.

Серафима тала-тала каткыра берди:

— Көрзөң оны. Эки-үч балалу кижини.

— Жок, мен тегине ле. Кунукчылду, ончо неме күүнди торт алган — Ол ойто эстеди.

— Јөп. Је эртен эниргери сениң Кековың мени ойто бүдүн-бүткүл јетирип салзын. Билдинг бе?

— Сен? Јөп пө? — Греков алаң кайкады.

— А мени тоң ло не деп. Чын да, мында эрикчелдү. Эмеш соодонып та алза, кайтсын. Оноң мен Кековло эмеш таныш.

— Је, је, бойыңды ангел деп бодобозонг — Греков кими ректенди. — Ого јүк ле...

— Бистинг јааналарыстың кожонгында чылап, оныла жүрүмин колбоорго турган кижиге мында жок.

— Та ла та...

Артем Леванын айылдаштары керегинде агы-көгин куучындап берди. Ол ондогонду бажын жайкады:

— Сүмелүлерин былардын. Бис онойткон болзобус. Же, алтыда жаратта болорым, жаңыс садикте уулчагыма барып келер керек.

— Акыр, оны кемге-кемге арттырып салбас па?

— Санааркаба, балам сөс уккур.

Ол ойинде келди. Же бу не атазы? Греков бүтпей, көзин жышты: Серафима бир колыла кызыл бөрүгештү бала кучактанып алтыр, экинчи колыла автомат жүктөнгөн уулчагын жединип алтыр, карызында баланын горшогын, курсагын, сүттү болуштоп суккан сетка калагдайт.

— Бир ле болгон, нянька не алып албаган? — Греков өчөлгөндү сурады.

Серафима солыктап, Артемго бөрүгештү баланы туттурды.

— Билерин бе, бу менин балам эмес, үүремнин, а ол, качашкан чылап, бир күнге бир геологический партияга уча берген. Көзин алырандатпазан да, көрзөн, кандый жакшы балачак — ол баланын мечик ошкош мошмок жаагына «моч» этире окшоды. — Учүлөп ого чыдабазыс па?

— Уул ба, кыс па?

— Уул. Ванюш. Чычалгайча эр. Jy-jy-jy...

Серафима жайканчак трапты өрө женилайак чыкты.

Греков ыраагынан ла жаан кирпич туранын жанында Леванын тарлакка кеберин көрүп ийди. «Уткы, нөкөр, уткы ла! — Артем каныгып сананды. — Эмди баланын штанын жунарын, каша кайнадарын...»

Кеков керектин аайын ондоп, толыкка жажына берди, же Греков аай-коой жок алгырды:

— Лева! Бис мында. Бис сени көргөнис...

Лева толыктан колын тарбайтып, күлүмзиренген чыкты:

— Жакшылар, жакшылар, өрөкөндөр. Слерди сакып, буурым түгенди.

Олорды айылдаштар качан ок чундап ийдилер.

— Ах, кандый жараш кызыкчак, — Лева чачамдыгат.

— Уулчак! — Артем тижи өткүрө унчукты.

— Балдар өс жат, өс жат... — Лева ойгор кебин тартынып, бажын жайкады. — А бу герой торт солдаттын бойы. — Ол Серафиманын колынан сетканы алды. — Өдөөр, өдөөр...

Айылдаштар куучынга кирерге тезиникпей, унчукпазынан күлүмзиренишет.

— Таныжыгар — деп, Кеков олорго айтты. — Менин нөкөрлөрүм. Билезиле айылдап келгиледи. — Онойдо айдала, Артем жаар сан башка көрди.

Айылдаштар бир уун куучындажа бердилер: ай-күн, не-неменин баазы, бала-барка, фасондор, өббөндөри керегинде. Же Лева айылчыларды үйге кийдирерге мендеди.

Серафима бойын айлында деп бодонып, квартиранын ичин азык-

тап, печкени одурып, курсак аза берди. Ванюшты Колька көрүп отур-
зын деп, өскө кыпка арттырдылар.

— Ой, уулдар, кандый макалу. — Серафима плитанын жанында шак-
пырайт. — Мени эбире улус, балдар болгонуң сүйүп жадым. Лева, меге
картошко арчыырга болушкар, а сен, Артем, айылдаштарга укуска
барып кел.

Төбөлөдип койгондой Кеков бычак алып, сүре-чөптү көнөктин жа-
нына уккур отурды. Греков коштой квартирага токылдадып, эжик ачы-
ларда, кызыл халатту чоп-чон үй кижини көрөлө, санаазын арай ыч-
кынбады. Ол оны албанга жуук тактага отургызып, оос то ачтырбай,
төрт жыл чүмдеген билелик тууызынын үч бөлүгүн уктурды. Тууызын
кычырып божойло, саат болбой үүрезиле кожо ологорго барар болзо,
учында укус берди.

Лева оны угала, күүни сооды, же Серафима айылчыларга айдары
жок сүүнди.

Кеков көрбөс аразында жүзүн чырчыйтып, сабарыла чыткыдына
чокуды. Артем десе ийнин кызынып, тыс та этпей, журналду креслого
эптү отура берди. Же узак сайраарга келишпеди — ол кыптан Ванюш-
тын ый-сыгыды угулды.

— Артем, нөкөрүм дейин... уулчактын штанын солып ийзен? —
Серафима сурады.

Кеков жөмөп:

— Чын, чын, сен жаш балдарды сүүринг коркышту ине...

Артем күүн-күч жок өрө турды. Жаан удабай ол кыптан оп-соп
түшкөн чыкты:

— Серафима, а, Ванькаш... кх-э... кызыкчак туру не.

— Канай-оной кызыкчак, көк-жарамас? — Серафима көзүн улай-телей
жумуп, жымыртканы ычкынып, кухнядан чыга жүгүрди. Онын кийининен—
Лева ла Артем.

— Чын да, кызыкчак эмтир — Серафима үшкүрүп, белин түзедип,
алаканыла мандайынын терин арлады. — Мен өскө балала булгащты-
рып салтырым не. Серенген эдим ле, же олордын түңгелери сүреен бол-
гон. Ол уулчакты мен бир ле катап көргөн инем. — Серафима горшок-
то отурган кызыкчакка ойто энчейди. — Айдарда, сен Ванькаш эмезин
бе? Адың кем, экем? Танюш па? Эм не болор? Уулдар, эмди ле ойто
жанар керек.

— Неле? Баржам ыраак, кемеле — жеткерлү. Жангыс эртен — деп,
Кеков айтты.

— Садикке телефондо.

— Чын да дезенг.

Колька энезинин эдегинен чиректей берди:

— Эне, сен меге сыйын сыйлаар болдың не. Санаанга кирет пе?

— Сени сананардан, бойум жүүлип барадырым.

Серафима телефон согуп, балдардын садынын жаанына керектин

зайын жартады. Учунда, онызы ондогон ошкош, Серафима јенгил тынып, трубканы салды.

— Керек бўтти. Эртен бисти Танькаштын энези уткып чыгар, мен оны јакшы билер эмтирим.

Эжик токылдаарда, үчү сертес эткиледи.

— Бис келдис, — эки айылдаш үй кижиге чур-чуманак кирдилер.

— Одоор, — Кеков кинчектү күлүмзиренди.

Квартира тапчы, тыгыш боло берди. Тал-табыш күүлөп, балдар чорчөктөйт, неме түжүп оодылат, айылдаштардын бирүзи Грековко кынылдап, тууызын кычырат, Лева сүрө-чөптү көнөктү ары-бери сундуртат, Серафима экинчи айылдашка арыктаарынын упражнениезин көргүзөт, проигрыватель ойнойт...

— Серафима, көрзөгөр дө, олор чек ле игис — бир айылдаш Колькага ла Танькашка колын уулап, кайкап божобойт.

— Мен бодозом, Ванькаш адазын төзөгөн, Колька энезин — экинчизин укааркайт.

Артем Серафимага имдеди.

— Кичеенгенис.

Кенете Кольканын шынгырууш үни угулды:

— Бу Ванькаш эмес, Танькаш не.

— Канайып?.. Танькаш? — айылдаштар колдорын чабышты. — Оны уулчак деген јокпогор.

Лева албанбыла күлүмзиренип, колдорын тартылгак жыжыштырды.

— Олордо ондый ойын бар. Колька ийиндү болорго сананган, Танькаш чыгарда, олор оны Ванькаш деер болгондор. Олордо чын Ванькаш чыкса, Танькаш ойто ло Танькаш боло берер... — ол ванькаштарга ла танькаштарга булгалып, унчукпай барды.

Колька Артемнын эдегинен тартты:

— Артем таай, Артем таай! Энем меге чын да кандый да андый Ванькаш эмес, а сыйын сыйлаар болгон. Чын дезеер, эне?

Серафима каткызын јүк арайдан тудуп, эжиктин јаагына јөлөнди.

— Колька, бу кижиге сенин адан эмес пе? — олор јангы көрүжип тургандый, бой-бойлорына көрүп, јангыс үидендилер.

— Сен нени-нени ондоп турун ба? — бирүзи сурады.

— Јок.

— А мында кижиге ондобос не бар? — Кеков унчукты. — Бис јангы биле төзөлгөнненин керечилери болуп јадыс. Шампанскийди уралы, нөкөрлөр. Ура!

Столго курсак-тамакты мендей-шингей салганча, айылдаштар сөс блаажып, көйлөй бердилер:

— Эмеен кижинин салымы кату ла база. Балала јангыскан артары кокыр эмес...

— Бистин Полина Ульянова чылап...

— Эйе, эки балалу арткан...

— Бирүзи экинчизинен оогош...

— Бир кижиге јүрүп јат ла...

- Балыктын базасынан бухгалтер...
- Кем жок кижиге болгодуй...
- Ичпей жат...
- База кысту...
- Кемде? Серафима ла Артем керегинде айдадын ба?
- Олор до, Полина Ульянова ла бухгалтер де керегинде.

Онон айылдаштар «жииттердин» кыбын жазай бердилер: олардын шүүлтезиле артык мебельди жылдырып, чыгарып, Леванын үйинин гардеробын кактап, түндеги жарыкты тургузуп, көзүнөктүн көжөгөлөрүн солыырга турарда, айыл ээзи жаратпады. Кеков бош аргазын таппай, телчип, кимиренип турды:

— Зиночка, жаманым ташта, мен эмес, Греков бурулу.

Балдарды Левала кожо жаттырдылар.

Учунда тымып, Серафима ла Артем экүден ле экү арттылар. Артем Серафиманын чачынын жараш жыдын тынып, кыймык жок жатты.

— Билерин бе, Тема — Серафима үргүлү шымыранды. — Мен бүгүн кандый ырысту болгом... Менде качан да той болбогон ине. Керек деде мындый да...

Эртен тура «жииттерди» Колька ла Танькаштын кыйгы-кышкызы ойгосты:

— Эй, жииттер. Балдарды апаргар. Мен бажымнан ала будыма жетире көк үлүш. Матрацты кургадып салдым...

Кековтын айылчыларын үйдеп, туранын ончо үй улузы чыкты.

Уйкузырап калган айылдаштар келер амыраар күн айылдап барар болуп, Серафимага ла Артемге чертенип турдылар.

Лева кунуга түшкен Артемды кучактай алды:

— Жазым жогынан барарыс, нөкөр, мен сеге сөзүм берген жокпом...

Константин Козлов

КУШТАР КОШ-АГАШКА УЧАТ

Чуудын чөли. Эки жанысла камчыдый өрүлгөн туулар чөйилет. Олордын ортозында түс ле жайым чөл. Мында нургулай салкындар согот. Жайгыда олор тоозын-тобракту сүрекей жаан куйундар көдүрүп, ийдези чыкканча ла кайдаар да ыраакка айдап апарат. Кышкыда салкын араайлай берет, же коркышту ачу согот. Он беш те градус соок болгондо, машинадан торт ло чыгып болбозын — жүзүңди соок ло ачу салкын өртөй согор.

Же ол тушта канайып та тымык күн турган. Акталга бис кызыл энгирде жеткенис. Кырлардын жатыра баштарында анда-мында карлар агарган. Ажарга жүргөн күннин кызыл чокторынын алдында турган кырлар Николай Рерихтин журуктарында Төрбөт жериндеги туулардый көрүнгөн.

Карачкы билдирбезинег өзөкти өрөлөй койылып келерде, жылу ла телкем турада электроот жалт эдип күйе берди. Чагандай отурган жеринег өрө туруп, телевизорын иштедип ийди. Чаңкыр экранда Москванын дикторы куучындайт, токынал жок жер үстинде болуп турган керектер керегинде кадрлар солынат.

Алдындагы көчкүндөрдүн жүрүмү тазылынан ала кубулган, чөлдө жаңы жүрүм там ла бек алтамла ичкерлеп турганы бу эмес пе? Чөллө барып жатсаң, жаныңла «Жигулилер», «Москвичтер» сурт эдип өдө конор. Автомашиналарда рульдын кийнинде жүстери салкынга, соокко ло күнгө күрөргөн малчылар отурар. Машиналар койчы-малчы улуска алтай укту жабызак ла омок аттарды солыган. Алдында колхозтын председатели эмезе өскө дө жамылу-жааны койчылардын турлуларын керип барган болзо, онын жорыгы бир айга шыку болор эмезе оного до көп ойго уалатан эди. Ненин учун десе, мындагы колхозтордын турлуларын тоолоп көр! Тоолоп-тоолоп келеле, булгала береринг. Турлулар мында, чындап та, сүрекей көп. Олордын ончозын таң атту айланары база керек ле! А эмди керек чек өскөлөнгөн: жүк ле бир неделенин туркунына кажы ла койчыга барып келеринг, жаан жолдордон ыраакта кандый жатканын, нени керексип турганын сурап угуп, ончозын билип аларың...

Жабызак столдун үстиндеги тала аяктарда казах борсоктор, орус калаш, теленит куруттар жадат, густу, өрөмөлү сүттү чай урулган шаа-жын аяктар турат. Чагандай Карманов бойы теленит, алган эжи, Эркелей, коо сынду, жиндиркек казах үй кижиге. Онын да учун столдо казах борсоктор ло теленит куруттар жатканы жолду. А орус калаш— ол текши курсак.

Чагандай алтан үч жашту, буурыл чачтары атрайышкан, жүзи Чуйдын салкындарына күрөре жалаткан кижиге. Сыны узун эмес. Же баштап та тарый оны көргөндө, бу кижинин кандый да токыналу, төп, жаан ич ийделү болгонуң жарт сезип каларың.

Сырып көктөгөн жаан кебисте көп тоолу жуучыл ордендер ле медалдар. Чагандай бастыра жууны дивизиянын кайучылы болуп өткөн. Онын да учун солдаттын жеңил эмес жолдору керегинде куучындайтан эске алыныштар ондо сүрекей көп. Дивизияда оны колго кирбес Чагандай деп тегиндү адабаган эмей.

Көзнөктин ары жанында салкынга өткүрө соктырткан чөл. Андамында жерге жаба ла кату өлгөндү отогон койлор көрүнөт. Чагандай папирозын чыгарала, камызып алды.

— Былтыр жүт-жулакай болуп, өлгөн ижинде бир эмеш тутактар болгон эди. Же андый да болзо, өлгөн бисте эмди де көп. Жаңыс та бисте эмес, ончо колхозтордо жеткилинче. А алдында мындый болгон деп пе? Сай таштардан өскө не де жок болгон эмей. А эмди кайда ла өлбөт. Ненин учун деп? Ненин учун десе, бис бу чөлди сугардыс. Тынду суула... Оны кижиге бойы сугарган. Бот, бу ла колдорыла...

Чагандай бек ле ийделү колдорун ичкери сунды. Мен онын жалбак

алакандарында кату торсокторды јарт көрүп ийдим. Мында, Көкөрүде, Монголиянын гранинын јуук јанында ол он сегис јылга чыгара колхозтын председатели болуп иштеген. Алдында бу колхоз уян, аргазы ас хозяйство болгон. Је Карманов мынан тын да санааркабаган. Баштапкы ла јуунда ол улустын күүн-санаазын көдүрип, омок айткан:

— Удабас, бир канча өйдөг, бисте ончозы болор, нөкөрлөр. Јаңы туралар, јаңы школ, интернат тудуп аларыс. Оны ээчий балдар табар тура, текши мылча да болор. Клуб ачарыс, јинт улус ойноп, бијелен турзын...

— Быйан болзын! — деп, кем де ачуурканып унчуккан. — Мынан ары кайдаар бијелеп барар эмејис! Барар да јер јок.

Чындап та, ол тушта чөлдө той балкаштан туткан јабызак ла јантык турачактар, тоозын-тобракка борорто алдырган айылдар өскүзиреп тургулаган. Олордо колхозчылар јуртагандар.

Ол јуунын кийнинде күнди ээчий күндер өткөн. Је бир катап баргаазы јытанган, кулузыны јайканган кызу ла ээн чөлдө, айса болзо, көп чактар туркунына баштапкы ла катап, малталардын чатылдаган табыжы торгылып чыккан, јаңы чапкан агаштын чаганалу табынын јыды јайыла берген.

Председатель түште де, керек десе, түн де болгожын, амыраарын чек ле ундып салган. Колхоз бастыра јанынан түрген өзүм алынзын, улус бойынын ийде-күчине бүтсин деп, хозяйствоны башкараарынын, оны төзөп өткүреринин кандый да јаңы эп-аргаларын табар керек болгон. Чагандай колхозчыларды ойто ло јууган. Ол Барбаргузын деген түрген ле калапту суудан јажын чакка бир катап коолдор казары, онын тынду суузыла какшаган чөлдин јүрүм јок телкем јерлерин сугарары, колхозтын төс јуртында јажыл корбо агаштар отургызары керегинде куучындаган.

Экинчи јуунда колхозчылар бойынын башкараачызын ајарулу ла бүдүмјилү тындагандар. Ненин учун десе, олордын председатели сөзине турар да, эдер-тудар да кижі болгонына колхозчылар табынча темиге бергендер. Бу өйгө јетире јуртта бир канча телкем туралар, спортко тазыктырынар јер тудулган.

— Курайдын талын екелеле, бойыстын јуртыста өскүрип аларыс — деп, Чагандай туйка санааларын чыгара айткан. — Јажына иштеген каргандар онын көлөткөзінде амырап отурзын.

Эки-үч јылдын бажында Көкөрү Кош-Агаш ичинде энг озочыл ла ичкери өзүмдү хозяйстволордын бирүзи боло берген. Чагандай председатель болуп јаңы ла иштеп баштаарда, мында бастыра малдын тын-тоозын он алты мун болгон. Је эки-үч јылдаң бу тоо эки катапка көптөгөн.

Јайгы күндердин бирүзінде, өлөн чабар өй тушта, бис, Новосибирский бичиичизи Афанасий Лазаревич Коптелов ло мен, колхозтын төс јуртына келгенис. Јурттын оромында бир де кижі јок болгон. Бис кижі сынынаң чала бийиктей берген јаш агаштардын јажыл јалбракта-

рынын ортозыла жакшызынып базып жүргенис. Афанасий Лазаревич бажын жайкап, сүреен кайкаган эди.

— Мындый кайкал аймактын төс журтында да жок — деп, ол соокко керек десе таштар да чыдашпай жарылып турган жерден өрө өскөн агаштарга ус сабарыла көргүзүп, оморкодүлү унчуккан. — Көкөрү Кош-Агаштан бийиктей турган болбой. Талай кеминен эки жүс метрге бийик болгодый.

Онын кийинде бис телкем тураларлу түс оромнын ортозыла өдүп, будугы жытанган жаңы школго кирип чыкканыс. Бу мыны ончозын көрүп, бичиничинин токыналу жүзінде јиит күлүмји чечектеп чыккан.

Председательди, Чагандай Кармановты, база узак ла бедрегенис. Каруузына жаңыс ла мындый сөстөр угуп турганыс:

— Жаңы ла мында болгон...

— Мал саар фермада болор...

— Өлөңчилерде болбозын. Онон барып көригер...

Чагандай алдында, фронтто чылап, биске чек ле учурабай турган.

Санаама кирет, бир он-он беш жыл мынан кайра бийик кырларда мал азыраган аймак азыралга чек једишпей барган. Ол жыл сүреен јаан кар түшкен. Кар јаан түшкенде мындагы колхозтордо чактын башталганы ла ол. Ол тушта Чуй көлинде качан да артыкту азырал беле-тебейтен эмей. Мынан улам мал азыралга једишпей баратан. Бу тушта жүстер эмес, а мундар тоолу мал кырылатан. Мындый айалгада азыралды алдынан бери вертолетло јетиретен. Је кейле јетирилген азырал — ол канча јаан болор деп! Кажы ла хозяйстводо одус-төртөн мунга шыдар мал барын ајаруга алза, текши аймак ичинде жүстер тоолу тын малга онызы тырмактын каразынча неме ине ол!

— Бир катап мен Коптеловтон онын колы салылган сый-бичигин алдым — деп, Чагандай көк кадарлу јаан эмес бичикти көргүсти. Анда «Кош-Агаштагы туштажулар» деген јаан эмес очерк јарлалган. А очеркте десе јилбиркеп кычыгадый јерлер бар. Бот, олордын бир канчазы.

...Машинадан чыгып келдис. Өлөң курлааска једет. Кайда да, јуук јаныста турналардын үни угулат. Бистин јанысла монгол јеринин кызыл төштү суугужы тал-табышту учуп өтті. Байла, өлөң чаап тургандар амырымды бусты деп комыдап турган болбайсын. Оны уязынан улус та, ат та үрkitпеген. Суугушты өлөң чабар машинанын таныш эмес табыжы чочыткан.

Сүрекеј ајарынкај куш. Олордын, турналардын, мында табылганынан ала көп тө өй өтпөгөн. Алдында мында ташту јерлерде жүретен ак-боро агуналар болгон. Је качан улус бу јерлерди сугарып баштаган соңунда олорго кырлар јаар ыраарга келишкен. Эмди олордын јерин суулу јерлер сүйтөн турналар ээлейт.

...Аттар эмес болзо, ончозы жакшы болор эди... Олорды өлөң чабар машиналарга кем де јекпеген. Аттар машинадан үрkip, ары болгылайт. Темикпеген аттарла чаап јорторы күч.

...Суугуштын үни токтоды. Турналардын үн алыжып кыйгырганы табынча серип, учы-учында база ла жылыа берди. Жаңыс ла узун өлөн-нин баштарыла салкын шуулап өдөт, өлөн чабар машиналардын сүүнчилү табыжы там ла там јарт угулат.

Афанасий Лазаревич колхозтын јангы жүрүмин, кижинин ийделү колдоры сугарган јерди, көстин алдынча болгон ончо кубулталарды сүреен чындык ла бүдүмчилү көргүскен. Керек дезе, ол до тушта 1961 жылда, төрт жүс гектар јерлерде коолдор эдилген. Олорго Барбаргузиннын суузы чөлдү сугарган. Је жаңыс та ол эмес, Акталда ла Төбөлөрдө, Ортолыкта ла Белтирде, Мухор-Тархатыда ла Теленит-Сортогойдо кижі каскан коолдорло Чуй ичинин јалаңдарына сүүнчилү суучактар агып баштаган. Јер суузынын кандырган, өлөн чыккан...

Колхозтын азырал белетеер аргазынын тынгыганын мындый тоолор јарт көргүзет. 1971 жылда Көкөрүде мал кабырар јерлерде беш мунцентнер артыкту азырал белетелер аргалу болгон болзо, онынчы беш-жылдыктын учы јаар ол төртөн алты мун центнерге јеткен. Онызы малдан иштеп алар продукталардын кемин одус процентке көптөдөр арга берген.

Оныла колбой уур-күч төртөн үч јыл санаама кирет. Ыраак Москвадан Кош-Агашка Мариэтта Сергеевна Шагинян келген. Ол тушта јайдын тал-ортозы турган. Мариэтта Сергеевна элден ле озо өлөн ижи канайда өдүп турганыла јилбиркеген. Аймактын ол туштагы башкараачылары бой-бойын јөмөп, каруузын мынайда јандырган:

- Бис малга азырал белетебей јадыс. Бистин јерде өлөн өспөй јат.
- Андый болзо, оны эки колдын күчиле өскүрер керек.
- Бу јерден качан да өлөн чыкпас.
- Слер билеригер, совет улуска кижі бүдүрүп болбогодый кандый да иш јок.
- Бисте азырал белетеери керегинде сурак качан да турбаган.
- Андый болзо, өлөн чыкпай јат деп айдар јанды слерге не берет?
- Мал јаантайын азыралды кардын алдынан чапчып, бойы таап отойт. Быјыл да анайда кыштап каларыс.

— Слер эмдиге јетире каргандардын эп-аргазын тузаланып јадыгар. Өлөңди капшай өскүрер керек. Мындый теп-тегин немени јарт ондогор: хозяйствоны түрген тебүлү өскүрери азыралдан көнү камаанду. Јакшы керекти эртеңге арттырбагар.

Оныла куучындашкан улус жаңыс ла колдорын јайган:

— Бистин јерис јарымдай чөл. Таштардан, кумактан өскө не де јок. Не де өспөй јат...

— Бисте суу бар — деп, Мариэтта Шагинян олорды үзе соккон. — А онызы төс учурлу.

Јаңы өй. Ичкери ыраакка көргөн јаңы улус. Шагинянын төртөн үч јыл мынан озо айткан сөстөрин керелеп турган чылап, партиянын райкомынын баштапкы качызы парткабинетте тургузылган снопорды көргүзет. Колхозчылар жаңыс јылга чыгар өлөңдү јерлерди сугарып,

олордон кижининг сыныла тең өлгөн чаап алгылайт. Көп тоолу хозай-стволор кажы ла гектар јерден бежен-алтан центнер тўжўм јуунадып алгылайт. Кезик колхозтордо бу көргўзў мынан да бийик. Темдектезе, СССР-динг 50 јылдыгынын адыла адалган колхозтын механизаторы Яков Богданов кажы ла гектар јерден јетен центнер тўжўм јуунаткан. Онызы јакылтада темдектелгениненг јирме процентке көп болуп јат.

Көзнөктин ары јанында карауј тўн. Булут јок тенериде јылдыстар јаркынду суркурайт. Стенедө көп тоолу фотосўрлер. Саргарып калган бир фотојурукта эки солдат. Олордын бирўзи Чагандай. А экин-чизн кем?

— Менин фронттогы нөкөрим Паша Тяглов — деп, Чагандай каруузын јандырды. Онын көстөри јылый тўшти. — Јуунын учына јетире кайуда кожо болгоньс, јаньс јолло кожо өткөнис. Меге айылдап јўрген. Эң артык нөкөриме кой сојгом. Кымыс ичкенис.

Чагандай Кармановтын Кызыл Мааны, Кызыл Чолмон, ўчинчи степендў Слава ордендерине ле јуучыл медальдарына тōшкō тагынар «Москванын коручызына» деген знак кожулган.

Алдындагы солдат, колхозтын ветераны, билгир тōзөөчи ле башкараачы Көкөрўле коштой Калининнинг адыла адалган колхозто јуртайт. Је чылаазыны јок Чагандай мында да колдорын бош салып, амыр качан да отурбайт. Ол јаантайын койчылардын турлуларына барып, олорго ишти тōзөөрине болужат. Оныла коштой ол сугарылып турган јерлерде иштеер өмөлик звенонын ижин башкарат. Бу јерден улам сайын бийик тўжўм јуунадылат.

...Тын эмес сооктор јўсти јалай алат. Бойыла кожо јаан иштер экелип јаткан јас эмди-эмди ле уйуктап јаткан чōлди ойгозып ийер. Кайран куштар, турналар, Кош-Агаштын чōлдөрине ойто ло јанар.

АТ-НЕРЕЛҮ АЛТАЙ КАЙ — БАДЫШТА

Бүгүнгү өйдө кажы ла ук албатынын энчиленген культуразы бийик кеминде туруп јат. Ол тоодо алтай калыктын. Алтай јоннын јебрен өйдөн бери үйеден үйеге улалып келген баатырлар керегинде ат-нерелү кай чөрчөктөри эмдигече айдылып јат. Ол чөрчөктөрдү кайлап та, үлгерлеп те, кожондогон до айасту айдар. Аргалар көп. Је албатыда тоомјулузы — кайлап айдары.

Бистин албатынын ал-санаазында көп кайчылардын ады-јолы арткан. Атту-чуулу Н. У. Улагашевтен озо канча кире кайчылар болгон! Онын да кийининде. Эмди Туулу Алтайды алза, кайчылар угы үзүлбеген. Т. А. Чачияков, Н. К. Ялатов — чөрчөктөрин кайлабай, үлгерлеп айдар кайчылар. А. Г. Калкин — чөрчөктөрин кайлап та, үлгерлеп те айдар кайчы. Н. М. Сабдинин кайы база да солун. Су-алтай. Онон до өскө кайчылар бар.

Быјыл ат-нерелү алтай кайдын јанызы Бадыштагы ороондордын бир кезек городторында торгыланды. Анайып, темдектезе, Франциянын столицазында — Паријте, Швейцарияда — Женеве городто, Италияда — Флоренция деп кеби јараш городто.

Бу ороондорго бойынын албатызынын музыказын ла аңылу оос творчествозын көргүзерге төрт бөлүк улус атанган. Баштапкы бөлүк — Грузиядаг «Рустави» деп ансамбль, мында 16 киж. Экинчи бөлүк — Казахстаннаг «Мерке» деп ансамбль, 6 киж, бого Тувадан 1 киж, Туулу Алтайдан бир киж, бастыразы — 8 киж, үчинчизи — Азербайджаннаг, үч киж; төртинчизи — Узбекистаннаг — 20 кижиден ажыра.

Бистин туружарга барган керек — ол фестиваль. Онын ады: Орто Азиянын ла Закавказье албатыларынын јанжыккан музыказынын телекейлик фестивали (Международный фестиваль традиционной музыки народов Средней Азии и Закавказья). Фестиваль Францияда, Швейцарияда ла Италияда өткөн. Ол озо Францияда, онон Швейцарияда ла Италияда өткөн. Бу үч ороон андый фестивальды калганчы јылдарда өткүрүп баштаган. Је ого Орто Азиянын ла Кавказтын албатылары быјыл баштап ла турушкан.

Фестивальдын амадузы: Бадышта көп ороондордогы албатылардын јанжыккан озогы музыказы ла оос чүмдемели өчүп, јоголып калган, айдарда, оны ойто орныктырарга бир канча иштер өткүрүп јадылар. Олордын бирүзи — фестиваль. Фестиваль ажыра озогызын ундыбаган арткан-калган улусты јууп, онын искусствозын угуп, радиого би-

чидип, телевидениеле көргүзип, таскадулу иштер өткүрери жаан керек боло берген. Онын учун ЮНЕСКО деп телекейлик организациянын болушыла Франция, Швейцария ла Италия андый жартамалду, орныктырулу фестивалдар өткүрүп жат. Олордын учуры жаан, элбек. Фестивалдардын ижин французтар башкарып жат. Бу үч ороондо телекейлик албатынын культуразынын Туралары бар. Ол Тураларда жангыс ла фестивалдар өткүрүп турган эмес, же анайда ок научный шинжүлөр өткүрүп жатканы база бар. Айдарда, албатынын озодон бери улалып келген музыказын ла оос творчествозын жангыс ла шингеери ле орныктырып арттылары, ойто улалтып апарары баштапкы, эн учурлу сурак та болзо, же ол ок ойдо ол жанынан база жаан ла элбек, терен политический иштер өдүп турганы жарт. Күнбадыштагы ороондор — капиталистический ороондор. Олор техниканын өзүмине ле жүрүмнүн жаңы кубулталу айалгазына тын багынып, ажару салып, ол ок ойдо бойлорынын жебреннен бери бар албатылык музыказын, оос чүмдемелдерин өскүрерден болгой, ундыгылап, жылытып салгандар. СССР-де база ла андый айалга деп, олор төгүн шүүлте айдыжып турганы база бар. Же ол жастыра. Совет жан төзөлгөннине ала бүгүнгү күндерге жетире бистин көп ук албатыларлу орооныста албатынын чындык музыказы, оос чүмдемелдери жоголордон болгой, эмдигече бек тудулып, жанжыккан эп-аргазыла артып, жаңы ойдинг өзүм-айалгаларына тайанып, байып, өзүп жатканы жаан учурлу. Оны база катап бис, өрөги айдылган республикалардын, Тува АССР-дин ле Горно-Алтайский автономный областытын улузы, Францияда, Швейцарияда ла Италияда болгон фестивалда жаштан ала ада-энебистен алып үренген албатыбыстын музыказын, оос чүмдемелин угузып, бүдүмчилеп көргүстибис.

Чынынча айтса, бистин көргүзетен музыка-ойынды 1984 жылда Франциядан улус келип, бойлоры талдап алган эмтир. СССР-дин культуразынын Министерствозы олорго, темдектезе, мыны алыгар, мыны көригер деп бир де бойынын табын айтпаган. Не барын көргүзерде, ончо байлыктан талдап алганы бу өдөтөн фестивалдын программазы болуп артып калган болтыр. Ол тоодо алтай ат-нерелү кайды мындый кижин кайлап келзин дегени меге келишкени ырысту учурал болуп калды.

Мен — Туулу Алтайдан, коштойында Тувадан — Куулар Эрес-оол, карындаштык Казахстандагы Джамбул областынан «Мерке» деп ансамбльдин алты жинди: Арыкбай, Аскар, Мурат, Джамал, Шумабай, Алмас, онон бисти баштайтан кижин, филология наукалар кандидады, этнограф, фольклорист, албаты ортодогы бу телекейлик фестивалдын каруулу качызы Б. М. Малицкая, тилмеш-көчүрөөчи Т. Я. Уманская — бастырабыс он кижин, бир группага кирдис. 28 февральда ончобыс СССР-дин культура Министерствозына жуулып, керектү документтердин колыска алып, шыйдынып, атанарга белем болдыбыс.

Бис 1 мартта Москвадан эртен тура 9 ч. 30 минутта чыгала, Парижке үч часта једип келдибис. Јолдо ой үч жарым час өткөн. Ол ло күн бис баштапкы ойынды көргүстис. Ойыннын программазын Теле-

кейлик албаты культуразынын клубынын анылу ишчизи Франсуа деп кедин кижиги тургузып баштады. Программа эки бөлүктөгү тура берди. Баштапкы бөлүктө Тана Тувадан келген Куулар Эрес-оол баштайт. Ол төрөл жеринин, албатызынын икилизин ойноп, көбмөй, каркыра, сыгыт, борбондыр деп кайларын күүледе, сыылада чөйөт, комыс согот. Ол кезикте отурала, икили ойноп, тапкаанан кайлайт, кезикте бут кырына туруп, комыс согот, сыгыт, каркыра күүлөрүн катап ла көндүктирет. (Баштап тарыйын ого күч болгон. Ол оору жаткан. Же сельсоветтин председатели келеле, «тур, сего гран ары жанына барып, тува жонунун адынан кайлаарга келишип жат. Оору да болзон, атан» деген). Оны ээчий казах жинт Алмас Алматов чыгат. Ол Казахстандагы Кызыл-Орда городто журтап жат. Алмас жакшынак кийим-кептүү чыгып, төрөл жеринин озогыдан бери улалып келген дерпе деп күү-кожонун чөйөт. Бу күү-кожонго жаан эмес кандый бир учуралды эмезе кижини мактап, улуркадып эмезе жабызадып, шоодып айдатан эп-арга эмтир. Онын күүзин, домбрала ойногонун залда отургандар угуп, жылу уткыгылаган. Алмас Алматовтын кожон-күүзи бай, учуры жакшы, домбразы өткүн жаңыланган.

Куулар ла Алматовтын кийинде мен чыгып, баатырлык алтай кайды баштадым. Бу кайды мен улуркада ла көдүрингилү, гимнастический эп-аргазыла, албатыда жанжыкканы аайынча бойымнын билетен «Алтын-Саадак» деп чөрчөгимден үзүк кайладым. Эпический кайдын кийинде онын арткан бүдүмдерин кайлаарга келишкен. Каркыра, көбмөй, сыбыскы тува Эрес-оолдын күү-кайына түнгөй де болзо, же мен оного башка кайлаарга эп-сүмө бедрең, күч айалгада аргаданып, чыгып тургам. Чын, Тува АССР-дин культуразынын заслуженный деятелине түнгөй болоры күч. Андый да болзо, алтай кай жабыс кеминде турбаган. Канайда да кайлазам, менин кулагым уккур, көзим көргүр: залда чымыл да учса, улустын жаан да тынган тыныжы угулгадый тымык болгон. Улуста да кыймык жок. Ончо ажару алтай кайга. Анайып бис үчү көргүзүниги баштапкы бөлүгүн ачканыс.

Он беш минуттын бажында, амыралтанын кийинде, ойыннын экинчи бөлүгүн Казахстандын «Мерке» деп ансамбли ачып жат. Домбранын жүзүн-базын күү ойыны жаңыланып, казах кожондор ээчидесечий чөйилип турат. Кижинин санаазында ол кожондор Казахстандын чөлдөрүнөн ала Паришке жетире жаңыланып келгендий. Ансамблдын бир кезек-улузы мынан озо бир канча ороондордо болгондор. Анайып, темдектезе, Тойгамбаев Мурат тогус капиталистический ле социалистический ороондордо болгон.

Ансамбль, бойынын программаны божодоло барарда, улустын алдына — сценага — ойто Куулар чыгып, бир канча комыстап, көбмөйлөп, ойынын божоткон соңында, мен чыгып, база башка кайымды баштагам. Мен кайлап, шоорлоп божойло барзам, Алматов чыгат. Анайып бүткүл ойын-концертти божодып ийедис. Онын кийинде ончыбыс сценага чыгып, угаачыларла эзендешип, айрылышып жадыс.

Парижте бистинг күү-кожонгысты, комысты, кайысты улус соныркап уккандар. Анчада ла экинчи күнде залда улус отурадандан болгой, турар да јер јок болгон. Онызы јарт, Совет орооннон келген ас тоолу улус албатызынын музыказын, оос чүмдемелин бийик кеминде көргүскенинде алаңзу јок. Анайда олор айдыжып јат.

Бир сан башка неме: Париж городтын јаказында јүс өрөкөдөн ажыра казах улус јадып турган эмтир. Олор ого Турциядан ла Китайдан көчкүлөп келген. Эмигранттар. Төрөл ороонына — Совет Казахстанга — келип болбой тургандары јарт. Олор оны таштайла барган. Эмди канча ороон эбирип, јакшы јүрүм бедрегилеп јат. Төрөл тилин ундыбаза да, је төрөлин таштап, јамандап баргандар. Је Қазахстанда совет јан 60 јыл мынан озо тургузылган, албатызы көп ук албатыла бирлик јадып, бийик экономикалу, культуралу, интернациональнй јан-кылыкту, терең күүн-санаалу јуртап јат. Бир темдеги — «Мерке» деген ансамбль бойынын албатызынын ойын-концертин көп капиталистический ле социалистический ороондорго көргүзип, ырысту ла јайым јүрүм керелеп турганы — ол тегин сурак эмес, а бистин совет јаннын аңылузын көргүзип јат.

Бу бистинг концертти көрөгө келген Парижтеги казах јинтердин күүндери биске ачык-јарык дезе, јастыра болбос. Је јакы јаан казактардын кылык-јаңы кату, тескери, најылык эмези, темдектезе, меге иле билдирген. Је онызы јангыс та меге эмес, бистин «Мерке» ансамбльдй ээлерине база јарт болгон.

Бистинг күү-кайысты угарга, темдектезе, экинчи күнде Бельгиядан, Даниядан, Италиядан тоолу улус Парижке база једе конгондор.

2-чи мартта бисти Париж городло таныштырдылар. Парижтин көп нургуно оромдоры чичке, је јалбак ла элбектери де бар. Машиналары түни-түжи јылыжып јадар. Городтын ортозыла Сена деп јаан ла терең суу агып јат.

Парижте албаты түңгей эмес. Јокту улустаң ала эң бай улуска јетире — бойынын јаңы, өскө ороондордон эмигрант болуп келген јүзүн-јүүр улус ырысту ла јайым јүрүм бедреп келген, је ол иженчизи куру калган баскын-тоскын улус — ол ончозы Парижтин эл-јоны.

Городто бир кезек ресторандар, магазиндер бар. Олорго јангыс ла бай улус, ады-чуу чыккан артисттер ле литераторлор кирип, сагыжы јеткенче ичип-јип, амырап, јайымжу өйлөрин өткүргилеп јат. Магазиндеринен дезе кеп-кийим алгылап, кийингилейт. Јарым бай ла јокту улус олорго јууктабай да јат. Тал-орто бай ла эң бай улустын киретен ресторандары, магазиндери база башка. Је јангыс ла јокту улуска ла ишмекчилерге анаар кирер јан јок: акча да јок, ады-чуу да јок.

Городто јаткан улус бай ла јокту улуска тын бөлингенинен улам ууры, тонош то көп. Онын да учун полициянын көп нургуны тегин кийим кийинип алып, тонокчыларды, уурчыларды тударга јүрүп турганы база да јарт.

Быјыл Францияда јаан кар жаап, соок түшкен. Парижте өлүм де

болгон. Онон улам быжып келеткен жүзүн-жүүр жиилектер, маала ажы, аш, өскөзү де соокко алдырткан. Ол билдирлү боло берген. Ар-бүткеннин мындый кату айалгазы кенерте боло беретенине французтар алдында бүтпейтендер. Россиянын башка-башка жерлеринде ар-бүткеннин айалгазы база башка-башка: бир жерде күйгөк те болор, экинчи жерде ургун жааш та бол жадар, үчинчи жерде шуурган ла жоткон до болгон турар. Французтар ого бүтпейтендер, же быжылгы кардан, сооктон олордын сагыжы кирген. Бүтпейтен жан-кылыгы бузулган.

Париж бойы жараш город. Оромдору түс, узун, Сена суунун он жарадында керектер эдетеннин (деловойлордын) ле садунун кварталдары көп. Городтын бу бөлүгү, парижандардын айдыжыла, озогызына көрө, жаны. Архитектуразыла аңыланып турганы иле. Олордын ортозында Жылдыс (Звезда) деген тектир (площадь) аңыланат. Ол Жылдыс тектирден 12 ором таркап чыгат, чек ле күннин чогы чылап. Тектирдин чике ле ортозында Триумфальный арка деп монумент турат. Бу ок тектирден Парижтин төс оромы — Елисейский жалаңдар (поля) чыгат. Онын эки жанында сүрекей көп кафелер ле ресторандар, байлык өңлө жалтырашкан шил витриналар көрүнөт. Елисейский жалаңдар деп ором Согласия (Jön) деп квадрат бүдүмдү тектирле божойт. Ол тектирден ыраак жок телекейге ады чыккан Лувр деп өргөө турат. Кайкамчык неме: онын кајудый келген тектиринде кандый улус жок деер. Мында анчада ла жокту улустан, азыранарга акча иштеп аларга болуп, кожондоп то тургандары бар. Музыка да ойноп, бијелеп те жүргендери көрүнөт, от күүдүрип алып, фокус-кайкалдар да көргүзүп тургандары учураар. Бир кичинеке чогу жуулган улустын ортозына аңыланып чыгала, санаазына не ле кирген, оны кыйгырып айткандары да бар. Бу ончозы, чын, капиталистический ороондо онын граждандары кажы ла жанынан Конституция-жаңыла түңгөй эмезин керелейт.

Парижтин бадыш бөлүгинде жарлу бийиги 300 метрден ажыра Эйфелева башня турат. Ол 1889 жылда телекейлик албаты ортодо көргүзү (выставка) болорына тудулган. Чынынча айтса, оны эткен учуры — ненин де учурын көргүзөргө туткан эмес, — жаңыс ла Франциянын улуркак болгони темдектеерге сананган эмтир. Же эмди бу башня жаңыс та Парижти кееркедип турган эмес, анайда ок туристтердин кайкалы болуп, база городтын бойына эң жакшы телевизионный вышка болуп турганы тузалу эмтир.

Парижте көп-көп магазиндер. Олордын көп нургуны бай улустын (частный) деп, город көргүзөөчи айдат. Улус кыймырап, собырылып жат. Садуда, магазинде жаткан кеп-кийим кандый ла баадан туруп жат, же көп товарлар, кеп-кийим сүрекей баалу деп айдар керек.

Кандый да болзо, Париж биске бир жуук болуп турган учурал бар. Онын түштүк жака талазында Мари-Роз деп чүмдү адалган ором бар. Анда эки кыпту тегин квартирада 1909 жылдын июль айынан ала 1912 жылдын июнь айына жетире В. И. Ленин жаткан. Француз коммунисттер бу тураны В. И. Лениннин музейи эдип алгандар.

Женева. 3 мартта эртен тура он час одус минутта бис Парижтин чыгыш жанында темир жолдын Лион деп станциязынан поездде Швейцария жаар атандыс. Эртен турагы кей эмеш сооксымак турган. Же жаан удабай жерди туй алган чыкту боро туман куннин чогына кайылып, жоголо берген. Поездин тургени бир часка 200-тен чик жок ажыра километрди одуп, ичкери сунган. Вагоннын козноктори ажыра олони жажарып оскон жалаңдар корунет. Коп жерлерди кыралап ла урендеп салганы билдирет. Франциянын жерила барып жадарыста, ыраагында каа-жаа ла кырлар корунип турган. Же качан Швейцарияга жууктап келеристе, жабыс ла бийик туулар коптой берген. Туннельдер ума жок. Кезик жерлерде кышкы кар жум ла бойы, же тон жерлердеги кар чоокырланып кайылып калган. Кей ару, тымык.

Тустинг уч чазында Женевага једип келдис. Женева, Парижке коро, тымык город. Машиналар ас јуруп јат, улустын колзоскони чек жок. Оромдор база ла чичке. Туралары бийик, коп сабазы озогы. Городтын ортозыла Рона деп суу агып јадат. Онын агыны турген, оги куска Кадын суубыстын чаңкыр-ногон огине тунгей. Эжерлу куулар, кас-тар јускулеп јурет, чайкалар табышту учкулайт.

Швейцариянын ар-бүткени Туулу Алтайдын ар-бүткенине тунгей. Жерлери кырлу. Тустук талазында јалаңдарлу бүктерде јылу, тундук келтегейинде бийик кырларда соок. Јолой келедип корористе, кырларда јузуң-јууру агаштар озуп турган эмтир. Күркүрее суулар да корунип калат. Швейцарияда жаан эмес колдор коп — 1500 кол бар, оларды эбиреде ар-бүткени чүмдү, онын учун бу ороондо эмденер, амыраар, спорт ойындар, туризм откүрер коп жерлер јеткилинче бар. Швейцариянын ар-бүткенин бир ойдо В. И. Ленин де кайкаган туужы болгон.

Женевада улус бистинг ойын-күүбисти база јилбиркеп, соныркап уккандар, коргондор. Мында ат-нерелу алтай да кай, тува албатынын коомойи, казахтардын унгур кожондоры ончо угаачыларга јараган. Кайлаган, сыгыттаган, домбра ойногон улусты угарга куунзеп, оларды катап-катап сценага кычырып тургандар. Онызы бисти јангыс ла суунчилу ле кодурингилу санаага эклип турган.

Парижте ле Женевада ойын-күулер болордон озо бисти орооннын посольствозынын агылу улусы бисле јолыгып, коргузу божозо, «ойынаар јакшы болды» деп быйанын айдала, баргылап турган.

Женевада болорымда, ойын коргузер экинчи кунде, менин тамагым эмеш оорып калган. Кайлаарга куч болоры јарт, же мен кунукка тушпей, табынча кейир-тамакты, эмеш те болзо, эмдеп алдым. Анайып, энгирде баатырлык ла оско до будумду кайларды кайлаарымда, тамагым ордында болды, когустен кей кен, јайым, јакшы чыгып турды. Кайдын екпини там ла тыгып турганы билдирлу болды. Нокорлор до јакшы кеминде. Ончозы омок, суунчилу. Радиоло унисти бичигилейт, сур-будумисти телевидениеге соктырат. Корреспонденттердин сурактары ол ло: кайлап, кожондоп кемнен, качан уренген...

Женева корумжилу город. Оромдоры чичке де, јалбак та. Рона суу-

ны кечире көп күрлер арта салынган. Монблан деп күрдин жалбагы онын үстиле коштой-коштой үч-төрт машина өткөдий. Бу городто архитектуразыла аңыланган озогы туралар көп. Журт улузы аярынкай, бачымы жок деп билдирет. Магазиндери көп сабазында тал-түштин кийинде ачылып жат.

Швейцарияда В. И. Ленин 1895 жылдын май айынан ала 1917 жылдын апрелине жетире, текши алза, жети жыл кире жаткан. Мынан ол партияны «Искра» газетти эбиреде тыгыдары жанынан тартыжуны башкарган. 1905 жылда январьдын баштапкы күндеринде Лениннинг башкарганыла Женева городто «Вперед» деген газеттин биринчи номери чыккан. Владимир Ильич мында эмиграцияда да жүрзе, ол тушта Россияда болуп турган айалгаларды аяруга алып, теренжиде ылгап, олардын учурын темдектеп, Швейцариянын көп жерлеринде улай ла докладтар эдип туратан. Историюда ол жаан учурлу болуп артып калган. Онын да учун Женева город биске онызыла жуук болгоны жарт.

5-чи мартта бис түннин бир чазында поездле Италия жаар шунутыс. Түн карагуй, не де көрүнбес. Бисти жагыс ла уйуктазын деген чилеп, поезд, кабай кебин тартынган чылап, жайкап, күлүрт-калт, күлүрт-калт деген жагыс аай тын эмес жагарын үспей барып ла жатты.

Флоренция. Италияга бис эртен тура алты часта келип, Флоренция городко токтодыс. Поездтен түжеле, жүс ле метр бажында конотон турага барып кирдибис.

Флоренция городто бис 5—6 мартта эки катап күү-кайысты итальяндарга кайлаганыс. Олор бисти сүрекей жылу уткып, кайысты, шоорысты, комызысты, домбрабысты соныркап уккандар. 5 мартта залда улус жүс беженге једер болор, не дезе, ол күн олордын бүткүл ороонында театрлардын ишчилеринин өнөттийин ишке чыкпаган күни болгон. Италиянын театрларынын бастыра артисттери, өскө дө ишчилери ол күн ижине чыкпаган да болзо, је бистин күү-кайысты, кожоңысты угарга улус көп келген. Эртезинде залда кижитургадый куру јер јок болгон. Улус баштапкы күннен көп келгени бисти де, клубтын ээлерин де сүүндирген. Радио ло телевидение эки күн улашпаа иштеген. Флоренциянын радио-телевидениезинин ишчизи Руди Ассунтино бистин кажыбысла ла куучындажып, албатынын оос чүмдемели јанынан көп сурактар берип, јилбиркеген. Руди Совет Союзтын Сахалин ортолыгында, Тувада болгоны керегинде орустап куучындайт.

Ижистен бош өйлөрдө Флоренция городло база базып, оны көрүп таныштыс. Флоренция Арно суунын јараттарында туруп јат. Бу город Италиянын јебрен ле јараш городторынын бирүзи. Бир өйдө, Возрождение деп чакта, бу город искусство ло науканын төс јери болгон. Мында бастыра Италияга мак экелген ады-јолы јарлу Леонардо да Винчи, Микеланджело, Данте, Галилей јадып, иштегендер. Оргөөлөр, средневековый церквелер, скульптурный памятниктер Флоренцияны магыла өрө көдүрип јадылар. Онын да учун Флоренцияны эн артык городмузей деп адап турганы јолду.

7-чи мартта бис Флоренциядан поездле чыгала, Милан городко келгенис. Күн тыг ла аяс эмес, сооксымак. Милан Италиянын тундук жеринде турган промышленный городтордын бирүзи. Онын төс тектиринде архитектура жанынан сүрекей саг башка бүдүмдү Миланский собор туруп жат. Телекейде Европанын ороондорында ады-чуу чыккан. Онын содойып чыккан шпильдеринин (сүүрилеринин) бийиги 100 метрден ажыра. Онон ыраак жок «Ла Скала» деп оперный театр бар. Анда жаңыс ла Италиянын ады-жолу жарлу кожончылары эмес, же өскө дө ороондордон келип кожондогондор. Ол тоодо Ф. И. Шаляпин, Л. В. Собинов база болгондор.

Бис орооныс жаар атанып ийдибис.

Анайып бистинг жорыкташ божогон. Айдарда, бис бойбыбыстын албатыбыстын күүлик ле оос чүмдемелинин, күүлик искусствозынын бир ле кичинек бөлүгүн көргүзүп, таныштырып жүргенис. Совет ороондо жаан да, кичинек те ук албаты жебреннен бери улалып келген музыка күүзүн, кайды, оос чүмдемелин бүгүнгү де өйдө, качан наука ла техника өзүп, бийик те кемине жетсе, бир де жоголпой, оны там байыдып, оны ичкери апарып жатканы жолду. Оны бис ойногон күүбис ажыра бу ороондордын эл-жонына жарт айдып салдыс.

Владимир Эдоков

МОНГОЛИЯЛА ЭКИ ТУШТАЖУ

Карындаштык республикала менин баштапкы туштажым 1969 жылда болгон. Ол тушта мен спорт делегациянын тоозына кирип, Туулу Алтайла грандалып турган Баян-Ульгейский аймакта болгом. Ол өйдө Монголия керегинде менин ал-санаамда арт калганы мындый: озо ло баштап бой-бойына жаттыргыза турган моко башту бир де сырайган агажы жок кырлар, озор бара-бара, сыраңай ла горизонттын бойында ак сүмерлерге токтоп калат; мында, элбек чөлдөрлү бүктерде, тымык көлдөр жадат, тоозы жок үүрлү мал одордо жүрет; эки-үчтен үүрлежип турган каа-жаа ак кийис айылдар көрүнөт, ол айылдарда малчы-араттар жүртайт, озордын ижи, кижинин бүткен угындый, база жебрентик болот. Мун жылдыктар мында чек ле анайда ла кыймык жок тура калгандый. Учы-кыйузы билдирбес ак-жарыкты ла бастыразын бойына шине тартынган тымыкты ол чактар өдөргө күчи жетпегендий. Мында ар-бүткеннин ле улустын жүрүмү чактын жаңыс ла тыныш-кыймыгына багынып калганына түйөй...

Же эмди, он беш жылдын кийинде, меге Монголияда болор арга база келишти. Же баштапкызына көрө, ого барары республиканын столицазы Улан-Батор ажыра келишти.

Бу барганым Алтайский крайдын журукчыларынан аңылап чыгар-

ган турист бөлүгүн (группазын) башкаратан ишле колболу болды. Бу бөлүккө бистин областтан, менен өскө, облгадрамтеатрдын баш жүрүкчызы В. Сарин, анайда ок скульпторлор А. Гурьянов, В. Хромов, П. Ялбаев киргендер.

Барнаулдан темир жолло Улан-Баторго жетире күрсүлдеген поездде барары беш күнге келишти, же мынайда барганында бойынын бир артыгы бар. Бу жолды самолетто бир ле канча частын туркунына өдөр, же ол тушта пассажирлер булуттар ла чанкыр тегериден өскө нени де көрбөс эди. А поездде баратсан, вагоннын көзпөктөри ажыра канча канча мун километрлер, эне Сибирьдин учы-кыйузы жок телкеми, онын башка-башка бүдүмдү ар-бүткени, сүрекей кайкамчык Байкал көл элестелип турза, — ончозы көрүнүп барадар. Монгол жерине кирзег, андый ок учы-кыйузы жок монгол чөлдөр жүстөр тоолу беристеге кере тебинген жадар. Бу мындый узун жолды өдүп жадарда, кижиге көргөн-укканы керегинде сананар ой база керек болуп жат. Же эн ле төс керек — ол озо ло баштап солун ла кайкамчылу ороон керегинде кижинин укканын ла бичиктен кычырып билгенин түндештирер арганы айдыш жок берип жат. Онын учун бу ороондо чын көрөр не-немеге, улусла тушта-жарына бойын, анчада ла меге, кижиге озолондыра тапкыланып, беле-тенип алары жолду.

У л а н - Б а т о р. Поезд столицага эртен тура 8 часта једип келди. Вокзалда бисти Монголиянын «Жуулчин» деп телекейлик албатылар ортодо јорыктайтан бюрозынын аңылу ишчилери ле монгол јурукчылардын бир кезек чыгартулу улузы сакуп турдылар. Бисти баштапкы классту «Улан-Батор» деп конотон турага экелип, јадатан кыптарысты көргүскен соңында, ол ло тарыйын, ажаныштын кийнинде, городло таныштырарга тартып апардылар.

Мен мында монгол столицанын јүрүмин көргүскен ле статистический тоолорды темдектебей јадым — олорды кычыраачылар керектү справочниктерден таап алар, — а мен бойымнын көргөн-уккан, јүрек ажыра өткүрген солун-табыштар керегинде айдайын деп.

Город-столица меге ол ло тарыйын бойынын элбегиле, ачык-жарыгыла, кенгиле јарады. Ол Хануул деп туунын эдегинде (талайдын турган кеминен бийиги 1350 м.), Толы деп суунын јарадында, кыртыжы ташту-кумакту кеен јаланда туруп јат.

Улан-Батор 60 јыл мынан озо Урга город деп адалган. Бүгүнгү Улан-Батор бойынын элбек тектирлериле (площадьтарыла), оромдорыла, чүмдеп јазаган парктарыла, көп кат туралу микрорайондорыла, јангы строительство өдүп турган площадкаларыла эмдиги кажы ла индустриальный городко сүрекей түңгей деп айдар керек. Мыны ончозын көрзөн, национальный архитектурадан бу ойго артканы бир ле эмеш: ого кудай јангына мүргииринин музейи, республикада бүгүнгү өйдө иштеп турган ламалардын сок јангыс монастыри, революциядан озо Монголиянын духовный башкараачызынын кышкыда јаткан резиденциязы болот. Калганчызы эмди религия искусствозынын музейи болуп

калган. Оныла коштой городтын жаказында ак кийис айылдар турат, олар столицага кунчыгыштагы ороондордың сом-бүдүмдерин эске алындырат.

Городтын бүткүл кеберкек бүдүми анчада ла Зайсан деп бийик эмес коюгородон иле көрүнөт. Ол коюгород Толы суунын сол жарадынан ыраак эмес. Мында жуук жылдарда совет жуучылдарга учурлаган мемориальный комплекс тудулган, не дезе совет жуучылдар Халкин-Гол учун жууда ат-нерелү тартыжып, жүрүмин бергендер. Бистин келген өйлөрдө республика бу тартыжунун 45 жылдыгын уткырга белетенип турган, не дезе, ол совет-монгол нажылыктын историязында эн учурлу ла агару керек болуп јат.

Бу ла коюгород-кырманнаг монгол ло совет специалисттердинг калганчы жылдарда өмөлик бүдүрген архитектурный тудумдар бойларынын бүдүмдериле чүмдү аңыланып турганы јакшы. Ол тоодо МНР-дин журукчыларынын журуктар көргүзер залы, цирк, той эткендердинг керебичик алатан өргөөзи, В. И. Лениннин музейи, науканын ла техниканын информационный този, пионерлердинг тудулып јаткан өргөөзи ле өскөзи де болот. Мынанг город тудачылардың кичеенген санаа-күүни иле боло берет, не дезе, олар бүгүнгү өйдинг архитектуразынын бүдүмчүмин јанжыккан национальный эп-эдилгеле колбоштырганы танылу.

Улан-Батордың бойында монгол албатынын историязында јаан учурлу болгон атту-чуулу бир канча улуска памятниктер тургускан. Ол памятниктерди јарлу совет мастерлер де эткен болзо, је меге анчада ла монгол авторлордың јазаган памятниктери јарады.

Столицанын төс тектиринде 1930-чы жылдарда монгол албатынын башчызы Сухэ-Батордың кеберин көргүскен памятник тургузылган. Ол јанынан Монголия керегинде бичиктерде көп айдылган. Је бу памятникти тегин ле бетонног эткен. Оны жуугынан көрзө, кандый ла анаар-мынаар ла јапшырып эткен немедий. Керек дезе өйиненг өткүре керектебей ле јазаган неме ошкош, кезик аразында кол-буттын узуну-кысказына онын бажы, бөрки келишпей турган ошкош. Је бүткүл-линче ол памятник сүрекей улуркак көрүнгениле коштой, анайда ок революциянын түп шүүлтезин, ийдезин ле албаты башчызынын сүркеберин коркышту чокым көргүзөт. Онын учун бу монумент јогынан Улан-Батор Улан-Баторго түней эмес ошкош, чек ле Ленинград дезе атту I Петр јогынан Ленинград болбогодый.

Меге анайда ок баштапкы монгол бичинчи Нацагдоржо учурлап тургускан сүр-памятник база тын јараган. Ол эзен жүрерде, оны монгол Максим Горький деп адагылайтан. Нацагдорж европейский үредүлү, учы-кыйузы јок бичиир јайалталу кижиге болгон, ол јиит јажында јада калган. Је ол бойынын албатызына терен шүүлтөлү ле бийик художественный кеминде турган произведениелер бичип арттырганыла колбой албатыга сүүдиргени јарт. Онон улам ого ондый улуркак памятникти албаты тургусканында аланзу јок. Бичинчи бийик кайанын үстинде, монголдордың јанжыкканы аайынча, эбинче тегин ле отур-

гандый. Ол үстинен төмөн төрөл кырларын ла олордын эдегинде жайыла өскөн Улан-Баторды улуркак аярып отурганы чокым көрүнөт. Жербойынын улузынан көрзөн, Толы суунын жаказындагы городской парктагы бу памятник, столицанын төс тектиринде Сухэ-Баторго учураган монументтий, албатыга сүрекей кереес ле керек болгонын кижизезип ийер.

Улан-Батордогы музейлер керегинде бир канча сөс айдар керек, не десе, олор монгол столицада культура ла история жанынан жылбилүү солундар берип турган объекттер болуп жат.

Олор бир канча — государственный төс исторический музей, изобразительный искусствонун музейи, революциянын музейи, маршал Г. К. Жуковтын музейи, религиянын музейи, В. И. Лениннин музейи. В. И. Лениннин музейинде көп экспонаттарды бистин Москвадагы В. И. Лениннин төс музейи берген. Ол МНР-га берген ончо жазалдар ла материалдар мында коркышту жарамыкту, көрөргө-эптү салынгандар. Улус музейде кино до, телевидение де көрөр, башчынын ла өскөдө нөкөрлөрдин кереес үнин угар, революциянын башталганынан ала онын жөнүзине жетире материалдар бай. В. И. Лениннин Улан-Батордогы музейи сүрекей солун.

Бу музейлердин кажызына ла аңылу куучын өткүрерге жараар. Не десе, олардо монгол орооннын историязынын ла культуразынын кайда да учурабай турган памятниктери чеберүде турат. Анда археологический ле этнографический материалдар, албатынын оос чүмдемели, эскиде кудай жаңына учуралаган ла эмдиги өйдүн изобразительный искусствонун произведениелери, исторический ле революционный кереестер бар. Совет ле монгол палеонтологтордын Гоби деп жердин чөлинен, темдектезе, тындулардын ла өзүмдердин жебрен сөөк-тайактарын ла бүдүмдерин тапканы не аайлу солун деп. Сүрекей жылбилүү.

...Музейлерге киргени, циркке жүргени, эмдиги өйдүн журукчыларынын произведениелеринин выставказын көргөни, воскресен күнде монастырьда ламалардын мүргүүл өткүргенин көрүп кайкаганы, калганчыда, городты көрүп, соодоп басканы, монгол журукчыларга жолыгып куучындашканы — бу ончозы Улан-Батордо баштапкы күндердин солундары болды.

На дом. Бу албатынын жебрен байрамы. Ол байрамда жаантайын аттар жарыштырып жат, күрөштер өткүрип, ок-жаадан аткылап, маргаандар эткилейт. Эмди Надомды жылдын ла өткүргилейт. Ол 11 июльде, — албаты революциязы женген күнде өдүп жат.

Улан-Батордо, бис келер өйдө, монгол калыктын бу текши байрамына белетениш учына жетпеген болгон. Онын учун город ол байрамга белетенип турганын күнүн ле сары таңнан ала орой энирге жетире көрүп турарга келишкен. Элбек тектирлер ле оромдор, общественный ла улустын жаткан канча кат туралар тобрак-сүрүүлден аруланып турган. Кызыл жалбыш флагтарды ла лозунгтарды, жүзүн-жүүр плакаттарды керектү жерге илгилеп, тургузып, кадагылап тургандары эрчимдү.

Јашоёкүрим, көп улусла кожо өткүретен гимнастический упражнениелерди, байрам тужында булгап үребеске, катап-катап эткилейт. Албаты черүзининг бөлүктөри парадка жык-мык بازیжып, анда ла белетенгилейт, стадиондордо дезе республиканын кажы ла јер-талазынан келген эн тын спортчылар коркышту тын белетениш-тренировкада тургулайт. Олор: көрөшчилер, атла јарыжатардар, ок-јаала адатардар.

Байрамнын жууктап келеткенин анайда ок көп тоолу айылчылардан да сезер керек — өскө ороондордон ло бойлорынын. Бойлорынын айылчылары ыраак ла жуук аймактардан. Мында төштөринде ордендер ле медальдар эдинген жуунын ла иштин ветерандары, производствонын озочыдары, Албатынын Улу Хуралынын депутаттары.

Айылчы бистерге городтын аңылу ээзи болгон улустары байрам өдөтөн јерди озолондыра көрүп аларга арга база бергендер. Надом байрамнын өдөр лө күннинг алдында олор бисти Улан-Батордын јаказына чыгардылар. Сырагай ла көстинг алдында јаан байкандардан ла кийис айылдардан эткен көп улусту город иле тура берген. Мында бойынын байрамына туружатар көп тоолу айылчылар ла олорды көрөтөн ума јок улус жуулып турды.

Бистиң автобус бийик төгннин бажында. Мынан ончозы иле: учыкыйузы јок чөлдөрдөң бу јангы турлу-город јаар келеткени јүстөр тоолу машиналар, кош тарткан канча-канча абралар, олорды ээчий кирези јок таң аттулар. Таң атту улус јаан јашту, је эн көби — балдар. Олор бойлоруна ла аңылап салган јерлерине түжүп токтогылайт. Кошторын чечип, тажып, иштегилей берет. Бир ле канча өйдинг бажында јангы байкандар кере тартылган, кийис айылдар содойо тудула берген турар. Оттор күйген согында үй улустар казан-айагыла уружа берер, јангы ла тургуза соккон чакыга аттар тизиле тургулай берер, бир јарым сагаттын бажында бу ла кыймырап јаткан улус бу ла јерде туку качаннан јатканына түней бодолор.

Бисти анчада ла аттардын көбизи кайкаткан. Олор јабыс-јабыс сын-аркалу, баштары јаан, је танылу: түрген мангу да, сүрекей чыдамкай да деп. Аттардын кезиктери чакыда, кезиктериле дезе улус ары-бери чабышта. Бир сан башка неме: монголдор ээрге отурбай, үзениге бут кырына турала, мантаткылап турганы. Бу мынайда атту јүрери Чингис-хан өйинен башталган деп шүүлте бар, не дезе, үзениге тебеле, өрө туруп алган кижиге (жуучылга) үлдүле чабыжарга, ок-јаала адарга јенгил.

Удабас ла јарышка туружатар аттар башка јерде тудулатан эмтир. Олордын јанында каргандар (тренерлер), олор кайдаар да ырабайт. Каргандар аттарды јарышка белетейтен јажыттарды таадазынын ла таадазынын таадазынан алып, чеберлеп јадылар. Бойынын сүүген аттарын јарышка јангыс айга эмес, көп өйдин туркунына белетеп јат, не дезе маргаан-јарыш кату, а јенүге чыккан аттын магы јаан. Ол кажы ла карганга кереес. Олордын јанында 6—10 јашту уулчактар ла кысчактар база кыймыруда. Олор јарышка барар улус болуп јат. Чыйрак

аттарды жаңыс ла олорго бүдүмчилеп берип жадылар. Чөлдин чыйрак аттарын минип жүрерине оморды эрте жаштан ала үреткилеп жат.

Бу ончозы сүрекей кайкамчылу. Кижинин ал-санаазын кубултар. Не десе, айылдар ла байкандар түрген кере тартылып тудулат. Улус отты чүрче салып, аш-курсак кайнадып ийет. Онын да учун, сананып ийзе, жарт: көчүп жүретен общество тужында, улус бир жерден бир жерге көчөргө турза, чактар туркунына жуулган ченемел-билгирин шак ла бу мындый бачым жуудынышта чокым тузаланып жат. Кыймырап турган улус, оо-боо ло жетпей, жок болуп, жүре берери жолду.

Бисти баштаган ээлердин бүдүмчилегениле болзо, бу мындый тургуза ла өйгө байкандардан ла кийис айылдардан турган город тоолу сагаттын бажында жок болуп калар, учы-кыйузы жок чөлгө таркап, кайылып калар. Омордын турган жеринде бир де ис жок болор. Жаңыс ла оттордын орды ла сыргалжын-казык сайган орочок-үйттер артардан маат жок.

Монгол албатынын бу мындый жаңжыккан байрамын көрүксеп турганысты сезеле, МНР-дин журукчыларынын Союзы ла «Жуулчин» жорукташтын бюказы оны столицада эмес, орооннын кандый бир жерине теренжиде барып уткуырына жөп чыгаргандар. Андый шүүлтеге белен жөпсиндис. 11 июльде эртен тура бис Хужирт деген жерге келдис. Ол орооннын сырангай ла ортозында турган эмитир. Бисле кожо ол жер жаар самолетло Швейцариянын ла ФРГ-нин туристтеринин бир бөлүгү, эки американ учкандар. Эки американ Гобинин чөлдөринде сүрекей ас учурап турган тындуларды андаарга болуп, көп акча төлөгилеп, жөп алган улус болтыр.

Хужирте туристический жаан база бар эмитир. Бис анда аңылу кийис айылдарга жадар болуп, тудунчактарысты арттыргызала, байрам болотон жерге келдис. Кудай ла дезен база, Надомнын митингтү аңылу бөлүгү божоп калтыр. Же спорт-ойын аайынча маргааннын баштапкы ла жарымызы башталыптыр.

Улан-Батордын жаказында бир күн мынанг озо бис өдүп жаткан солундардын чек ле бойын көргөнис. Же ол байрамга белетениш болгон болзо, мында десе байрамнын өдүп турган кидим өйи болды. Солундар анда-мында өдүп турганча, көстөрис ары-бери кылангап, нени де божотпоско турдыс. Бу өдүп жаткан керектин энг ле учурлузын божотпоско бис кайда токтоорын билбей турдыс.

Жербойынын стадионында улус чек тыгым. Бир ле уунда башка-башка жерлерде күрешчилер маргаандажат. Жуугында десе ок-жаачылар мергенге белетенгилейт. А ыраак жокто, төгннин бажында, улус та, аттар да чек собыруда. Ат жарышка жүрексиреп тургандар база көп лө. Көрүп турзаас, байрамнын өдүп турган төс жери шак ла мында эмитир. Кеземдү ле кату судьялар кажы ла атты кайыктагылап көргилейт, не десе, омор көп беристелү жарышка божодылып жат. Ат жарыжы — Надомнын энг ле учурлузы ошкош, төс жуучыл мында — ат.

Бу тегиндү керек эмес, не десе, чөлдө жаткан улустын жүрүминде

ат эн учурлу. Онын учун көп чактар мынанг озо чүмдеген мактулу кожондор ат мингендерге эмес, а јенү алган аттардын бойына учурлалган. Ол кожондор ло јандар үйедег үйеге улалып келген.

Монгол албатынын бу јилбилү ле солун байрамын узак айдарга көп ой керек, онын учун эн ле јаан суракка токтойын.

Озо ло баштап Надом байрамнын көскө тийген кайкалду солуну — ол албатынын јанжыккан ончо јанын (ритуалдарын) кыйыш јоктон чике өткүрип турганында. Не ненин кийинде эдилетени кеминде, бачымы јок барып јат. Ойын-јыргалдын кажы ла тужы чүмдү, кандый да баатырлык ойди көргүзип тургандый, бастыразында албаты тен туружып јат. Күрешчилер күрешти јангы баштаган ба айса божодып ийген бе, «мүркүттин бијези» өдүп јат. Јенү алган атты ба, оныла кожо јенүге чыккан кижини бе айса чечен аткыш ок-јаалыктын јакшызын ба — ончозына алкышту ла мактулу кожон кожондогылап јат.

Кайдаар ла көрзөн, албатынын бойынын ла көп чактарга таштабай бу ойгө јетире экелген јебрен кеп-кийими, оморды јүзүн-јүүрлеп чололоп эткени, андый кийимди јаан-јаш кийгени (эмдиги өйдө халат-дели) кайкамчылу. Курларды да ајарза, омор јүзүн-базын чүмдү, кееркедүлү, башка-башка бөстөрдөн эдилген. Баштарында кийис бөрүктү, буттарында тумчугы кантырган тере өдүктү. Аттардын ээр-токомы ол ло озогы бойы. Кийис айылдар озогы-озогы тужынан бир де өскөрилбеген. Омордын ичин, тыштын кеелеп, чүмдеп кееркеткени јебрен ойиненг бир де артпас дезе, јастыра болбос. Мыны ончозын бис көрүп, историянын өткөн кубултуларына алдырып, омор бу јерде кандый өйдө, эскизи ле јангызы чагылыжып, кажызы эркидеп турганын сананып каларын. Ле јангы ой ончозын эркидеп јат. Јангы ла албатынын эн јакшы јанжыкканы артып калганы сүүнчи экелет. Надом байрамды јүс, үч јүс јыл мынанг озо база ла мынайда јажыл јалангарда јайым байрамдагандар. Ол до тушта улус оны соныркап өткүрген. Ол өйдө мынайда кийис айылдар кере тартылган, көрүмјилү чүмделген. Анайда ок албаты-јон, тоозы јок аттар кыймырап, көп чактар мынанг озо кижининг ајарузын, сүүмјизин, ижемјизин, јилбизин көдүрген де, туткан да. Монгол најыларда эмди де андый. Ле эмди бого автомашиналар кожулган (бу байрамда көп автолавкалар ла суулу цистерналарлу машиналар болды). Ого коштой кино-фотоаппараттарлу туристтер мында өдүп турган кееркедүлү, солун-кайкалду байрамнан нени де божотпой — ончозын пленкага согуп аларга кичеенгилейт. Кизи сананза, бу ончо санг башка кубулгазынду неме ошкош, омор эмдиги јүрүмненг туку ла качан јүре берген деп бодоорын. Јок, ол кереес јанжыгулар эмди атомный чакта албатынын турумкай ла јанжыккан јанкылыгы, ижи, ойын-јыргалы, кеп-кийими — ончозы учына јетире јылыйбаганы кайкамчылу.

...Хужиртте үч күн Надомго турушканынан өскө бис анайда ок јарлу Орхоннын күркүреезине (водопадка) јүрүп, Каракорумда болдыс. Каракорум город болгон. Ол Чингис-ханнын ла онын балдарынын

угы-төзине жетире турган столица-örgööзи болгон, је онон ол город тө-зөгөзине жетире бузулып, оодылып калган. Бу городтын ордынан ыраак жок — орто чактарда эдилге — ламалардын Эрдэни-дзу деп храмына база жүрдис.

Күркүрее суунун сүр-кеберин туристтер фотосүрге согуп, Монголияга жүргени керегинде альбомдорун кееркедет. Чын да, күркүреени кайкабаады эмес. Суунун ап-ару агыны жалбак бүккө агып келеде, кенетийин бийиги 24 метр кирези жерден ичкери алдында кызаланган жерден төөн саң төмөн учуп түшөт. Бу жик-капчалды канча чактардын туркунына Орхон суу ойло соккон. Терен ле каскак жиктин эки жаны, ичкери алды, жерлик жылым кайаттар. Мында жүзүн-жүүр жыраа өзүмдерле ончозы туй өскөн, жаан агаштар — ончозы күркүреени сүрекей жараш кееркеди тургандарында сөс жок.

Хужиртен ала Каракорумга жетире жол өткүргөн бүк-кобынын бойы историяла бай. Анда-мында улустун сөөктөрүн, чедендеп ле ма-накайлап салган таштардын жемирилгени, городтын бузулып-чачылганы, корымдар, таштан эткен улустун сүри, таштарда жүзүн-жүүр журамалдар — ончозы мында бар. Бу — археологический заповедник. Мында жебрен-жебрен өйлөрдөн алала башка-башка чактардын туркунына кижиликтин өткөн жүрүмүнүн изи артып калган. Онын да учун бистин Бийсктеги краеведческий музейдин директору Б. Х. Кадиков оодыгы ла орды арткан Каракорумду көрөргө жүрөксиреп турганы меге эмди жарт, не дезе, ол бойы сезими жаан археолог кизи.

Текши жарт: жебрен монгол империянын столицазы кандый жерде турганын орус учуны, бойы Сибирьде чыккан, өскөн кизи Н. М. Ядринцев ачкан. Ол оны 1889 жылда Монголияла жорыктап жүрөле тапкан. Ол өйдөгү айалганы бичиичи В. Чивилихин бойунан «Память» деп эссе романында, темдектезе, мынайда бичип жат: Орхон суунун агып келген жалбак бүк жердин ортозында бийик болчок жер турат. Онын эдегинде сүрекей жаан таш бака турганын жорыкчы көргөн. Археологический казынты бу жерде качан да башка-башка ук албаты чүмдү өргөө тутканы жарталды. Ол өргөөни анайда ок орус кулдар база туткан. Өргөөни Чингис-ханнын уулы Угедейге эткендер. Ол өргөөни айландыра ады-жолу жарлу Каракорум турган — монгол империянын столицазы, онон ол оодылып, жоголып калган.

Эмди, Ядринцевтин кийинде жүс жыл өткөн соңунда, нени-нени ко-жорго чек ас неме келижип жат. Ончозы анайда ла артып калган: жаан гранит таш бака, өргөөзи бузулып калган бийик эмес кырычак. Же ол төн-кырды үйеден үйеге монгол ло совет археологтор канча катап касканы жарлу.

Каракорум турган жерде эмди жаан эмес районный журт туруп жат: ап-апагаш кийис айылдар ла агаштан туткан туралар бар. Орхон суунун бу жеринде жаан эмес кырлары көрөргө жараш Хангай кырлардын агаш-ташту бир учуна келип түртүлүп калгандар.

Бузулып, оодылып калган ол өргөөнүн ордын да көрөргө жибилү.

Бу жаан ла элбек чолдин үстинче кырлардын бажынан уур булуттар чөйилип барадат. Мынан Азия жаар олжочынын башка-башка укту жуучылдары эжилип барган. Каракорумнын жанында жебрен ламаистский монастырь турат — Эрдэни-дзу (1586 жылда тудулган).

Бир сан башка неме: ол монастырьдын храмын тудуп турарда, бир де каду кадап тузаланбагандар. Храмда мындый немелер көрүнөт: монгол журукчылардын чойдон, күлөрдөн уруп ла кандап эткен жазалдары, кудайлардын сүри, орнаменттер, агаштан эткен кезинтилер, күзүңилер, танкылаза кок кагар айагаштар, маскаралар, костюмдар бар. Бу ончозы монгол албатынын исторический ле культурный памятниктери болот. Онын учун олоор көп өйлөрдин туркунына телекейдеги ученыйлардын ла туристтердин ажарузында болуп турганы ол...

Журукчыларла тушташканы. Улан-Баторго келген күннинг эртезинде ле мени, турист болуп келген журукчылардын группазынын жааны болуп турган кижини, МНР-дин журукчыларынын Союзынын председатели, албаты журукчызы, республиканын государственнй сыйынын лауреады нөкөр Н. Я. Мосорын Цултем уткыган. Бу бистин баштапкы туштажу эмес. 1983 жылдын ноябринде Барнаулда онын журуктарынын персональный выставказы болгон. Онын кийнинде ол Горно-Алтайск городто база болгон.

Ол тушта, журналистле куучындажарда, Цултем мындый шүүлте чыгара айткан:

— Кожо иштееринде меге бир керек жарап жат — ол творческий жорыкташтар. Бу жанынан монгол ло Алтайский крайдын журукчыларынын найылык колбулары мынан ары тынып, өзүп турганы жарамыкту. Бу жанынан РСФСР-дин заслуженный журукчызы, совет-монгол найылыктын Алтайский крайдагы бөлүгинин председатели Ф. С. Торхов бу найылыктын творческий өзүмине жакшы салтарын жетирип жат.

Айдарда, бистин Монголияга келгенибис бу куучыннын шылтузында дезе, жастыра болбос. Н. Цултемле куучындажарыста, мынан ары бистин эдетен ижибистин өдөтөн айалгазы, өйи керегинде болды.

9 июльде бис байрамга учурлаган республиканский выставканын ачыларында туруштыс. Анда Монголияда СССР-дин культура аайынча посольствозынын аташезинен Б. Е. Никозевцев турушты. Ол бистин келгенисле жылбиркеп, группанын башкараачыларын посольствого келзин деп кычырды. Бир күн өткөн соңында Монголияда жүрерде жарган бистин журукчылардын журуктарынын выставказы болгон.

Хужирттен бис интуристтин «Тэрэлж» деп базазына келеристе, мында биске монгол журукчылар кожула берди.

Бис кожо иштедис: биске бойларынын кийимин кийген жербойынын улузы журадарга алдыска отурганы жакшы болды. Бу учы-кыйузы жок жакшы айалга болгоны жарт. Бистин монгол найыларыстын көп сабазы Москванын ла Ленинградтын үредүлү заведениелерин божоткон. Онын учун бисте текши сурактар көп болды. Куучындашканыс, бой-бойыстын күүн-санаабысты угушканыс сүрекей керектү ле түзалу болды.

«Тэрэлжте» болгоныс көп солундар ачты. Монгол журукчылар: Д. Ам-галана, Л. Гава бисти бойынын јеринде коркышту јылу уткыдылар.

Монголияда меге бойымды өскө орооннын турист кижизи деп сана-нарга күч болгон. Мынызы јангыс та улай ла монгол најыларла јолыгып турганынан эмес. Байла, бу ла Улан-Батордо бастыра монгол најылар ончозы орус тилле јакшы куучындап турганында. Ого коштой промыш-ленный ла јадатан туралар, темдектезе, Иркутсктагы, Барнаулдагы, керек дезе Горно-Алтайсктагы туралардан чек башкаланбай јат. Го-родтордын ла јурттардын оромдорыла бистин «Волгалар», «Москвич-тер» сунгулап мантажат.

Је тӊс учурлу неме не дезе, анда, анчада ла Тӊс Монголияда: Ху-жиртте ле Каракорумда, мен качан да болгом ошкош деп билдирген. Ончозын көргӊн, сүүген немедий. Јаңыс ла мында узак-узак бололо, бу тӊрӊл јерге ойто бурылып келген ошкожым...

Эзендей Тоюшев

ГАЗЕТ ЛЕ ЈИИТ БИЧИИЧИЛЕР

Аргымактын тибирти тоңылган, аржан-кутук суузы адылган, ар-чын јыды јайылган токым сынду Алтай. Улу орус јорыкчы ла журукчы Николай Константинович Рерих сенин кеен-јаражынды кайкап, көк ай-астын түбине сайылган ак кемирчектий сүмерлеринин кайкалына ал-дыртып, мынайда бичиген эди: «Алтай јаңыс ла Сибирдин јараш де-ген јери эмес, анайда ок Тӊс Азиянын эрјинези...» Ол Уч-Сүмер Гима-лайларла јакшылажып тургандый бодоп калган.

Устинен тӊмӊн көргӊндӊ, үч толыкту Алтайдын јаанды ла јашты бактырар јаражына көп кожондор, үлгерлер чүмделген, музыканттар күүлердин эн ле талдамазын эрјинедий јерге учурлаган. Салкын сыла-ган, салым сыйлаган, от камыскан јерди кижі канайып сүүбес!

Эртенги күннин ле јадын-јүрүмнин ээлери — јашӊскүрим. Уулдар ла кыстар јаандардын сӊзин јанчыкка салып, бойларынын учурлу сӊ-зин айдар јанду. Калганчы јылдарда јиит бичиичилердин тоозы кезем көптӊгӊни јадын-јүрүмистин социальный ла культурный јаны тыгып ла јаранып турганын кандый да сӊстӊрдӊн артык јартайт.

Писательдердин организациязынын мынан ары ӊзӊр аргазы бар ба? Јазымы јогынан бар. Писательдердин тоозына кожулатан јиит улус бар, олардын бир канчазынын чүмдемелдери тангынан бичик болуп чы-гарылган, бир канчазы јангы баштап бичигилейт. «Алтайдын чолмоны» областной газеттин редакциязынын культура ла искусство бӊлүги бичи-нип турган јашӊскүримле колбуларды тыныдарын, олардын творческий јолына јӊмӊлтӊ эдерин бойынын нургулай ӊткүретен каруу ижи деп ондойт.

Туулу Алтайда жайалталу јашөскүрим ас эмес, олордын чүмдемелдеринин талдама дегендери кезикте бу јуунтынын, «Алтайдын чолмоны» газеттин страницаларында јарлалат. Сурайа Сартакованын, Карлагаш Ельдепованын, Тамара Садалованын, Буучай Бурмаловтын, Ангчы Самуновтын, Күлер Тепуковтын, Токшын Торбоковтын творческий бедреништери бистерди јилбиркедип туру. Је бу ок өйдө кезик јиит бичиичилер творческий јанынан уйан өзүп турганы чочыдулу.

Иш качан да ойын болбогон, болбос. Литератордын ижи ол јангы ла өктөм, уйкузы јок түндер эмес, анайда ок шыралаш ла терлеш, тартыжу ла сүүнчи. Творчески бичинетени каруулу да, күндүлү де иш.

Бичиичилер башка-башка јерлерден — Балыкчыдан, Саратаннан, Кырлыктан, Јаланый-Бажынан, Чичке-Чаргыдан — Туулу Алтайдын јаан ла кичинек јурттарынан. Олорды айландыра не-немени көргөнии ле јадын-јүрүмди билгенин чүмдеп, кижинин күр-көксине томылта айдар деген күүн-санаа бириктирет. Јиит бичиичилердин үни, өзөктөрдү төмөн алган јаскы суучактардый, өткүн.

Карлагаш Ельдепова ыраак Балыкчы јуртта өскөн лө чыдаган, бир өйдө Горно-Алтайский государственный педагогический институтта үренген. Эмди Улаганда радиотөзөңчи. Онын үлгерлерин кычырган кижү јиит јүректин өктөмин јазымы јогынан сезип ийер.

Сакыганым сени солун беги,
Сакыйт ла сакыйт јаш јүрегим.
Та баштапкы сүүжүм, та ару амадуум —
Јүректен ырабайт эрке кеберинг.

Кижү јүрүминде сүүнер де, сүүр де, ташка будын кыйдыртып ыйлаар да, ачуга алдыртып кородоор до. Қанайдар оны, андый јангу неме туру! Кыстын ару јүреги, јаскы эзиндий, сүүштин саң башка абызына алдырганы онын бир тизим лирикалык үлгерлеринен јажыт јогынан јарт билдирет.

Үлгерлерде — јүректин терегинен сызылган акту күүн-санаа, Тан-Чолмондый бийик ле јаркынду амаду. Айлаткыштын телкемине ајарып, адарудый арадап келген ал-түмен сурактарга чын каруу јандырага сананган өкпөбриш. Мында өктөм, аланзыш, јайнуга арай јетпес күүлери кижинин күр-көксине томылат.

Айса болзо, бир качан
Амадуумды сезерин,
Алтай кыстын көкүүлин
Бу үлгерден табарын?..

Бу ок үлгерде мындый јолдыктар: «Јангыс ла кызыл энгирде јалбышталып күйедим», «Јылдыс ошкош көстөрин јүрегимде кадалды» — кычырган кижинин кулагын кезип ийет. Мынызы неден улам? Кижү јалбышталып күйет деп айдарда, арай эби јок ине. Онон јылдыс ошкош көстөр канайып кадалар, карын јалтыраар болбой. Мында автор нени айдарга турган деп кижү чала серене берер.

Нина Бултукованын «Қышкы энгирде» деп үлгеринде акту күүн-са-

наадаг сызылган быйанду жылу бар. Автор немени поэтический сүркебер ажыра көрүп, ондоп турганы үлгердин мындый жолдыктарынан анчада ла жарт сезилет:

Трубадаг чөйилген чагкыр ыш
Тууларга жетпей жоголып калар.
Айса болзо, та кайда да жинттер
Кыштын узун түндери сагыр.
Мызылдашкан ак көбү бу карла
Ырыс үлешкилеп, жергелей баргылаар.
Алтайын алкап, албатызын мактап,
Акту күүнинег быйанын айдыжар.

Жолдыктарда кижинин көзине көрүнөр журук та, көксине томылар күү де бар. Үлгердин жолдыктары ончозы мынайда бичилген болзо, мөрлү болор эди.

Нина Жаан-Чаргыда журтап ла иштеп жат. Төрөл эл-жонынын ортозында жүрген кижинин көрүмү элбек, онын учун кыстын жеринин ле жонынын адынан айдар жолду ла сүрлү сөзи бар.

Айдыш Яймининин талдама деген үлгерлери бу жуунтыларда да, газеттин де страницаларында жарлалган. Онын бичижинде аңылу башка-зы барын кычырган улус билер. Ол канча жылга улайына малда иштеп жат. Суксурыла түшкен туулардын аржан-кутук сууларынын кожонгы, супсай түшкен жаландардагы жүзүн чечектердин жыды ого таныш ла кару. Автор тенери түбиндеги түмөн жылдыстардын имдежин сезип, жаш уулчагынын шулуртынан ак-жарыкта кижиге берилген ырысты көрөт:

Эриджеринин, колдорыгыг кажы ла кыймыгы
Эрке меге эржинедий баалу.
Адылып та ийзем, ыйлаба, уулым,
Адаг сего түгөй ле кару.
Бүүленге кажайган апагаш тиштер —
Бүткүл чактарга менин жаркыным.
Шулуруп айткан кажы ла сөзинг —
Шуулап жаткан өзөктө каным.

Бичинчи уулчагы керегинде «карануй түннин жаркыны болдын», «кайнаган жүрүмнүн уязы болдын» деп чокымдап турала, «карыкчал санаанын кабайы болдын» деп айдарда, кычырган кижини «акыр, ала-көңө бу канайа берди?» деп санана берер. Балазын канайткан кижини каралап айдар?! Алтай эл-жонунун жаңыла тирүү жүрген кижиге ажын-байтан жок по...

Айса мындый керек бичинчинин менгеджинег улам боло берген бе? Онын да учун бистер бичинип тура, сөстин бинин ле ийдезин онын учу-ры аайынча чике тузаланар учурлу.

Улу орус писатель Лев Толстой жинт бичинчиле куучындажып тура, произведенини турага түнгдеген эди. Тураны ал-түмөн кирпичле тудуп жат, же бу кирпичтердин бирүзи ле жастыра салынган соңында, тыш жаны кандый да сүрлү салынган тура једикпес-тутакту болуп ка-

лат. Анайда ок произведениеде — сөсти жастыра тузаланганынан улам текши керек үрелип калардан маат жок.

Айдар Кеденовко Улаганнын ажусы, Бүренин кайыр-каскагы таныш, темир адына отуруп, јиит уул узун да, кыска да јолдорды өдөт. Ол бойынын билгинен ле көргөнин чүмдеп айдарга чырмайт. Онын «Сүүйтени күч эмес, санааркайтаны күч» деп айтканына кижн бүдүннп калар. Мында шүүлте алтай кеп сөстөрднн эп-аргазыла јарт ла чокым айдылган.

Јииттин бир үүр үлгерлеринен поэзияны ондоп ло билнп, чүмдеп айдарынын эп-аргаларына албатынын оос поэзиязынан ла бичннчнлерднн произведениелеринен үренип турганы билдирет. Кижн кижиге көрүжер де, онон үренер де јанду неме. Јакшы керек јаан јолго баштаар. Онызы, байла, Саратаннын кайыр ла кату јолдорыла темир атту шундурткан уулга алдынан ала јарт.

Чүмдеп бичииринде кажы ла кижинин бойынын көрүм-шүүлтези, эби ле мары бар. Кезикте јолдыктарды кычырала, мыны кем бичигенин жастырыш јогынан билнп ийерин. Айдар «Мен — алтай уул» деп үлгерин мындыј јолдыктарла баштайт:

Мен — алтай уул,
Уксаң мени.
Кийинигнен барарым,
Онгозон бери.

Јолдыктарды кычырып турза, кижинин көзи алдына «Бис — алтай уулдар» деген кожоннын сөстөри јөрмөлип, күүзи күр-көксинге томылып келер. Бу темдек ажыра айдарга турган неме — јиит бичннчн сөти учалта айдарынын марына үренип тура, өскө улустын бичигени оныйынан незиле аңыланып турганына качан да болзо ајарар ла некелте эдер јанду. Бичннчилерднн произведениелери кажы бирде јаңыс темага учуралат, је олордын кажызы ла оны көрүм-шүүлтези аайынча чүмдеп јат.

Темалар јажын-чактарга мөнкүлик. Је кажы ла кижинин бойынын көрүмн, күүн-санааны күйбүреткен шүүлтени канайда чыгара айдатан аргалары башка-башка. Кажы ла поэт, кажы ла писатель шак мынызыла аңыланып јат.

Је текши айдарга турган неме: улу башчы, революция, партия, комсомол керегинде бистен де озо бичиген, кийнисте де бичиир, бу темалар јаан да, каруулу да, јолду сөс айдарга сүрекеј күч. Теманы алган сонгында, ол ажыра чындый бир јаны шүүлтени айдып алар ба, јок по, шак мынызына ајару ла некелте эдер керек.

Кезик тушта јииттер шүүлте айдарга турала, сөстин учурына ла томылгазына ајару этпей тургандары — јаан жастыра. Бичннчн кандый ла шүүлтени сөстөрлө айдып јат, анайдарда, сөскө, онын айдылар эп-аргаларына кыйалта јогынан некелте эдер керек.

Јартынча айдар болзо, калганчы јылдарда јиит бичннчилерднн тоозы өскөн, олор литературанын башка-башка жанрларыла бичиир-

ге чырмайадылар. Мынызы јакшы, је керек иштин чындыйында. Кезик авторлордын ийген рукописьтерин ондоп кычырага сүрекей күч, оноң бичимелдерде стилистический ле грамматический јастыралар учураганча. Озо ло баштап, бичинерге бичип үренелдер.

Публицистический материалдар јаантайын керек, ол јадын-јүрүмди чын ондоорго болушту. Је очерктерди, јурамалдарды бичип турган улус ас. Јиит бичинчилер ийде-күчин бу жанрга ченеп көрөр керек.

Бу јуук жылдарда литературный институтты ла Иркутсктагы университетинин журналистика факультедин божоткон јашөскүрим бар. Бис ологорго иженип, олондон јомолто сакыйдыс.

Бистин ижибисти, аргабысты керелеген сок јаныс көргүзү — ол бичиген үлгерис, куучыныс, статьябыс... Бистин ордыска кем де нени де бичибес. Бойыс иштебезеес, кандый да семинарлар болушпас.

Је... кажы ла кижиге, литературада ба, өскө јерде бе иштезин, ајару керек: эткен ижине, уур-күчтерине ле санаа-амадуларына, иштеген ле јаткан айалгаларына.

Мындыј ајаруны бичинчилердин јербойындагы организациязы јиит литераторлорго једикпестү эдип турган деп айдар керек. Творческий јашөскүримле иш өскө дө јерлерде јокко јуук. Мындыј бир темдек. М. Горькийдин адыла адалган Литературный институттын көчүречилер белетеп турган бөлүгин божодып, А. Кокышева, Н. Селекова, Г. Чараганова келгендер. Бичинчилердин Союзы бу кыстардын ижитожыла јилбиркеп турган ба, творческий аргаларын ченеп көргөн бө?

Мыныла колбой менин мындыј неме айдар күнним бар. Үренип турган творческий јашөскүрим бисте ас эмес. Олор үредүзин божодып, јанып келзе, ологор јүк баштапкы өйлөрдө ишке кирерге, јадар јер табарга болужары, ајару эдип, олонды сөслө дө болзо јомоп турары сүрекей јаан учурлу. Бис ол тушта керектү көп кадрларды да јылытпас эдибис.

«Алтайдын чолмоны» газетте ле облрадиокомитетте алтай тилле бичип турган онноң ажыра јиит корреспонденттер иштеп јат. Олондын ортозында сөскө сезимдү, ижин сүүген ле литературада баштапкы ченелтелер эдип тургандар ас эмес.

Је ненин де учун бу јииттер алдынан ла базып јүрер улус болуп калган. Бичинчилердин организациязы олонды, газетчилерди бойынын улузы эмес деп чотойт. Журналисттердин јербойындагы организациязынан ологор кандый да ајару јок. Мындыј организация бар деп кезик јиит корреспонденттер билбес те болор. Јиит журналисттердин творческий өзүмиле јилбиркеп, јайалталуларын журналисттердин Союзынын членине алары керегинде не куучындашпас?

Айса болзо, бу менин айтканым семинардын темазына келишпей турган деп көрүнөр. Је бу јуунда јаныс бичинчилер эмес, је анайда ок журналисттер, өскө дө профессиялу улус туружат. Творческий јашөскүримле иштеерн керегинде суракты шүүжерн биске ончобыска јилбилү ле керектү деп сананадым.

Калганчы жылдарда жербойында јиит интеллигенция өзүй турганы иле-јарт. Темдектезе, јангыс ла јиит бичиичилер эмес, анайда ок јиит музыканттар, јурукчылар, артисттер ас эмес. Творческий јашөскүрим биригү тзззп, змз-јзмз иштеген болзо, маат јогынан тузалу болор эди.

Комсомолдын горкомы, райкомдоры, жербойындагы комитеттери уулдарла, кыстарла јартамалду иштерди зткүрип те турза, јииттердин биригүзин тзззбрине ажару зтпей тургандары чочыдулу. Јашзскүримнин клубтарын тззззр аргалар бар. Клубтарды јилбилер аайынча тзззззни тузалу болор эди.

Совет албатынын Ада-Тзрзл учун Улу јууда алган јенүзинин 40 жылдыгына учурлай чүмдемел творчествонын Бастырассозный кзрүзи жербойында текши здзт. Је бу кзрүлерге јайалталу јииттер ас туржып турганы олорды актабай туру. Уулдардын ла кыстардын текши башкараачызы — комсомол, олордын бойлорынын баштанкайы, зткзми кайда.

Алдындагы да зткзн јуун-семинарларда јиит бичиичилердин кзп произведениелери шүүжилген. Мындый ылгаш, ачык-јарык куучын керектз де, тузалу да. Ол јиит ийдеге ууламјы берип турганы јарт. Бу ок зйдз јииттин произведениелерин бир катап шүүшкен кийинде, канча зйдин бажында онын творческий отчедын угары ундылат. Мындый отчеттор творческий јиитке јакшынак школ болор.

Је уулдардын ла кыстардын бичимелдеринде стилистический де, грамматический де јастыралар кзп учурап турганы јажыт эмес. Бу неден улам болуп турган: јииттердин бойлорынын кичеенбезинен бе айса школдордо алтай тилди ујан зредип турганынан ба? Мында алтай тилдин ле литературанын зредзчилеринин бурузы јок эмес. Јашзскүримнин бичимелдеринде учурап турган јастыралар уроктордо терен билгирлер берерине јаан ажару ла некелте эдилбей турганын керелейт.

Чын ла чике бичип албай јадып, кзгзстеги бар шүүлтени јастыразы јогынан чыгара айдары кзч ле неме. Јастыранды канайып та јажырайын дезен, кычыраачы оны јазымы јогынан билип ийер. Онын ла учун ззсти чын ла јарт бичиирине, оны чокым ла учурлу тузаланарына улай сайын некелте эдели.

Мен кемди де актаарга да, каралаарга да сананбадым, уулдарга ла кыстарга акту күүнимди ак-чегинче айдарга шүүнгем. Јашкы злгер, учурлу учап айткан ззс кижини зрз кодүрер, ичкери јаан ла јаркынду јолго кычыар.

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕРДИН ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

«Сельская жизнь» (31 декабрь, 1983) газетте Б. Укачиннин «Мир дому твоему» деп статьязы жарлалды. Бу статьяда бүүнги жадын-жүрүм, амыр-энчү, эмдиги бйдинг некелтелери керегинде айдылат.

Бу ок бичиичининг «Гори, сияй, звезда полей» деп статьязы «Сибирские огни» (№ 2, 1984) журналда чыкты. Автор бойынын статьязында Москвадагы Литинститутта кожо үренген, ороон ичинде элбеде жарлу поэт Н. Рубцовтын творчествозы ла жүрүми керегинде бичийт. Орус поэт 1966 жылда Туулу Алтайга айылдап жүреле, Алтай керегинде көп үлгерлер бичиген. Ол тоодо: «Весна на берегу Бии», «В сибирской деревне», «В горной долине», «Шумит Катунь». Б. Укачин орус најызы керегинде жаркынду сөстөрлө кееркедимдү айдат.

Б. Укачиннинг Я. Козловский көчүргөн үлгерлери «Советская культура» (23 август, 1984) газетте чыкты.

1983 жылда «Просвещение» деп издательстводо Н. С. Буханцов тургускан «Современная поэзия СССР» деп бичикке Б. Укачиннинг үлгерлери кирген.

«Алтай» (№ 1, 1984) деп альманахта Э. Палкиннин «Наташа» деп поэмазы жарлалды. Оны В. Сергеев көчүргөн.

«Дружба народов» (№ 3, 1984) журналда П. Самыктын үлгерлери кепке базылды.

«Сибирские огни» (№ 8, 1984) журналда Т. Григорьева ла О. Мухина көчүргөн А. Адаровтын үлгерлери жарлалды.

Бу ок журналда А. Плитченко көчүргөн Т. Шинжининг үлгерлери чыкты.

«Алтай» (№ 3, 1984) деп альманахта јинт бичиичилер А. Жуковтын, В. Куницыннын ла В. Кречетовтын үлгерлери жарлалды.

«Дружба народов» (№ 11, 1984) журналда Ј. Каинчининг «С того берега» деп повези чыкты. Повестыи орус тилге Е. Гушин көчүргөн.

С. С. Каташтын «Дал народам он счастье» деп статьязы «Советская Хакасия» (22 апрель, 1984) газетте чыкты.

Бу ок бичиичининг «Вечная мудрость народа» деп статьязы «Тувинская правда» (21 июль, 1984) газетте жарлалды.

«Литературная Россия» (30 ноябрь, 1984) газетте А. Адаровтын М. Акчурин көчүргөн үлгерлери кепке базылды.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ

«Литературная Россия» (11 май, 1984) газетте А. Адаровтын «Шумят могучие кедры» деп статьязы жарлалды. Бу статьяда автор бойынын жерлежи Л. В. Кокушев керегинде бичийт.

«Сибирские огни» (№ 3—4, 1984) журналда А. Плитченконун «След мамонта» деп повези чыкты. Ондо автор орус ла алтай албатылардын культурный колбулары керегинде бичийт. Повестьтин «Небосвод А. Калкина» деп бөлүгүндө алтай кайчы А. Г. Калкиннын жүрүми ле творчествозы керегинде айдылат.

«Литературный газетте» (11 апрель, 1984) И. Левшинин «Алан, сын Алтая» деп статьязы жарлалды. Статьяда Э. Палкиннин «Алан» деп романы шинделет.

«Алтай» (№ 1, 1984) деп альманахта чыккан К. Козловтын «Поэзия, устремленная в завтра» деп статьязында поэт Б. Бедюровтын творчествозы керегинде айдылат.

«Литературная Россия» (18 май, 1984) деп газетте А. Горшенинин «Повестью о жизни» деп статьязы жарлалды. Автор бойынын статьязында «Сибирь», «Енисей», «Огни Кузбасса», «Алтай» деп альманахтарда 1983 жылда чыккан повестьтер керегинде бичийт. «Алтай» альманахта жарлалган Б. Укачинин «Убить бы мне голод» деп повези керегинде жарамыкту сөстөр айдат.

Б. Укачинин жүрүмине ле творчествозына учурлалган М. Ломунованын «Рассветы Алтая» деп статьязы «Литературная Россия» (10 август, 1984) газетте чыкты.

Бу ок бичиинин Барнаулда 1982 жылда чыккан «Календарь души» ла 1983 жылда Москвада чыккан «Повести» деп бичиктерин Н. Кий «Огонь твоего очага» деп статьязында шиндейт. Бу статья «Литературное обозрение» (№ 11, 1984) деп журналда жарлалды.

«Сибирские огни» (№ 10, 1983) журналда Н. Карлагинин «Никогда в пророка не рядиться, или критика — это мировоззрение» деп статьязы чыкты. Автор бойынын статьязында орооннын төс жерлерден ыраактай јаткан бичиичилери керегинде бичип, бистин жерлежис Г. В. Кондаковтын творчествозын анылап темдектейт.

«Литературное обозрение» (№ 4, 1984) журналда И. Еремина В. Дементьевтин «Пламя поэзии» деп бичигин шиндейт. Бу статьяда Туулу Алтайдын поэди Б. Бедюровтын творчествозына учурлаган очерк керегинде көп жылу сөстөр айдылат.

«Сибирские огни» (№ 11, 1984) журналда Иван Падерин Ј. Каинчинин 1983 жылда Барнаулда чыккан «Крик с вершины» деп бичигин шиндейт.

Өдүп жаткан жылда Туулу Алтайдын эл-жоны И. В. Шодоевтин чыкканынан ала 70 жажын элбек темдектеди. СССР-дин бичиичилеринин правлениезинин уткуулы «Литературный газетте» (14 ноябрь, 1984) жарлалды.

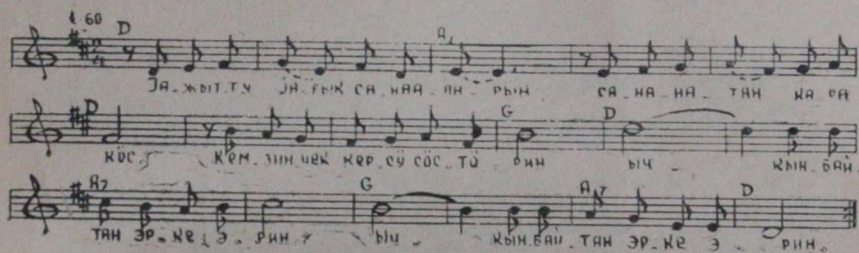
СССР-дин бичиичилеринин Союзынын тӱзӱлгӱнинен ала 50 жылдыгыла колбой орооннын кӱп тоолу бичиичилери ордендерле кайралдаткан. Туулу Алтайдын бичиичилеринен Э. М. Палкин «Дружба на-родов» деп орденле кайралдатканы керегинде «Литературный газетте» (47 №, 1984) СССР-дин Верховный Совединин Президиумынын Указы чыкты.

Л. Баштыкова

КАРА КӨСТӨ САНААЛАР

Сөстөри К. Төлөсовтын

Күүзи А. Тозыяковтын

Жажытту жарык санааларын
Сананатан кара көс.
Кемзинчек керсү сөстөрүн
Ычкынбайтан эрке эрин.

Жылдар өдүп, ырап калт.
Көгүсте артты ачу сус.
Өйлөр өдүп, шыгырап калт,
Санаада артты бир эреен.

Кара көстө санааларды
Қарыкчал базып салды не?
Эрке эринде сөстөри
Эригип, чөкөп калды не?

БАЖАЛЫКТАР

И. Шодоев. Эрүүл ле су-кадык жүрүм учун	3
Б. Самыков. Каспанын жедикпес-тутактары	6

УЛГЕРЛЕР

К. Бидинов. «Жүк таңкы тартымга токынабаган...». Салкын. Жалтанбас жорыкчылар. Ундыба. Эңирде. Көстөр. Уулагым	11
Г. Елемова. Полонез. Алтай	14
Ж. Белеков. Күрөөлей кожонун күүлери	17
Т. Садалова. «Көзүңгөме жалбрак согулып...». «Көк-өлбөңгө жыгылып...». «Күңиге жедер бе, кыш?»	19

КУУЧЫНДАР

Ж. Каинчин. Сакып жүрөрим, жееним, мен сени...	21
А. Адаров. Спагетти — итальян лапша. Арыктаарынын эп-сүмөзи	27

УЛУ ЖУУНЫН ЖОЛДОРЫЛА

Ш. Ялатов. Туштажу	33
В. Данилов. Связьтин лейтенанты. Алтай тилге Н. Тодосhev көчүргөн	38
Е. Медведев. Өлбөндөрдүн тоозында жок. Алтай тилге Н. Тодосhev көчүргөн	44
К. Поклонов. Курчуда болгон керек. Алтай тилге Э. Янмов көчүргөн	50
У. Садыков. 45 жылдын эки күни	54

КИЧИНЕК НАЖЫЛАРЫСКА

Ак-Көбөң баатыр (чөрчөк)	62
К. Тепуков. Нөкөрлөр. Жылдын бйлери. Уйа чачкай уулчакты куштар шоотконы. Төгүнчи	66
А. Ередеев. Текийт өбөңи	69

КӨЧУРИШТЕР

Э. Палкин. Нивх албатынын уулы	73
В. Санги. «Баштапкы катап атканым». Алтай тилге	
Э. Палкин көчүргөн	75
И. Такубоку	82
Л. Суртаев. Тёс жол. Алтай тилге Ш. Шатинов көчүргөн.	84
Ал. Демченко. Бир катап энгирде. Алтай тилге	
В. Куртов көчүргөн	86
Н. Матвеева. Сан башка улус. Алтай тилге Т. Торбо- ков көчүргөн	93
К. Козлов. Куштар Кош-Агашка учат. Алтай тилге	
В. Куртов көчүргөн	98

СТАТЬЯЛАР

Т. Шинжин. Ат-перелү алтай кай — Бадышта	104
В. Эдоков. Монголияла эки туштажу. Алтай тилге	
Т. Шинжин көчүргөн	111
Э. Тоюшев. Газет ле јинт бичинчилер	120
Л. Баштыкова. Алтай бичинчилердин чүмдемелдери	126
Кара көстө санаалар (кожон)	129

БЛАГОДАТНАЯ ОСЕНЬ

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Рецензент Э. М. Палкин

Редактор Б. Ч. Телесов. Ответственный за выпуск З. Ш. Шинжина. Художественный редактор В. И. Ортогулова. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 23.07.85. Подписано в печать 24.09.85 г. АН 11683 Формат 70x84¹/₁₆. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 8,9. Уч.-изд. л. 8,31. Тираж 1000 экз. Заказ 2535. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Хромов В. Озогы монгол кийимду үй кижиг.

55 акча